

KIRISH

Siz o'tgan o'quv yilida «Hozirgi o'zbek adabiy tili» predmeti, hozirgi o'zbek tilining tovush tizimi, morfemikasi hamda tinish belgilarining ishlatilishi yuzasidan o'rta umumiy ta'limda olgan bilimlaringizni chuqurlashtirdingiz. Fonema va morfemaning nutq jarayonida xilma-xil ko'rinishlarda namoyon bo'lishining guvohi bo'ldingiz.

Sizda tinish belgilarining ishlatilish o'rinlari haqida muayyan bilim va ko'nikmalar hosil qilindi.

2-bosqichda hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik tizimi, so'zlarning mazmuniy tuzilishi, ularning bir ma'noliligi va ko'p ma'noliligi, ko'chma ma'nolar va ularning paydo bo'lish yo'llari bilan tanishasiz.

Ma'lumki, til hodisalari nutqda voqe bo'ladi. Har bir xalq asrlar davomida o'z tili ustida ishlab, sayqallashtirib, uni go'zallashtirib boradi. Xalqning ijtimoiy hayotida ro'y bergan barcha o'zgarishlar uning tilida, birinchi galda, lug'at jamg'armasida o'z aksini topib boradi. Shu ma'noda so'z va uning xususiyatlari haqida ma'lum bir tushunchalarga ega bo'lish, nutqda so'zlardan o'rinli foydalana olish jonajon O'zbekistonimizning kelajagi sanalgan Siz — yoshlar uchun nihoyatda muhim sanaladi. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi»da akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalarining o'z fikrlarini yozma va og'zaki ravishda emin-erkin bayon qila olishlari lozimligi qayta-qayta ta'kidlangan.

Shunga asoslangan holda 2-bosqichda o'zbek tili leksikologiyasi, lug'atshunosligi, til uslublari, so'z turkumlari va ularning xususiyatlari bilan tanishasiz.

Asosiy maqsad — Sizlarni nuktadon, hozirjavob, so'zga chechan avlod qilib tarbiyalashga qaratilgan.

Til olamiga xush kelibsiz, aziz talaba yoshlar!

1-dars. O'TILGANLARNI TAKRORLASH

1-mashq. She'rni badiiy o'qish san'atiga rioya qilgan holda o'qing va yod oling. Unli va undosh tovushlarni aniqlab, ularga tavsif bering.

O‘ZBEKISTON

Oq yo‘rgakka o‘ragansan o‘zing bizni,
Oq yuvib, oq taragansan o‘zing bizni,
Beshigimiz uzra bedor ona bo‘lib,
Kunimizga yaragansan o‘zing bizni.

N a q a r o t

Adoying bo‘lgaymiz seni, O‘zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O‘zbekiston!
Fidoying bo‘lgaymiz seni, O‘zbekiston,
Hech kimga bermaymiz seni, O‘zbekiston!

Qalqoningmiz qasd qilsa kim gar joningga,
Alpomishlar ruhi yor har o‘g‘loningga.
Gulday o‘pib asragaymiz ostonangni,
Yovlar yaqin yo‘lolmagay qo‘rg‘oningga.

N a q a r o t

Tuzing totib unutganlar xor bo‘ladi,
Ko‘zlariga ikki dunyo tor bo‘ladi.
Tinch kuningni ko‘rolmagan yurtfurushlar
Bir kun bir kaft tuprog‘ingga zor bo‘ladi.

N a q a r o t

Muhammad Yusuf

1.1. FONETIKA

Savol va topshiriqlar

1. «Fonetika» deganda nimani tushunasiz?
2. Fonema va tovush munosabati qanday?
3. Harf va fonema munosabati haqida gapiring.
4. Unli tovush deb qanday tovushlarga aytiladi?
5. Undosh tovushlarni qaysi jihatlariga ko‘ra tavsif qilish mumkin?

2-mashq. Fonetik usul bilan soʻzlar hosil qilinishini aniqlang, bunga siz ham misollar yozing (tovush oʻzgarishi, tovushlarning ikkilanishi, tovush tushib qolishi, tovushlarning oʻrin almashishi kabi hodisalarga eʼtibor bering).

Koʻz-koʻr, tun-kun, aka-uka, siq-suq; silamoq-siylamoq, qatiq-qattiq; taqa-taqa, togʻa-taqa, toshmoq-shoshmoq.

3-mashq. Quyidagi soʻzlarni nutq tovushlarining oʻzgarish qonuniyatlariga koʻra izohlang.

Avhol, dayra, turpoq, istadion, ustol, gʻish, goʻsh, tralebus, tiraktr, direktir, paryot, aylanayin, damaz, komputer.

4-mashq. Quyidagi talaffuzi yaqin soʻzlar (paronimlar) orqali ifodalangan maʼnolarni tushuntiring.

JAYRON-JIYRON

Jayron, nega koʻzing toʻla yosh. (*A. Oripov*)
Jiyron togʻdan togʻga oʻtib, qayerga borishini bilmasdi.

SODA-SODDA

Soda tabobat va kulinariyada ishlatiladigan bikarbonatdir.
Suvga soda qoʻshib, chayib yuborishni unutmang. Sodda — sofdil, joʻn, oddiy.
Sodda, yoqimli liboslar oʻziga yarashib turgan qizlar tabassum bilan qarab turardi. (*Gazetadan*)

5-mashq. Soʻz maʼnosini farqlash uchun xizmat qilayotgan fonemalarni aniqlab, shu soʻzlarning maʼnosini izohlang va misollar keltiring.

Siqim — sigʻim, sirop — serob, sudxoʻr — sutxoʻr, soliq — solih, soʻkmoq — suqmoq, tang — tong, uzuk — uzik, urish — urush, undash — undosh, ana — ona.

6-mashq. Savollarga javob bering.

1. Til va nutqning farqini ayting.
2. Tovush va ovozning o'xshash va farqli tomonlarini tushuntirib bering.
3. Har bir nutq organi qanday vazifa bajaradi, ta'rif bering.
4. Nima uchun nutq organlari faol va passiv deb ataladi?
5. Undoshlarning hosil bo'lish o'rni deganda nimalarni tushunasiz.
6. Fonema nima?
7. Siz o'rganayotgan tillarda unlilar miqdori qanday, o'xshash va farqli tomonlarini ayting.
8. «Yoshlarga berilgan imkoniyatlar» mavzusida matn tuzing, matnda ishlatilgan ayrim unli va undoshlarga tavsif bering.

7-mashq. Matnni o'qing, undosh tovushlarni aniqlab, ularni quyida berilgan guruhlar bo'yicha ajrating.

1. Bolalikda quyosh sekin chiqayotgandek bo'laveradi. Keksalikda quyosh tez botayotgandek bo'laveradi.
2. It tumshug'ini suqqani bilan daryo harom bo'lib qolmaydi. Nomard tosh otgani bilan tog' qulab tushmaydi.
3. Vijdonli inson uchun «Shu mening mushkulimni oson qilarmikin» deb birovning ko'ziga termilishdan ortiq azob yo'q.

(O'. Hoshimov)

1. Paydo bo'lish o'rniga ko'ra:
 - a) lab undoshlari;
 - b) til yoki til-tish undoshlari;
 - d) bo'g'iz undoshlari.
2. Aytilish usuliga ko'ra:
 - a) portlovchilar;
 - b) sirg'aluvchilar.
3. Tovush paychalarining ishtirokiga ko'ra:
 - a) jarangli undoshlar;
 - b) jarangsiz undoshlar.
4. Ovozning ishtirokiga ko'ra:
 - a) sonorlar;
 - b) shovqinlilar.

5. Tarkibiga ko‘ra:

- a) sof undoshlar;
- b) qorishiq undoshlar.

8-mashq. «Mafkura — millat tug‘i», «Al-Xorazmiy», «Abu Ali ibn Sino» yoki shunga o‘xshash millatimiz daholari haqida matn tuzing. Unda ishlatilgan so‘zlarni tubandagi jadvalga ko‘chirib yozing. O‘zbek allomalari haqida savol-javob uyushtiring.

9-mashq. Berilgan matnni quyidagicha tahlil qiling.

- a) orfoepik me‘yor asosida o‘qib, magnitofon lentasiga yozib oling va eshiting. Matndagi adabiy talaffuzdan chekinishga yo‘l qo‘yilgan o‘rinlarni aniqlang, daftaringizga ko‘chiring va izohlang;
- b) yoddosh undoshlarni aniqlab, talaffuzini izohlang;
- d) matndagi ayrim so‘zlarning umumiy talaffuzida hozirgi adabiy til me‘yoridan chekinishlar borligani aniqlang.

Yoshi ellikdan oshibdi. Qanchadan qancha narsalarni ko‘ribdi. Qiziq. Nimalarni ko‘rdi? O‘ylab qarasa, hech nimani ko‘rmaganga o‘xshaydi. Ro‘parasida zulmat, ortiga o‘girilib qarasa, qorong‘i — bo‘shliq. Faqat uqubat uchun tug‘ilgan odam ham u kabi uqubat chekmasa kerak. Qoq suyak topgan it ham o‘zini baxtli his qilar balki. Shuncha boyligi bo‘la turib nima uchun Asadbek baxtsiz?..

Har bir odamning baxt daraxti o‘ziga alohida bo‘ladi. Bu baxt daraxtini boylik bulog‘i suvi bilan sug‘orib, meva olmoqchi bo‘lganlar yanglishadilar.

Asadbek ana shu adashuvchilardan biri edi.

Faqat imon bulog‘idan suv ichgan baxt daraxtigina shirin meva berishini hamma ham anglab yetavermaydi.

Asadbek ana shu anglamaganlardan biri edi.

Zulm bulog‘idan suv ichgan baxt daraxti qiyomatda zaqqum daraxtiga aylanajagidan barcha xabardormi?

(T. Malik)

10-mashq. Gaplarni ko‘chirib yozing, so‘ngra ularni nutqning fonetik bo‘linishi bo‘yicha tahlil qiling, har bir gap tarkibida nechta sintagma (takt), so‘z, bo‘g‘in va tovushlar borligini aniqlang.

Namuna: *Eng buyuk jihod: insonning nafsi bilan: shayton bilan qilgan: jihodidir: Sen ham:doim: ularga qarshi kurash.*

I z o h : Sintagmalardan so‘ng ikki nuqta qo‘yilgan.

Bu gap 7 ta sintagma (takt) dan iborat bo‘lib, 16 ta so‘zga, so‘zlar esa 33 ta bo‘g‘in va 82 ta tovushga bo‘linadi.

1. Yolg‘iz qolishing yomon odamlar bilan birga bo‘lishingdan yaxshiroqdir. Buni uqib ol. Yomon odamlardan hamisha uzoq yur.

2. Haqdo‘stlaring ko‘ngillarini aslo ranjitma. Xafa qilsang, dushmanlaringning orzularini bajargan bo‘lasan. Natijada azoblarga qolasan.

3. Yomonliklardan yiroq yurmoqchi bo‘lsang, tilingga ehtiyot bo‘l. Yo yaxshi gaplardan gapir, yoxud sukut saqla.

4. Ey inson, har bir so‘zni o‘ylab gapir: tiling seni yo saodatmand etadi, yoxud halokatga boshlaydi.

5. Ey inson, bilmaganingni hamisha so‘ra. Olimning yonidan ayrilma. Undan olgan fayz ila atrofni munavvar aylala.

(M. Kamol)

11-mashq. She‘riy matnni daftaringizga ko‘chiring, bo‘g‘inlarning turlarini aniqlab, ochiq bo‘g‘inning ostiga bir, yopiq bo‘g‘inning tagiga ikki chiziq chizing. Urg‘ularini ham aniqlang.

Aytilmagan bir qo‘shiqsan,
Jayxundirsan, Sayxundirsan,
Sen-da Sug‘dsan, Sen-da Shoshsan,
Ko‘hna Turon — ona tilim.
Jaloliddin Manguberdi,
«Yurtim» dedi, «tilim» dedi.
Chingizxon ham ming havasda:
«Shunday bo‘lsa o‘g‘lim», dedi!
Sug‘d yozuvi, o‘z yozuvim,
Turkiy tilim, o‘zbek tilim.

12-mashq. «Amir Temur o‘g‘itlari» mavzusida hikoyacha tuzing. Unda so‘zlar tarkibida kelayotgan undosh tovushlarga diqqat qiling.

13-mashq. Darsga bir dona maysa olib keling. Uni ta’rif-u tavsif etib matn tuzing. Matn ichida kelayotgan unli va undosh tovushlarga, ularning ishlatilish o‘rinlariga diqqat qiling. Matn mazmunini yoritishda sizga quyidagi parcha yordam beradi:

Zilday zamin darz ketibdi,
Qilday maysa dastidan...

(*T. Sodiqova*)

Tayanch tushunchalar

fonetika, tovush, unli tovush, undosh tovush, jarangli undosh tovush, jarangsiz undosh tovush, sirg‘aluvchi tovush, portlovchi tovush, sonor tovush, yon tovush, titroq tovush.

1.2. MORFEMIKA

14-mashq. Quyidagi qo‘shimchalarni daftaringizga ko‘chirib yozing, ularni so‘zlarga qo‘shing. Qo‘shimchalarning hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi variantlarini ham ayting:

— ko‘r, — g‘il, — gil, — qil, — ing, — ung, — yin, — ayin, — ay, — y, — mak.

Namuna: *qilg‘il (qilgil)*

Bori elg‘a yaxshilig‘ qilg‘ilki mundin yaxshi yo‘q,
Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig‘.

(*Bobur*)

15-mashq. Berilgan so‘zlarni morfemalarga ajratib, tahlil qiling.

Fazilatlari, o‘qiganimda, barqarorlik, vatandoshimiz, faxrlanishga, qiyofasini, sog‘inchning, g‘ururlanishdi, avaylaylik, asrandi, dog‘lab, kuchaytirdi.

Namuna: *barakasini baraka — o‘zak, -si — egalik qo‘shimchasi. III shaxs, birlikni ifodalovchi qo‘shimcha, -ni — tushum kelishigi qo‘shimchasi.*

16-mashq. «Bugungi harakat — ertangi barakat» mavzusida ijodiy insho yozing.

17-mashq. Gaplarni yozing va qora harflar bilan yozilgan so‘zlarni tarkibga ajrating.

1. Biz hech kimdan kam emasmiz, agar **bahamjihat** bo‘lib, **aql-zakovatimizni** to‘la ishga solib mehnat qilsak, albatta, eng taraqqiy etgan mamlakatlarga yetib olamiz.

2. Tarixga «Kompyuter asri» nomi bilan kirgan ushbu asr nafaqat **bizning O‘zbekistonda**, balki butun jahonda o‘chmas iz qoldiradi.

3. Ey odam farzandlari, **umrlaringizni** tavba va yaxshi amal bilan bezanglar, boshqalarga yomonlik qilishdan o‘zingizni saqlanglar.

4. Dunyo **yaralibdiki**, eng ezgu qadriyatlar, urf-odatlar, milliy iftixor tuyg‘ulari millatlarni asrlar davomida ma’naviy kamol toptirib, **aqliy salohiyatini** uyg‘otib keladi. (*M. Mirzo*)

5. Ilmga tashnalik, til bilish, bilim olishga ishtiyoq, hayotni **yaxshilashga** jaddu jahd meni xursand qiladi.

6. Istiqlol bergan eng buyuk ne‘mat o‘zlikni anglash, milliy g‘urur va oriyatni tiklash bo‘ldi. (*Gazetadan*)

18-mashq. Ko‘chiring, asos va so‘z yasovchi qo‘shimchalarni aniqlang.

Millatlarning o‘z milliy qadriyatlariga e‘zoz, hurmati va sadoqati qanchalar ulug‘ bo‘lsa, ularning jahonda tutgan o‘rni, nufuzi ham shunchalar yuksak bo‘lib borar ekan.

Shunisi quvonchliki, dunyoga o‘z ezgu-qadriyatlari bilan mashhur bo‘lgan xalqlar ichida biz Vatan deb e‘zozlayotgan shu qadim yurtning, ajdodlarimizning ham o‘z o‘rni bor. Ayni paytda, o‘z qadriyatlarimizning umuminsoniy jihatlaridan faxrlanish bilan birga, o‘zga millatlarning betakror urf-odatlariga hurmat bilan qaraymiz.

Men yoshligimdan hindlarning mehmon kelganda, nikoh va boshqa marosimlarda qadrdonlari bo‘yniga gulchambar taqishlaridan ta’sirlanaman. Yana hindlarning ota-onasi bilan ko‘rishayotganda egilib xokipoyini ko‘zga surtishlari, hatto hind ayollarining turmush o‘rtog‘iga nisbatan shunday hurmati ham men uchun nihoyatda go‘zal va betakror bo‘lib tuyuladi. Yaponlar-chi, rahbari, oddiy ishchimi, ayolmi yoki erkakmi, bir-birlari bilan duch kelganda nim tabassumda egilib salomlashadi.

Butun dunyodagi juda ko‘p xalqlar biz — o‘zbeklarning ota-onaga, ustozga bo‘lgan hurmatimiz, nonga nisbatan e‘zozimiz, marhumlar ruhiga bo‘lgan e‘tiborimiz, tug‘ilib o‘sgan makon — Ona yurtga mehr-muhabbatimiz, duoni qadrlashimiz, mahalla-ko‘ydagi oqibatimiz, ibo, hayo, sadoqat, or-nomusni joyiga qo‘yishimizga havas bilan qarashadi, tan berishadi.

(*M. Mirzo*)

19-mashq. Matnni o‘qing, o‘zbek tilining rivojiga munosib hissa qo‘shgan qanday tilshunos olimlarni bilasiz, ular haqida so‘zlab bering.

ALIBEK RUSTAMOV
(1931)

Filologiya fanlari doktori (1968), professor (1968), O‘zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi Alibek Rustamov (1995) o‘zbek tili tarixi, tilning badiiy-estetik vazifasi, tilshunoslikning umumiy masalalari bo‘yicha bir qancha asarlar yaratdi. Xususan, «Navoiyning badiiy mahorati» (1979), «Qofiya nima?» (1975), «Mahmud Zamahshariy» (1971), akademik G‘anijon Abdurahmonov bilan hamkorlikda yozgan «Alisher Navoiy asarlarining grammatik xususiyatlari» asarlari alohida qimmatga ega.

Akademik Alibek Rustamov oliy o‘quv yurtlarida filologiya ta’limini yuksaltirish sohasida tinimsiz mehnat qilmoqda. Jumladan, G‘anijon Abdurahmonov bilan hamkorlikda yozgan «Qadimgi turkiy til» (1982) o‘quv qo‘llanmasi qadimgi turkiy manbalarni o‘qish va ularni tahlil etish bo‘yicha talabalarning doimiy hamrohiga aylanib qoldi.

Uyga topshiriq. Ona tili fanining fonetika, morfemika, morfologiya bo‘limi bo‘yicha boshqotirma tayyorlang.

20-mashq. «Dilxiroj», «Shashmaqom», «Lazgi», «Ushshoq» kabi mumtoz kuylardan namunalar eshitib, ular asosida gaplar tuzing. Tuzgan

matningiz ichida eng ko‘p qo‘llangan faol so‘z yasovchi qo‘shimchalarni ajratib, ularni izohlang.

21-mashq. So‘zlarning qanday yasalganligini aniqlang.

Sog‘lomlashtirish, zamondosh, ishbilarmon, ko‘kardi, hamfikir, oltingugurt, salmoqdor, Oqqo‘rg‘on, Soyguzar, mashaqqatli, tarjimon, yetimparvarlik, xo‘randa, hurfikr, muxtoriyat, aqllilik, zardo‘zlik, insoniylik, saxovatpesha, foydalanmoqda, tekislash, tetapoya, jilovkorlar, sug‘urtalash, texnologiya, dolzarb, oqilona, oromijon.

Tayanch tushunchalar

o‘zak, qo‘shimcha, so‘z yasovchi qo‘shimcha, so‘z shakli yasovchi qo‘shimcha, so‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimcha, old qo‘shimcha.

1.3. SO‘Z TURKUMLARINI TAKRORLASH, ESGA OLISH

22-mashq. Qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan sifat yasash mahsuldor usul sanaladi. Shunga asoslangan holda quyidagi qo‘shimchalar yordamida so‘zlar hosil qiling:

— ma, — dor, ser — , ba — , be — , — mand, — kor, — siz, — chak, — chan, — choq, — chiq, — qoq, — agon, — man, — ildoq, — namo, bad — , — don, — bop, — chil, xush — , — kash...

23-mashq. Uyga topshiriq. Ko‘chiring. Matndagi so‘zlarni bir-biridan vertikal chiziq bilan ajratib, ustiga qaysi so‘z turkumiga oidligini yozib qo‘ying.

O‘ZBEKISTON

Bolalarimga, nevaralarimga razm solaman. Ular boshqacha fikrlaydigan kishilar bo‘lib o‘smoqdalar. Men yangi asrda o‘zbekistonlik har bir fuqaroning xonadoni obod va farovon bo‘lishini, har bir kishi o‘z ishi, umridan rozi bo‘lib yashashini istayman.

Olimlarimiz, adiblarimiz eng nufuzli xalqaro mukofotlar sohibi bo‘lsalar, sportchilarimiz shoda-shoda medallar olsalar, Osiyo o‘yinlari, olimpiada o‘yinlari bizning vatanimizda o‘tsa — bu mening orzuyim.

Inshoolloh, shunday bo‘ladi ham. Yangi asr chin ma’noda hamkorlik, o‘zaro raqobat va ayni vaqtda o‘zaro kelishuvlar asri bo‘lajak.

Bunda nafaqat ishbilarmonlik, aqliy salohiyat kuchini ko‘rsatadi, balki ma’naviy komillik ham zarur bo‘ladi. Taraqqiyot inson qo‘li bilan bo‘lar ekan, jamiyat sog‘lomligi taraqqiyot kafolati ekan, mehr-oqibat, muruvvat va saxovatning ko‘proq qalblardan joy olishini, «Mening yaxshi yashashim boshqalarning ham yaxshi yashashiga xalaqit bermasin, aksincha, yordam bersin» degan tamoyilning tantana qilishini, dunyo xalqlari o‘zbeklarni ko‘rganda: «Bulardan ko‘ra ahil xalq yo‘q!» degan bahoni berishini, ishimizga, yashashimizga xalaqit berayotgan hasad, hirs, ko‘ra olmaslik illatlarining tobora kamayib borishini xohlardim.

Inshoolloh, shunday bo‘lajak...

(*N. Komilov*)

24-mashq. Gapnlarni o‘qing, so‘ngra undagi olmosh so‘z turkumiga oid so‘zlarni topib ko‘chiring va ularga tasnif bering.

Inson — butun bir olam, faqat unda asosiy tuyg‘u oliyjanoblik bo‘lsa bas. (*F. M. Dostoyevskiy*) Ezgulik insonning ma’naviy olamidagi quyoshdir (*G. Toro*) Har narsaga qarshi turish mumkin, lekin saxovatga qarshi turib bo‘lmaydi. (*J. J. Russo*) Men ezgulikdan boshqa biron-bir afzallikni bilmayman. (*L. Betxoven*)

Bir g‘aribning ko‘nglini shod aylasang,
Yo‘l bosib Ka’ba sari bormoq abas.

(*Huvaydo*)

25-mashq. Gapnlarni fonetik, morfologik va so‘z tarkibi bo‘yicha og‘zaki tahlil qiling.

Bizni ona yanglig‘ oq yuvib, oq taragan Vatanni sevmoq bu muqaddas burchdir. (*M. A. Sholoxov*) Vatandan tashqarida baxt yo‘q, har kim jonajon yerida ildiz otsin. (*I. S. Turgenev*) Bizga ota-onalar, bolalar, xesh-u aqrabolar qimmatlidir, lekin muhabbat bobidagi barcha tasavvurlarimiz «Vatan» otli so‘zda mujassamlashgan. Vatanga nafi tekkudek bo‘lsa, axir, qaysi vijdonli odam uning uchun jon bermoqqa ikkilanar ekan. (*Siseron*)

26-mashq. O‘qing. So‘zlarni turkumlarga guruhlab daftaringizga ko‘chiring.

1. Bir narsaga soʻz berdingmi, uni, albatta, bajar. Soʻzda turish imon alomatidir. Buni yaxshi bilib ol. 2. Yolgʻonchining muruvvati boʻlmaydi. U har insonga zahar sochadi. Yolgʻonchiga ishonma, soʻziga aldanma. 3. Biror narsa haqida faqat imonlilar bilan maslahatlash. Bu maslahat seni faqat yaxshilikka erishtiradi. 4. Intiqom olgan yaxshi odam emas. Yaxshi odam intiqom olmaydi. 5. Qadringni bilganing sayin imonli boʻlasan, qadringni bilmasang, sharmanda boʻlasan. 6. Dunyoda vaqt juda qimmatlidir. Vaqtning qadrini bil. Ne yoziqki, koʻp odamlar buning qadriga yetmaydilar. 7. Ishlagan kishi vaqt qiymatini, dangasalar esa vaqtlarining qiymatini bilmaydilar, oʻzlarini yomonliklardan qutqara olmaydilar. 8. Xayrli ishni niyat qilgan vaqtingda uning mevasiga shoshilma, toki hoy-u havasning shaytoni seni yengmasin.

(M. Kamol)

27-mashq. Oʻqing. Matn ichidan ot, olmosh, feʼl soʻz turkumiga oid soʻzlarni toping.

KIBRDAN SAQLANING

Mutakabbirlik qilish hech bir moʻmin bandaga hargiz durust ham, joiz ham ermas. «Men falonchidan kammanmi? U kim boʻlib qolibdi?» deguvchilar eslasinlarki, Iblis Odam alayhissalomga sajda qilishdan bosh tortib: «Sen loydan yaratgan kimsaga sajda qilurmanmi?» dedi. (**«Isro» surasi, 61-oyat**)

Yana aytdi: «Men undan yaxshiroqdurman». (**«Sod» surasi, 76-oyat**) Endi agar suratda tavozelik qilib yurganlar boʻlsa, oʻz ibodatlaridan gʻururlanib, koʻngillarida oʻzlarini boshqa gunohkor bandalardan yuqori qoʻymasun. Oʻzining gunohlarini eslasun. Har bir odamni koʻrganda shu odam avliyomikin deb oʻylash lozimligini aytganlar oʻtmish ajdodlarimiz. «Nega Xudoyim falonchini qilgan gunohlari uchun azoblamas ekan?» deguvchilar va boshqalarni past koʻrguvchilarga ushbu hikoyat ibrat boʻlsin. Shayx Hasan Basriy rahmatullohu alayhi daryo boʻylab kelayotir erdilar. Sohilda bir erkak bir xotun birla sharob ichib oʻlturgʻonini koʻrdilar. Shayxning koʻziga bul ish makruh, yaʼni xunuk boʻlib koʻrindi: «Bular nechuk bandalarki, erkak birla xotun kishi sharob ichib oʻltirgʻay?» deb oʻzini alardin baland koʻrdi. Shu paytda daryoda bir kema gʻarq boʻldi.

Kemadagilar: «Ey, Xudoning bandasi!» deb nido qildilar, ya'niki madad so'radilar. Sharob ichguvchi kishi o'zini daryog'a tashlab kemadagilarni mollari birla olib chiqdi, magar bir kishi qolib ketdi. Sharob ichg'on kishi Hasan Basriyning qoshig'a kelib «Ul kishi senga qoldi» dedi. Shayx daryog'a qadam qo'ydi ersa suvg'a botub ketdi, holo ilgari suvning ustida xuddi quruqliqdagi kabi yurib, hatto namoz ham o'qig'on erdi. Qo'rqib daryodan chiqdi. Boyagi kishi yana daryog'a tushib qolgan odamni ham qutqardi.

So'ngra shayxga kelib aytdi: «Ey Hasan Basriy, bir martaba o'zingni birovdan baland tutganing sababli daryog'a botding, bundan so'ng hargiz bundog' ish qilmag'il. Ul ayol mening onam bo'ladi. Seni sinamoq uchun onamni nomahram ko'rsatib qo'ydim. Ichg'onimiz sut erdiki, sening ko'zingga sharob qilib ko'rsatdim».

28-mashq. She'rni badiiy o'qish san'atiga rioya qilgan holda o'qing, so'ngra sifat turkumiga oid so'zlarni topib, alohida yozib chiqing.

SEN MILLATNING MULKISAN

So'zi qudratli, sirli,
Ham go'zal, ham sehrlil,
Go'yoki tirik jondek,
Muhabbatli, mehrlil,
Go'zal, janona tilim,
Asl, durdona tilim.
Dilimiz tarjimoni,
Fikrimiz jism-u joni
So'zlar bo'lsak so'zimiz,
Xaloskori, posboni,
Ona til, ona tilim,
Asl, durdona tilim.
Sen millatning mulkisan,
Chiroyisan, ko'rkisan,
Fe'l-atvori, ruhini,

Uyga topshiriq. Tilxat va ma'lumotnomaga namuna yozib kelish.

Tayanch tushunchalar

soʻz turkumlari, mustaqil soʻz turkumlari, yordamchi soʻz turkumlari, ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish, bogʻlovchi, koʻmakchi, yuklama, taqlid soʻz, modal soʻz, undov soʻz.

2-dars. ADABIY TIL HAQIDA MA'LUMOT. ADABIY TIL SHAKLLARI

2.1. ADABIY TIL

Dars maqsadi: oʻquvchilarga adabiy til va uning shakllari haqida maʼlumotlar berish, ularni toʻgʻri va yoqimli soʻzlashga oʻrgatish.

R e j a:

- * Adabiy til haqida maʼlumot.
- * Xalq shevalari.
- * Adabiy tilning xalq shevalaridan farqi.

1-topshiriq. Har millatning taraqqiysi ilm ila, nodon xalqning koʻz yoshi marjon emish. (A. Avloniy)

Gapdagi soʻzlarni izohlab, adabiy til haqida fikr yuriting.

Har kuni radio va televideniye orqali turli axborotlarni eshitganingizda, gazeta va jurnallar oʻqiganingizda, siz mansub boʻlgan qishloq yoki shahar aholisi gaplashayotgan tilning radio, televideniye, matbuot tilidan maʼlum farq qiladigan tomonlarini payqaysiz. Bundan koʻrinadiki, hozirgi oʻzbek tilimiz adabiy til va mahalliy xalq shevalarini oʻz ichiga oladi.

Tarixan tarkib topgan, qatʼiy meʼyorlarga boʻysunuvchi, soʻzlashuvchilarning qaysi hududda yashashidan qatʼi nazar barchasi uchun umumiy boʻlgan til adabiy til sanaladi.

Adabiy til har qanday tilning oliy shakli sanaladi va lugʻat tarkibining boyligi, grammatik qurilishining tartibga solinganligi, qatʼiy meʼyorlarga amal qilishi, uslubning rivojlanganligi bilan xarakterlanadi.

Bu jihatdan adabiy til xalq shevalariga qarama-qarshi qoʻyiladi.

Faqat muayyan bir hududga xos ayrim belgilarni oʻzida namoyon qilgan til shakli mahalliy shevalar hisoblanadi.

Shevalar shu xususiyatlari bilan boshqa hududga mansub shevalardan va ayni paytda adabiy tildan farq qiladi.

Adabiy til xalq shevalaridan oziqlangan holda muttasil rivojlanib boradi. Demak, adabiy til xalq shevalaridan uzilgan til emas.

Adabiy til xalq shevalari negizida soʻz ustalari tomonidan umumlashtirish, qatʼiy meʼyorlarni ishlab chiqish yoʻli bilan hosil qilinadi. Hozirgi oʻzbek adabiy tili koʻproq qarluq, qisman qipchoq va oʻgʻuz shevalari negizida vujudga kelgan. Qarluq shevasi vakillari koʻproq Fargʻona vodiysi, Toshkent, Samarqand, Qarshi shaharlari va ularning atroflaridagi hududlarda istiqomat qilishadi. Shuningdek, bu sheva vakillarini Markaziy Osiyoning bir qancha joylarida, xorijiy mamlakatlarda ham uchratish mumkin. Har bir ziyoli oʻzi mansub boʻlgan hudud tili xususiyatlaridan qutulib, adabiy tilda gapirish koʻnikmasiga ega boʻlmogʻi lozim.

Masalan, *ashi, kevotti, kelutti, kelohti, oka, aqa-baqa* singari shakllarni nutqda qoʻllash soʻzlovchida nutq madaniyatining shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Adabiy til nima va u xalq shevalaridan nimasi bilan farq qiladi?
2. Xalq shevalari deganda nimani tushunasiz va uning adabiy til bilan aloqasi qanday?
3. Siz mansub boʻlgan shevaning adabiy tildan farq qiladigan tomonlarini ayting.

29-mashq. Oʻz shevangizga xos soʻzlashuv uslubining belgilarini adabiy til meʼyorlari bilan qiyoslang va farqlarini tushuntiring.

30-mashq. Quyidagi chizmani koʻchiring. Ilova qilingan soʻzlarni oʻqib, ularni orfografiya qoidalariga rioya qilgan holda namunada koʻrsatilganidek chizmani toʻldiring.

N a m u n a

Ishga, togʻga, tikkan, ketgach, aeroport, tushunmoq, kompaniya, fikr, monolog, qutildi, koʻm-koʻk, oʻqibdi, soʻroq, sana, angla, terakka.

31-mashq. Eski adabiy tilda yozilgan baytlarni hozirgi adabiy tilga aylantiring.

Soʻz guharigʻa erur anga sharaf,
Kim boʻla olmas anga gavhar sadaf.
Til bu chamanning varaqi lolasi,
Soʻz dururidin boʻlubon jolasi.

Soʻzdin oʻlikning tanida ruhi pok,
Ruh dogʻi tan aro soʻzdin halok.

Turguzub oʻlgani kalomi fasih,
Oʻzigʻa «jonbaxsh» laqab deb Masih.

Tengriki, insonni qilib ganji roz,
Soʻz bila hayvondin anga imtiyoz.

Gʻuncha ogʻizliq, sanami noʻshlab,
Soʻzdin agar aylasa, xomush lab.

Donayi dur soʻzini afsona bil,
Soʻzni jahon bagʻrida durdona bil.

(«Hayrat ul-abror»dan)

32-mashq. Matnlardan keltirilgan parchalarni oʻqing. Shevaga xos soʻzlarda, adabiy tildan chekinish boʻlgan holatni topib, ularning oʻrniga adabiy tildagi muqobilini qoʻying. Shevaga xos soʻzlarning qaysi jihatdan farqlanishini izohlang.

1. — Xoʻp, — dedi Saidiy bir kecha Yoʻlchiboyga, — yerni oldingiz, peshonangizdan chorakorchiilikni oʻchirdingiz, bordi-yu, zamon teskari boʻlib ketsa nima boʻladi?

— Oq poshsho kelsa deysizmi?

— Bari bir-da... Boyni yomon koʻradigan hukumat bilan, albatta, boyni yaxshi koʻradigan poshsho urishadi. 2. Menikini ham olarmishsizlar, deb eshitdim. Agar oladigan boʻlsanglar, javur, ukalar... Hukumat kambagʻalparvar boʻlsa, men boy emas... 3. Saidiy hovlining sahniga burildi, dimogʻiga zirvak hidi keldi. 4. Domla qizini Saidiy tomon yoʻlladi.

— So‘rash, o‘rischa, znakom bo‘linglar... 5. Necha kundan beri kirib, ko‘r deyma, bu bevosh uyalaman, deb hech kirmaydi. 6. Yoqubjon javob bermay, qo‘lidagi o‘zi tergan bir necha satrni nabordan ottisk olish uchun press yoniga keldi. U qaytib kelib izoh bermoqchi edi, ammo metrenpaj ruxsatsiz harf terish mumkin emasligini aytib, ottisk olgani qo‘ymaganidan keyin, vyorstka tamom bo‘lguncha indamay, tergan naborini tarqatish bilan ovora bo‘ldi. 7. — Bu yashshamay o‘lgurning o‘zi yomon, — dedi opasi, mushtini yerga qadab, — sen bilan orani buzishga buzib boshiga ish tushgandan keyin biram o‘tirgani joy topolmay yurdiki... (A. Qahhor)

33-mashq. Jonli so‘zlashuv nutqiga xos so‘zlarni yozma adabiy tilda yozing.

N a m u n a: sevindi — suyundi.

Anjon — Andijon, Samarqan — Samarqand, asma— astma, do‘stlik — do‘stlik, ishlema — ishlayman, televizor — televizor, ko‘yni — ko‘ngli, obketama — olib ketama, to‘r — to‘rt, ishka — ishga, silar — sizlar, bo‘maydi — bo‘lmaydi, istudent — student, abzal — afzal, kexsa — keksa, mart — mard, dasro‘mol — dastro‘mol.

Yuqoridagi so‘zlar ishtirokida og‘zaki matn tuzing.

34-mashq. Hamzaning hajviy she‘rini «nutq toni» (yuqori tantanavorlik, jo‘shqinlik)ga e‘tibor bergan holda o‘qing.

MEVALAR MAJOROSI

Gilos haddan oshiqib,
Xafalikdan toshiqib,
Keldi o‘rik boshiga,
Musht ko‘tarib shoshiqib:
«Ey o‘rik, san so‘zlama,
— Maqtanmoqni ko‘zlama!
Yonboshingga bir tepay,
Bog‘ga hargiz yuzlama
G‘o‘rang qursin, kech bitar,
Yegan kishi tish sinar...

Yuqoridagi she‘rdan xulosa qilib, eski adabiy tilning xalq tiliga qanday moslashganini tushuntiring.

35-mashq. Og‘zaki va yozma adabiy tilning rivojlanishida nutq turlari (monolog, dialoglar)ning ahamiyati bormi? Quyidagi monologik nutq fikrlaringizni isbotlash uchun asos bo‘lsin.

Said Ahmadning «Ufq» romanidagi Ikromjonning nutqidan namunalar:

— Yo‘q, hali bilagimda kuchim bor. Yuragimda o‘t so‘ngani yo‘q. Bu alamlarni, bu xo‘rliklarni oyoq ostiga olib toptamagunumcha yashashim shart. Yashayman! Boshimga tugamas savdolar solgan urush olovi o‘chganini o‘z ko‘zim bilan ko‘rishim shart. Shu yerda turib nemisga o‘q otaman. O‘qim qolmasa, qo‘ltiqtayog‘im bilan boshini yanchaman. O‘lish yo‘q. O‘lish — nomardlik. Nomard bo‘lib o‘lishni istamayman, istamayman...

— Yo‘q, bolam, men dardga chalinmayman. Men o‘lmayman. Tik bo‘lsam yurib, yiqilsam emaklab, yotib qolsam surilib hu o‘sha ufqqa boraman. Ufqdan turib Yozyovonimga bir qayrilib qarayman. Ufqqa bormay o‘lishim mumkin emas...

36-mashq. E. Vohidovning «Nutq haqida»gi she‘rini yod oling. Oddiy so‘zlashuvda ishlatiladigan so‘zlarga e‘tibor bering.

37-mashq. Badiiy asarlarda adabiy til bilan birgalikda og‘zaki so‘zlashuv tilining unsurlaridan ham keng foydalaniladi. Ushbu matndan ana shunday o‘rinlarni toping.

TABIB

«Nosir buva o‘rikdan yiqilib tushibdi», degan xabar juda tez tarqaldi. O‘g‘illari, qizlari, boringki, jamiki qarindosh-urug‘lari to‘plandi. Nosir buva yetmishga kirgandi. Shunday ekan, bu yog‘i ma‘lum-da! Erkaklar bir-birlari bilan ma‘noli bosh chayqashar, xotinlar burchak-burchaklarda «otamo‘-o‘-»lab yig‘lash mashqini boshlashdi. Busiz mumkin emas-da! Axir, yetmishga kirgan ota o‘rikdan yiqilib, so‘rida yotgancha inqillashni ham ja o‘rniga qo‘ymoqda. Faqat kampiri — Chaman xola beparvo. Qarib miyasi suyulib qolgan-da, shu pallada sigirining kanasini terish bilan band. Eshikdan o‘rtancha o‘g‘li Akramjon kirganidagina u sal sergaklandi. Akramjon onasiga bosh irg‘ab qo‘ydi-yu, boshqalarga qaramadiyam.

— Ota, tuzukmisiz? — bemorni turtib so‘radi u.

— Ixi, xixi, xixi! A-a-akram, s-s-senmisan? — ota ko‘zini xiyol ochdi.

— Menman, otam, menman.

— Rozi bo‘lasan endi, — deb vidolashganday ko‘zini yumdi.

— E, qayoqdagi gaplar bilan odamni qo‘rqitmang! — Akram qo‘l siltadi. — O‘rikdan yiqilganlarning hammasi o‘laversa — sanoqli odamlar qolardi bu dunyoda!

— Sen oldin men yiqilgan joyni ko‘rgin! — bemorning ovozi dadilroq yangradi. Hatto qo‘lini ko‘tarib o‘rikka imladi. — Hov anovi ayridan yiqildim!

— E, bu ayri nima bo‘libdi! — Akram o‘rik tomon yurib, shart shoxga chiqdi. — Shu yerdan yiqildingizmi? — so‘radi yana u.

— Ha, ha...

— Bu yerdan yiqilgan odam o‘lmaydi.

— O‘ladimi? Bo‘lmasa menam tashlayman, o‘laman, birgalashib ketamiz. Mana qarab turing! — deb Akram tashlamoqchi bo‘ldi.

— Hay-hay-hay! — Nosir buva qaydan g‘ayrat topdi o‘mganini ko‘tarib qo‘l siltay ketdi. — O‘lmaydikan, o‘lmaydikan! Tashlama, mana, men, o‘lmadim-ku!?

— O‘lmasa ham et-beti lat yeydi, o‘n-o‘n besh kun oh-voh deb ko‘rgani kelganlarning ovqatini yeb mazza qilib yotadi! Menam bekorchiman, ota, hasratlashib yotamiz-da. Qarab turing!

— Yo‘-yo‘-yo‘q! Lat ham yemas ekan, mana! — bemor o‘rnidan dast turib ketdi. — Qara, hamma yog‘im sog‘-u salomat! Tush!

Akramjon o‘rikdan tushdi. O‘g‘il-qizlar, qarindoshlar qo‘l siltashib jo‘nab qolishdi. Chaman xola qo‘li bilan Akramjonning yelkasiga qoqdi:

— Akram, yaxshiyam sen borsan, bolam. Bilardim otang, o‘lmasdi, ammo «oh-voh» qilib yotib olardi. Uch oy kasal boqardik.

(Said Anvar)

38-mashq. So‘zlashuv nutqiga xos qisqargan so‘z shakllarini orfoepik me‘yorlarga muvofiq talaffuz qiling, so‘ngra ular ishtirokida gaplar tuzing.

Olvoling, ketvordi, kemayapti, kamayipti, daraxtti, ishlamedi, boriylar, turmayladi, isrop qimeylik, tayarlandi, ardoladi, ketomadi, g‘iyvat

Tayanch tushunchalar

adabiy til, sheva, lahja.

2.2. ADABII TIL SHAKLLARI

Dars maqsadi: o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini shakllantirish, ularda shunday ko'nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Adabiy til shakllari.
- * Yozma adabiy til va uning turlari.
- * Og'zaki adabiy til va uning turlari.

Adabiy til yozma va og'zaki shakllarga ega bo'ladi.

Harflar vositasida yozma ravishda bayon qilinuvchi adabiy til yozma adabiy til sanaladi.

Masalan, gazeta-jurnallar tili, ish qog'ozlari tili va boshqalar.

Tovushlar vositasida og'zaki ravishda bayon qilinuvchi adabiy til shakliga og'zaki adabiy til deyiladi.

Masalan, radio, televideniye orqali uzatiluvchi suxandon yoki jurnalist nutqi va hokazolar.

Adabiy tilning rivojlanishida badiiy asarlarning xizmati katta, chunki adabiy til me'yorlarining shakllanishida adabiyotning ta'siri kuchli bo'ladi. Shunday bo'lishiga qaramasdan adabiy til bilan badiiy til bir narsa emas. Badiiy tilda adabiy til bilan birgalikda turli shevalarga yoki kasb-hunarga mansub personajlar nutqi ham ishtirok etadi.

Masalan,

Odamlar aqlining chirog'i bilim,
Balodan saqlanish yarog'i bilim.

(Rudakiy)

Badiiy til (badiiy nutq), adabiy tilning og'zaki so'zlashuv uslubi, publitsistik uslub, rasmiy uslub singari uslublardan biri, ya'ni badiiy uslub sanaladi. Ko'rinadiki, adabiy til badiiy tildan kengroq tushuncha bo'lib, badiiy tilni ham o'z ichiga oladi.

Savol va topshiriqlar

1. Yozma adabiy til nima?
2. Og'zaki adabiy til deganda nimani tushunasiz?
3. Badiiy til bilan adabiy til bir narsami?

4. Adabiy tilning qanday uslublarini bilasiz?

39-mashq. Yuqoridagi fikrlarga asoslanib siz ham «Suxandonlik daqiqalar»ini o‘tkazing.

40-mashq. Keltirilgan misollardan shevalarga va kasb-hunarga xos so‘zlar ishlatilgan o‘rinlarni aniqlang va tushuntiring.

1. Dukchi eshon hamma vaqt bo‘z ko‘ynak va ishton bilan malla to‘n kiyar edi. Boshiga kichik salla va kuloh kiyib, bo‘zi mahsi — kavush kiyar edi, hech vaqt yangi va yaxshi ipakli to‘n kiymas edi. (*F. Otabekov*)

2. Zebining qish ichi siqilib, zanglab chiqqan ko‘ngli bahorning iliq hovuri bilan ochila tushkan: endi, ustiga poxol to‘shalgan aravada bo‘lsa ham, allaqaylarga, dala-qirlarga chiqib yayrashni tusay boshlagan edi.

3. So‘fi uyga kirgandan keyin sallasini Qurbon bibiga uzatib, ustidagi malla yaxtagini olisdan turib kartga irg‘itdi.

4. Qizlarning bu «ittik» (o‘tkir zo‘r) payloqchisini ko‘plashib uyg‘otdilar, aravadan ko‘plashib tushirdilar.

5. Men buvizdan beruxsat mehmon chaqirmayman.

6. Kech payt men o‘zim kirib, Enaxonga aytib qo‘yaman.

7. Xudovandi karim, bu erkaklarni muncha yaxshi ko‘rar ekan, a..?

8. Odmi kiyimda ko‘rganlar yo oddiy bir qishloq boyi, yo Yettisuv bilan aloqasi bor qo‘ychi, tuyachi deb o‘ylaydilar.

9. «Uziqararoq» xotin uchrab bir chang solsa, hech narsa qolmaydi.

10. Shunday aziz cho‘qqat «xizmat haqi» besh ming so‘mlarga yetib boradigan bir «ish» topib keldi. (*A. Cho‘lpon*)

41-mashq. «Zumrad bahor» mavzusida xalq shevalariga hamda adabiy tilga asoslangan ikki matn tuzing. Har ikki matnning farqini tushuntiring.

42-mashq. Adabiy til me‘yorlariga rioya qilinmagan so‘zlarni toping. Muallif nima uchun adabiy til me‘yorlariga rioya qilmagan? Buning matn uchun qanday ahamiyati bor?

Otabek boyagi yarim vaziyatini buzmay so‘radi:

— Zaynabning so‘ziga Siz ishondingizmi?

— Ishonmaydirg‘on gapmi?

— Yaxshi, men unga shunday deb aytgan ham bo‘layin, lekin shunda ham Sizning xafalanishingiz menga qiziq tuyuladir. Ayniqsa, sizdan gap... Kumush ishonmadi. Otabek uning orqa sochidan tutib:

— Qani, gapiring-chi menga, orangizdan bir gap o‘tdimi, — deb so‘radi.

— Ha, o‘tdi, — dedi Kumush va chetga qarab kulimsiradi.

— O‘n besh kun bo‘lmasdan?

— Mendan boshqa xotin bo‘lsa, Zaynabingiz bilan birinchi kundanoq arazlashar edi...

— Xudo xayringizni bersin...

— Kesatmang.

— Kesatmasam gapiring.

Kumushning raqobati biroz tushgan edi, uch-to‘rt kunlik mojarodan yaxshig‘ina hasrat ochildi. Otabek hasratni yarim jiddiy tinglab bordi. Zaynabning keyingi so‘zi va so‘ng‘i yelpitish fojialari ham hasrat qolipig‘a birma-bir kirib chiqdi. Hasrat tug‘ilg‘ondan so‘ng Otabekning yuzidagi boyagi yarimjiddiylik ketib, uning o‘rnini o‘ychanlik oldi. Ul shu holatda anchagina so‘zsiz qoldi va oxirida o‘zidan natija kutib o‘ltirg‘uvchi Kumushga qarab, kulib qo‘ydi.

— Nega kulasiz?

— Chunki yig‘lamoqqa arzimaydi. Kumushning qoshlari chimirildi:

— Zaynabingizning bu qilig‘ig‘a men chidolmayman.

— Chidash va chidasni hozircha bir tarafga qo‘yib turayliq, — dedi Otabek. — Ammo hammadan ilgari Sizdan so‘rayman: Menga ishonchingiz bormi?

— Bor, ham yo‘q, — dedi Kumush.

...Kumush uyalgannomo yuzini chetga burdi. Otabek tovushini sekinlatib davom etdi:

— O‘tgan kun Sizdan «Toshkentda qolasizmi, yo‘qmi?» deb so‘rag‘onim ham faqat shunga o‘xshash gaplar bilan Siz xafa bo‘lmang, deb aytilgan edi.

(A. Qodiriy)

43-mashq. Quyidagi fikrlarning mag‘zini chaqing. Uni misollar bilan tushuntiring.

Xalq tili adabiy tilimizning ichki oziqlantiruvchi hayotbaxsh manbayidir. Xalq tiliga asoslangan adabiy til qotib qolgan emas, u o‘zgaradi, boyib boradi va takomillashadi.

44-mashq. Matnni ko‘chiring. Badiiy til xalq tilidan qanday farqlanishini bilib oling.

Manzura toliqqan bo‘lishiga qaramay tunda uxlay olmadi. Yumshoq o‘rin unga tikanzor kabi tuyildi. Oilasidan ilk karra uzoqroq ketgani uchun qalbi notinch edi. Bezovta yurak yurtidagi noxushliklarni sezib, vujudini beholgina titratib turardi. Shu azobdan qiynalgan Manzuraga bu shaharning tuni behad uzunday tuyildi. Uy isib ketib, nafas olishga arzir havо qolmaganday bo‘ldi. O‘rnidan turib, peshayvonga chiqadigan eshikni ochdi. Yuziga salqin shabada urildi, orom oldi. Tashqarida maydalab yomg‘ir yog‘a boshlagan, sanoqsiz chiroqlar yorug‘ida bog‘ to‘lin oy nuriga cho‘milganday so‘limlik kashf etgan edi, ammo bu so‘limlik uning kayfiyatini yaxshilashga qodir emas edi. Bu olam aro tunni bedor o‘tkazgan faqatgina Manzura emas. Necha ming, balki necha yuz ming, balki undanda ko‘p odam — xasta ham, tani sog‘ ham, podsho ham, qayg‘uli ham, qayg‘usiz ham... tunni bedor o‘tkazadi. Hech kim o‘sha tunning o‘zida qayerdadir jigarbandi ham qalb titrog‘ida ekanini bilmaydi. Ahmoq Manzura ham ortida eri bilan qizining tunni uyqusiz o‘tkazishganidan bexabar edi.

(*T. Malik*)

45-mashq. Berilgan so‘zlarni siz ham davom ettiring (20—30 taga yetkazing).

46-mashq. Latifalarni ko‘chiring, ularning adabiy tilga yoki xalq shevalari tiliga mansub ekanini izohlang.

VAJ

Afandi xufya dorifurushlik qilayotgan ekan, xaridor yorliqqa razm solib, norozi ohangda debdi:

— Voy — bu, doringiz roppa rosa uch yil burun chiqqan ekan-ku?

Afandi pinagani buzmay debdi:

— Mayli, siz ham menga uch yil avval chiqqan puldan bera qoling.

SHISHANING PULI

Afandi ichkilikka ruju qo‘yganidan xotini bilan jiqqamush bo‘lar ekan. Bir kuni u allanimalarning sharaq-shurug‘idan uyg‘onib, erinibgina ko‘zini ochsa, xotini bir to‘rxalta shishalarni ko‘targancha qayergadir ketyapti.

— Ha, xotin, saharbardonda yo‘l bo‘lsin? — debdi Afandi.

— Ichishingizning kasridan sovunga pul qolmabdi, orдона qolsin.

— Rahmat demaysanmi, nomard xotin. Men ichib shishalarni bo‘shatmaganimda sovunga pulni qayerdan topar eding.

MAHLUQO

Do‘stlari Afandidan so‘rashibdi:

— Mulla Nasriddin, yangamni nima deb chaqirasiz?

— Mahluqo, — deb kerilibdi Afandi.

— Qoyil! — xitob qilishibdi suhbatdoshlari. Shunda Afandi sekingina qo‘shib qo‘yibdi:

— Jahlim chiqqanda, oxirgi harfini tashlab chaqiraman.

Tayanch tushunchalar

yozma adabiy til, og‘zaki adabiy til.

3-dars. LEKSIKOLOGIYA. SO‘Z VA LEKSEMA

3.1. LEKSIKOLOGIYA

Dars maqsadi: o‘quvchilarda so‘z va uning xususiyatlari haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish, ularni so‘zdan unumli va samarali foydalanishga o‘rgatish.

R e j a:

- * Leksika haqida.
- * Leksikologiya haqida ma’lumot.

1-topshiriq. So‘z haqida qanday maqollarni bilasiz? Ular- dan namunalar keltiring.

2-topshiriq. So‘z qilichdan o‘tkir maqolining ma’nosini izohlang.

Har qanday tilni o'rganayotgan paytingizda, eng avvalo, sizni qurshab turgan narsa va hodisalarning amaliy hayotingiz bilan bog'liq bo'lgan turli xil harakati, holatlari, belgi va xususiyatlarining shu tilda qanday ifodalanishini, nomlanishini bilishdan boshlaymiz.

Ma'lum bir tildagi ana shunday so'zlar yig'indisi shu tilning lug'at tarkibini tashkil qiladi.

Leksika atamasi ikki ma'noda qo'llaniladi:

a) tilning lug'at tarkibi, so'zlar yig'indisi;

b) lug'at tarkibini o'rganuvchi tilshunoslikning alohida bo'limi.

Leksika atamasining ikkinchi ma'nosi uchun leksikologiya atamasi ham qo'llaniladi.

Leksikologiya yunoncha *lexikos* — so'z, so'zga doir va *logos* — ta'limot so'zlarining birikuvidan olingan bo'lib, leksika (so'z) haqidagi ta'limot demakdir. Demak, so'z va uning ma'nolarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limiga leksikologiya (ba'zan leksika) deyiladi.

Savollarga javob bering

1. Leksika nima?

2. Leksikologiya nimani o'rganadi?

47-mashq. So'zning qudrati haqidagi quyidagi rivoyatni o'qing. So'z to'g'risida siz ham fikr yuriting.

O'tmishda ovi yursa ham davi yurmay, tobora kambag'allashib borayotgan bir dehqon yo'l chetida o'ylanib tursa, faqirgina yo'lovchi o'tib qolibdi. Shunda dehqon:

— Ey donishmand, nima eksam, men boyib ketaman? — deb maslahat so'rabdi.

Yo'lovchi unga piyoz ekishni tavsiya etibdi. Qarangki, notanish yo'lovchining gapiga kirgan dehqon o'sha yili chindan ham boyib ketibdi. Shodligidan bosar-tusarini bilmay qolgan dehqonga yana o'sha odmigina yo'lovchi uchraganida:

— Ey gado, nima eksam, men yanada boyib ketaman? — deb ikkinchi marotaba murojaat qilibdi.

Shunda u yana bir ekinning nomini aytib, yo'lida davom etibdi. Falakning gardishini qarangki, keyingi yili dehqonning omadi chopmay, ilgarigidan ham kambag'allashib ketibdi.

Bundan gʻoyatda gʻazablangan dehqon haligi yoʻlovchini sabrsizlik bilan kuta boshlabdi. Nihoyat, u tanish yoʻlovchi bilan duch kelibdi va:

— Ey, notovon yoʻlovchi, nega meni aldading? Sening gappingga kirib, yanada boyish oʻrniga butkul kambagʻallashib ketdim-ku! — deb gʻazab qilibdi.

— Oʻzingni bos, — debdi yoʻlovchi, — birinchi yili sen menga «donishmand» deb murojaat qilding. Men senga donishmandning javobini berdim. Natijada sen boyib ketding. Keyingi safar esa menga «gado» soʻzini munosib koʻrding va men senga gadoning javobini berdim, — degan ekan ...

48-mashq. Oʻqing. Alisher Navoiy gulni qanday ifodalaganiga eʼtibor bering. Gul va giyohlarning leksik maʼnosini izohlang.

GUL VA NAVOIY NAVOSI

Alisher Navoiy oʻz asarlarida gul, uning vazifasini oʻtaydigan giyoh va oʻsimliklar, gulga aloqador ashyolar, shuningdek, mavjudotlarning juda koʻpidan va xilma-xillaridan keng foydalanadi. Shu bilan bir vaqtda ulugʻ shoir oʻz maqsadlarini ifodalashda gul va gulistonlardan ayrim gʻazallarining baʼzi baytlaridagina foydalanib qoʻya qolmay, balki oʻnlab gʻazallarini butun-butunligicha ana shunday ifodalashga bagʻishlaydi. Ularda oʻnlab xildagi gullar: nasrin, nastarin, nargis, nilufar, savsan, rayhon, xino, zanboq guli, lola, sadbarg, raʼno, hazorgʻuncha, zagʻfar, sumanpar; yoqimli hidi va goʻzal koʻrinishi bilan gulni eslatuvchi giyohlar: sunbul, ishqi pechan; manzarali daraxtlar: sarv, ar-ar, argʻuvon, shamshod kabilar haqida maʼlumot beradi. Yaʼni: guloʻroy — gul bilan bezangan, gulrez — gul toʻkuvchi, gulpoʻsh — gul yopingan, qip-qizil gulday kiyingan, gulbang — yoqimli ovoz, bulbul ovozi, guldastaband — majozan quyosh nurlari kabi iboralar Navoiy asarlarining mazmunini ochib berishda mislsiz zoʻr xizmat qiladi.

Shuningdek, yuqorida aytib oʻtilgan iboralarning aksariyatini ulugʻ Navoiy sinonimiya vositasida turli variantlarda ishlatgan: gul, chechak, vard, shugufa kabi. Shu bilan birga, gulga oid koʻpchilik iboralardan omonimiya yordamida turli maʼnolar hosil qilgan: gul (chechak), gul (bezak), gul (yashnamoq), gul (mahbuba), gul (goʻdak), gul (umuman inson), gul (qizamiq) singari.

Buyuk shoirning asarlarida gul tushunchasidan foydalanish koʻlami katta va keng...

(O. Valixonov)

49-mashq. O‘qing, ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning leksik ma’nosini ayting, qo‘shimcha ma’nolarini ham tushuntirib bering.

Yettita gunohdan saqlaning doim,
Sizni kechirmagay keyin xudoyim
Solib boshingizga fitna-falokat,
Oxiri keltirar sizga halokat.
Bo‘lsangiz agarda siz yuragi chirk,
Olloh taologa keltirsangiz shirk,
Sehrli ish bilan bo‘lsangiz mashg‘ul,
Bilingki, Ollohga kelmagay ma’qul.
Ham nohaq birovning qadriga yetmoq,
Bilingki, do‘zaxning tubiga ketmoq,
Qilmasdan birovga zug‘um-u zo‘rlik,
Yomondir qilsangiz lekin sudxo‘rlik.
Hamda yetimlarning molini yemoq,
Lozim bu ishlardan «alhazar» demoq.
Jang chog‘i dushmandan bo‘lsangiz «quyon»,
Buning oqibati biling ko‘p yomon.
Xoin deb nomingiz chiqib el aro,
Sharmanda bo‘lasiz har ikki dunyo.
Eri bor, mo‘mina, iffatli ayol
Haqida qilmasangiz hech yomon xayol,
Kim so‘kib, tuhmat-la desa uni g‘ar,
Bilsinki, do‘zaxga tushar muqarrar.
Bu yetti gunohdan saqlan, ey muslim,
Yo‘ldan ozdirmasin seni so‘ng hech kim.
Garchi bu olamda ko‘p erur shayton,
Goh odam shaklida bo‘lar namoyon.
Dilingizda bo‘lsa Xudoyi karim?
Shayton qochar sizdan yetti chaqirim!

Tayanch tushunchalar

leksika, leksikologiya, lug‘at tarkibi

3.2. SO‘Z VA LEKSEMA

Dars maqsadi: o‘quvchilarda so‘zning tovush hamda ma’no tomoni haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * So‘z haqida tushuncha.
- * Leksema.
- * Leksik ma’no.
- * Grammatik ma’no.

1-topshiriq. Vatan haqida bitta she’rni daftaringizga yozing va bu she’r tarkibida nechta so‘z ishtirok etayotganini aniqlang.

2-topshiriq. So‘z deganda nimani tushunishingizni bayon qiling.

Nutqimiz so‘zlarning qo‘shiluvidan hosil bo‘ladi. So‘zni talaffuz qilganimizda va qulog‘imiz bilan eshitganimizda go‘yo u faqat tovushlar ketma-ketligidan tashkil topgan butunlikdek tuyuladi. So‘zni bunday tasavvur qilish bir yoqlamadir, chunki har qanday tovushlar birikmasi so‘zni hosil qilavermaydi. Masalan, *so‘, ko‘s* singari tovush birikmalarini so‘z deb bo‘ladimi? Yo‘q. So‘z bo‘lish uchun tovushlar birikmasining o‘zigina kifoya qilmaydi. Ma’lum tovush va tovushlar birikmasi ma’no bilan bog‘langandagina so‘zga aylanadi. Yuqoridagi tovush birikmalarining tartibini o‘zgartirsak, ular ma’lum ma’no bilan bog‘lanadi. Masalan, *o‘s, so‘k* kabi.

Demak, so‘zning ikki tomoni: moddiy tomoni (tovush yoki harflar ketma-ketligi) va ma’no tomoni mavjud.

Ma’lum ma’no bilan bog‘langan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi so‘z sanaladi.

So‘z ikki xil ma’no bildiradi. Bu ikki xil ma’noni *opa* so‘zi misolida ko‘rib chiqaylik.

Opa so‘zi *aka, uka, singil* singari so‘zlar bilan qarindoshlik ma’nosi bilan bir guruhga birlashadi. Ayni paytda, bir guruhga mansub bo‘lgan yuqoridagi so‘zlar bir-biriga zidlanganda, ma’lum ma’nolari bilan o‘zaro farqlanadi.

Xususan, *opa* so‘zi *o‘gay opaga* zidlanganda, qon-qarindoshlik (o‘gay emaslik) ma’nosini bildirishi bilan; *opa* so‘ziga zidlanganda, men bilan bir bo‘g‘inga mansublik ma’nosini bildirishi bilan; *aka, uka* so‘zlariga zidlanganda, ayol jinsiga mansublik ma’nosi bilan; *singil* so‘ziga

zidlanganda esa *opaning* mendan kattalik, singilning esa kichiklik ma'nosiga egaligi bilan farq qiladi.

***Opa* so'zining boshqa qarindoshlik bildiruvchi so'zlar bilan birlashtirib turadigan va ayni paytda, ularni bir-biridan farqlaydigan ma'nolarining jami uning atash ma'nosi yoki leksik ma'nosi deyiladi.**

***Opa* so'zi yuqoridagi ma'nodan tashqari predmetlik, bosh kelishik, birlik ma'nolariga ham ega. Bu ma'nolar uning grammatik ma'nosi sanaladi.**

Ko'rinadiki, nutq jarayonida har bir so'z leksik va grammatik ma'nolar uyg'unligidan tashkil topadi.

Odatda, leksik va grammatik ma'nolarning muayyan tovush yoki tovushlar birikmasi bilan barqaror munosabatidan tashkil topgan butunlikka nisbatan **so'z** atamasi qo'llaniladi.

Grammatik ma'nosiz, faqat leksik ma'no bildiruvchi til birligi uchun **leksema** atamasi qo'llaniladi.

Bunday vaqtda **so'z** morfologiya birligi sifatida, **leksema** esa leksikologiya birligi sifatida bir-biridan farqlanadi.

Demak, tahlil jarayonida gap tarkibidan so'zlarni ajratamiz. So'zlar esa leksema va grammatik qo'shimchalarga bo'linadi. **Tilning lug'aviy (leksik) ma'no bildiruvchi birligi leksema sanaladi.** Lug'atlarda bosh so'z sifatida leksemalar beriladi.

Savol va topshiriqlar

1. So'z tovush tomonidan tashqari yana nimaga ega bo'lishi kerak?
2. So'zning leksik ma'nosi deganda nimani tushunasiz?
3. So'zning grammatik ma'nosi nima?
4. Leksema va so'z nimasi bilan bir-biridan farq qiladi?
5. Bitta gap keltirib, uni so'zlarga ajrating, so'zlarning leksema qismini aniqlang.

50-mashq. So'zlardagi ichki ma'noviy farqlarni izohlab bering.

Boshqacha — o'zgacha — ajib — ajoyib — g'alati — g'aroyib — alomat — antiqa.

Tuzuk — durust — bir navi — yaxshi — zo'r — a'lo — gap yo'q — mixdek.

51-mashq. Matnni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning leksik ma‘nolarini ayting. Ularning qaysi so‘z turkumiga kirishini izohlang. Leksik ma‘no bildirmaydigan so‘zlarga ham misollar keltiring.

SUVNING TOMCHISI HAM SUV

Biz hamma vaqt, hamma joyda: «Nonni uvol qilmang. Non aziz, nonning ushog‘i ham non», deymiz. To‘ylarda, yig‘inlarda, hatto uyda dasturxon atrofida nonushtaga o‘tirganimizda ham keragidan ortiqcha non sindirilsa: «Qo‘ying, ushatmang, nonning ortiqchasini uvol qilmang», deymiz.

Ammo suvni bemaol isrof qilish — oqizish mumkinmi? Suv- o‘tkazgich jo‘mraklaridan suv to‘xtamay oqib yotsa ham: «Hoy, suvni bekordan bekorga sarflama. Uvol qilma, to‘xtatib qo‘y!» deb aytmaymiz. Vaholanki, ana shu suv bo‘lmasa bug‘doy qayda, un qayda, non qayda?! Tejashni suvdan, suv qatrasidan boshlamoq kerak. Uvolni, savobni izlamoq kerak. «Qatra-qatra yig‘ilib daryo bo‘lur» yoki «Toma-toma ko‘l bo‘lur», deb ona xalqimiz bejiz aytmagan. Nonning uvog‘i ham non bo‘lganidek, suvning tomchisi ham suvdir. Gohida suv uvolini o‘ylab hayron qolaman. Agar bizni uvoli tutsa, faqat suvning uvoli tutadi.

Ko‘pincha ko‘cha-ko‘yni to‘ldirib ibodat uchun masjidga o‘tib ketayotgan mahalladoshlarimizni ko‘rib xayolga cho‘maman. Ha, ular savob uchun namoz o‘qishi ibodat. Zakot berish ibodat. Odamlarning joniga oro kirib og‘ir yumushini yengil qilish ham ibodat, savob, lekin ibodatning kattasi, savoblarning ulug‘i ham bor. Suvni tejash, pokligini, sofligini, tozaligini, sifatini saqlash, uvol qilmaslik savoblarning eng kattasidir, ibodatlarning eng ulug‘idir, amallarning eng chiroylisidir.

Faxriddin Turgoniy o‘z davridayoq suvlarni iflos qilmaslik haqida o‘ta ta‘sirli, foydali fikrlar bildirib, shunday she‘rlarni yozib qoldirgan edi:

Bugun chashma suvin qilsang agar xor,
Boshqa icholmassan bu suvdan zinhor.

Bolalar! Ona-Vatanga, o‘zimizga, avlodlarimizga zarar keltirayotganimizni, iste‘mol qilinadigan oziq-ovqatlarga og‘u — zahar solayotganimizni, qolaversa, o‘zimizni o‘zimiz zaharlayotganimizni bilyapmizmi? Sezyapmizmi? O‘z rizq-ro‘zimizni qismaylik, o‘z umrimizga, bola-chaqalarimiz umriga o‘zimiz zomin bo‘lmaylik.

Oxir-oqibatda biz oqar suvlarga tashlab yuborgan oqovalar, axlat va kimyoviy chiqindilar Orol dengiziga yetib borguncha achib-sasib, qurib, zahar-zaqqumga aylanib, havoga ko'tarilib, shamollar bilan qaytib yana boshimizga yog'ilyapti. «Qaytar dunyo», deb shuni aytsalar kerak.

(A. Abdurahmon o'g'li)

52-mashq. Ko'chiring, ajratib ko'rsatilgan so'z va so'z birikmalarining leksik ma'nolari va qo'shimcha ma'nolarini tushuntirib bering.

HALOLLIK GIGIYENASI

Dasturxonimizga tortiladigan taom masalliqalarini xarid qilishdan to uni tayyorlab, pishirib, suzib keltirguncha ularning ozodaligiga e'tibor qilamiz. Muzxonada saqlaymiz, chang-g'ubordan muhofazalash uchun doka-sochiqlar yopib qo'yamiz. Nihoyat, ovqatlanishga o'tirishdan avval qo'llarimizni yuvamiz; qoshiq va sanchqilarni qayta-qayta artishdan erinmaymiz.

Uncha-buncha ozodalik gigiyenasiga odatlanganimiz bois, mikrobdan qo'rqamiz, biroq ozodalik gigiyenasidan ilgariroq keladigan, ehtimol mikrobdan dahshatliroq bo'lgan halollik gigiyenasini xayolimizga keltirmaymiz.

Dasturxonimizga tortilayotgan masalliqalarni, tanovul qilayotgan noz-ne'matlarni halollab topdikmi? Qayerdan keldi ular ro'zg'orimizga? Qaysi mehnatlarimiz evaziga qozonimizga solyapmiz ularni? Birovlarning haqidan urib qolganimiz hisobiga emasmi? Kimlarnidir qon qaqshatish hisobiga orttirmagan edikmi ularni? Boshiga og'ir musibat tushgan bechoradan tama yo'li bilan undirib olgan poralarimiz hisobiga emasmi?..

Nopok va harom yo'llar bilan topilgan taomni jig'ildonga tiqishtirayotib ozodalik gigiyenasiga har qancha rioya qilmaylik, bu bilan luqmamiz poklanib qoladimi?

Bozor munosabatlarining tinimsiz toblanishi, o'tish davrining shiddati va behalovat turmush tarzi odamlarni shu qadar komiga tortib ketdiki, bunday nozik savollar haqida o'ylashga, mulohaza yuritishga fursat yetmayapti. Eng dahshatlisi shundaki, mana shunday taqchillikka ko'nika borganimiz sayin o'zimizni savolga tutish, o'zimizni o'zimiz terqash odati ham unutilib ketmoqda.

Ehtimol, bandasining tabiatida, fe'l-atvorida mana shunday bosartusarini bilmay qolish odati mavjudligi uchun ham Alloh taolo hikmatlarga boy Ramazon oyini yaratgan chiqar! Kundalik behalovatliklar orasida

ma'naviy poklanmoqlik uchun namoz fursatlari joriy etildi, yillik behalovatliklar ichra nafas rostlamoqlik uchun esa ro'za oyi belgilandi.

Nafasni rostlashni nafsni rostlash deya talqin qilsak ham yanglish-masmiz.

Tirik jon bor ekan, nafsiga quloq osmay iloji yo'q, zero, hech bir banda Payg'ambarimiz alayhissalom singari go'daklik kezlari nafs pardasidan xalos etilgan emas. Bu yorug' olamning boqiy jumboqlaridan biri shuki, nafs bandalarining insoniylik martabasi, halolligi, diyonat va imon maqomi nafsini tiya olish-olmaslik bilan belgilanadi.

Yaxshiyam, jamiyatimizda ijtimoiy muhofaza siyosati barqaror, aks holda shataloq otayotgan, imoniy nafsini bozoriy nafsga ikki qo'llab almashlab yuborayotganlar yana qanaqangi «karomatlar» ko'rsatmas edi! Shuning uchun ham barchamiz «Halollik gigiyenasi»ga rioya qilaylik!

Tayanch tushunchalar

so'z, leksema, leksik ma'no, grammatik ma'no.

4-dars. BIR MA'NOLI VA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR. KO'CHMA MA'NOLAR VA ULARNING TURLARI

4.1. BIR MA'NOLI VA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR

Dars maqsadi: o'quvchilarda so'zning o'z va ko'chma ma'nolari haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish, ularni o'z nutqlarida so'z ma'nolaridan to'g'ri foydalana olishga o'rgatish.

- R e j a:**
- * Ko'p ma'noli so'zlar va ularning paydo bo'lish sabablari.
 - * Bir ma'noli so'zlar.
 - * Ko'p ma'noli so'zlarda ma'noning darajalanishi: to'g'ri ma'no va ko'chma ma'nolar.

1-topshiriq. «Navoiy» dramasida Mansur Navoiyga: «Pirim, kechiring, itlik qildim» deb yolvoradi. Shu iboraning ma'nosini tushuntiring. *It* so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nolarini ayting.

2-topshiriq. *Bulbul* so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nolarini ayting. Ko'chma ma'nosi asosida gap tuzing.

Tilimizdagi so'zlarning juda katta qismi ko'p ma'nolidir, chunki kishilar o'zining kundalik hayotida yangi paydo bo'lgan tushunchalarning har biri uchun alohida-alohida so'zlar qo'llayveradigan bo'lsa, so'zlarning soni o'ta ko'payib ketib, ularni xotirada saqlash mumkin bo'lmay qolardi. Natijada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz holga kelib qolgan bo'lardi.

Shuning uchun ham har qaysi tilda sanoqli til birliklarning turli xil kombinatsiyalaridan cheksiz tushuncha va fikrlarni ifodalashga harakat qilinadi. Ana shunday harakat tufayli tilda ilgari mavjud bo'lgan so'zlarga yangi-yangi ma'nolar yuklanadi. Natijada ko'p ma'noli so'zlar maydonga keladi. Masalan, *tosh* so'zi dastlab «qattiq», «sovuq jism» ma'nosida qo'llangan: «*Yo'lda tosh yotibdi.*» Keyinchalik «qattqlik» ma'nosini faollashtirib, *tosh bag'ir*, *bag'ri tosh* birikmalarida bag'irning sifatlovchisi vazifasida ko'chma ma'noda qo'llanila boshlangan. Yoki ko'z so'zi dastlab faqat «tirik organizmning qavariq shaklga ega bo'lgan ko'rish a'zosi» ma'nosida qo'llangan bo'lsa, keyinchalik «qabariqlik» ma'nosini faollashtirish asosida «daraxtning ko'zi», «yorug'lik bilan ta'minlash» ma'nosini faollashtirish orqali «derazaning ko'zi» ma'nolarida qo'llanila boshlandi.

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llaniluvchi so'zlarga ko'p ma'noli so'zlar yoki polisemiya deyiladi.

Polisemiya yunoncha *poli* — **ko'p**, *semia* — **ma'no** so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'noli demakdir. Polisemiya monosemiya (yunoncha *mono* — **bir**, *semia* — **ma'no**)ga zidlanadi.

Ko'p ma'noli so'zlarda ma'no qanchalik ko'p bo'lsa ham, lekin u bir so'z hisoblanaveradi. Shuning uchun ham ko'p ma'noli so'zlarda ma'nolardan biri to'g'ri ma'no (yoki o'z ma'no), qolganlari esa ko'chma ma'no bo'ladi. Ko'chma ma'nolar nutq tarkibida boshqa so'z-lar bilan bog'langanda namoyon bo'ladi, nutq tarkibidan ajratilganda esa to'g'ri ma'nosi asosiy ma'no bo'lib qoladi. Masalan, *tosh* so'zi nutq qurshovidan ajratib olinsa, «qattiq jism» ma'nosini anglatadi.

Bir ma'noli so'zlar tilimizda kam sonni tashkil qiladi va ilmiy, kasb-hunarga doir atamalarni, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi. Yangi so'zlar (neologizmlar) ham davrlar o'tishi bilan qo'shimcha ma'nolarni anglatadi.

Ko'p ma'noli so'zlarning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinli foydalanish nutqning ta'sirchan, ifodali bo'lishiga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Ko'p ma'noli so'zlar nima?
2. Ko'p ma'noli so'zlar nima uchun paydo bo'ladi?
3. Ko'chma ma'no qanday aniqlanadi?
4. To'g'ri ma'no-chi?

53-mashq. Ko'chiring. Ko'chma ma'noda qo'llangan fe'llarni toping.

1. Tojixon Saidaning kelganidan xursand bo'ldi, minnatdorchilik bildirgani so'z, o'tqazgani joy topolmay qoldi. (*A. Qahhor*) 2. Tushirilgan molning isini chiqarmadi. 3. Shundan so'ng ikkovi shuncha qalinlashdiki, hatto bir juma kuni Murodxo'ja domlaning mehmonxonasida bir haftalik so'z boyligini aytib tamom qildi. (*A. Qahhor*) 4. Mamlakatning istiqboli ham, kelajagi ham yoshlar, sog'lom insonlar qo'lida bo'lishi tabiiy holdir.

Namuna: Pok niyatli (sofdil, diyonatli, yuragi toza) kishilarga, olimlar va fozillarga dargohim doimo ochiq edi.

54-mashq. A. Navoiyning «So'z durredukim, aning daryosi ko'ngildir» degan fikrlarining mazmunini ayting va uni munozaraga aylantiring. So'ng quyidagi matnni o'qing. O'zbek tili leksikasi takomiliga munosib hissa qo'shgan olimlarning ishlari haqida so'zlab bering.

IRISTOY QO'CHQORTOYEV (1936—2000)

Filologiya fanlari doktori (1978), professor (1981), O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi (2000) Iristoy Qo'chqortoyev o'zbek tilining leksikologiyasi, uslubiyati, tilning umumiy-nazariy masalalari bilan bog'liq bir qator asarlarning muallifi. Ular orasida «Ferdinand de-Sossyurning lingvistik konsepsiyasi» (1976), «So'z ma'nosi va uning valentligi» (1977)

kabi kitoblari tilshunoslikning nazariy muammolarini yoritishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Shuningdek, u oliy maktablarda til bilimini o'qitishni takomillashtirish bo'yicha ham ulkan ishlarni amalga oshirdi. Xususan, oliy o'quv yurtlarining o'zbek filologiyasi fakultetlari talabalari uchun yozilgan «Badiiy nutq stilistikasi» (1975), «Turkiy filologiyaga kirish» (1976), «Tilshunoslikka kirish» (1976), «Umumiy tilshunoslik», «Lingvistik ta'limot tarixi» (1980) kabi o'quv qo'llanmalari tilshunoslik nazariyasi va turkiyshunoslikni yuqori pog'onaga ko'tarishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

55-mashq. Ushbu gaplardagi ma'no ko'chishini izohlang.

Besh qo'lini og'ziga tiqmoq, besh qo'l barobar emas, yuzlar, ko'zlar boqar edi biz tomon, eshikka kiraylik.

O'zingiz ham yuqoridagiga o'xshash ma'no ko'chishga misollar yozing.

Tayanch tushunchalar

bir ma'noli so'zlar, ko'p ma'noli so'zlar, polisemiya, to'g'ri ma'no, ko'chma ma'no.

4.2. KO'CHMA MA'NOLAR VA ULARNING TURLARI

Dars maqsadi: o'quvchilarda metafora, metonimiya, sinekdoxa va vazifadoshlik asosida ma'no ko'chirilishi haqida bilim hamda ko'nikmalar hosil qilish.

- R e j a:**
- * Ko'chma ma'no va uning paydo bo'lish usullari.
 - * Metafora va uning xususiyatlari.
 - * Metonimiya va uning uslubiy xususiyatlari.
 - * Sinekdoxa va uning uslubiy xususiyatlari.
 - * Funksiyadoshlik va uning uslubiy xususiyatlari.

1-topshiriq. Asal so'zining to'g'ri (o'z) va ko'chma ma'nosini aniqlang. Ko'chma ma'no bilan to'g'ri ma'no o'rtasida qanday bog'liqlik borligani ayting.

2-topshiriq. Xom so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nosini aniqlang. Bu ikki ma'no o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiring.

Ko'p ma'noli so'zlar va ma'nolarning to'g'ri va ko'chma ma'nolarga bo'linishini yuqorida ko'rib o'tdik.

Borliqdagi narsa — hodisa, belgi — xususiyat, harakat — holat nomlari ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa — hodisa, belgi — xususiyat, harakat — holat nomi sifatida ham qo'llaniladi. Bunday vaqtda bitta nom bir necha narsa — hodisa, belgi — xususiyat, harakat — holatlarning nomi sifatida xizmat qiladi. Masalan, *burun* so'zi «tirik organizmning yuz qismidan bo'rtib chiqqan nafas olish organi» ma'nosini ifodalash bilan birgalikda «yerning suvlikka tomon bo'rtib chiqqan qismi» ma'nosini ham ifodalaydi. Predmetlar o'rtasidagi tashqi o'xshashlik (yuz qismdan bo'rtib chiqqan burun bilan yer qirg'og'ining dengiz yoki okeanga qarab bo'rtib chiqishi o'rtasidagi o'xshashlik) birining nomini ikkinchisi o'rnida qo'llashga asos bo'lgan.

Ma'no ko'chishining nima asosda ro'yobga chiqishiga ko'ra metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik singari turlari mavjud.

56-mashq. Berilgan so'zlar ishtirokida gaplar tuzing. Omonim yoki polisemantik so'z ekanligini aniqlang.

Do'st, yosh, yuz, nafis, mol, oyoq, bel, tut, yengil, gul, sher, sana, uch, o'ch, quloq...

Namuna:

1. Olti narsa rohatda yashashga yordam beradi, shulardan biri haqiqiy do'sting bo'lmoqligidir. 2. Bugungi kechamizga shoir Do'st Hamdam ham tashrif buyurgan. 3. Do'st!!! Yana bir juft qo'shiq bo'lsin!

57-mashq. Quyidagi so'zlarning har biri bilan ikkitadan gaplar tuzing. Ularning birida shu so'z o'z asl ma'nosida ikkinchisida ko'chma ma'noda qo'llansin.

Shayton, tulki, ola, tor, yumshoq, dum, ajdaho, ilon, tamoq, luqma, dunyo, og'irlik, shisha, tosh, karam...

58-mashq. Gapnlarni ko'chiring. Ko'chma ma'noda qo'llangan so'zlarni ajratib, ma'no ko'chishning turini yozing.

1. «Semurgʻ» «Sugʻdiyona»ni qabul qilib, raqiblar darvozasiga ketma-ket beshta toʻp kiritishga muvaffaq boʻldi. 2. Qoʻshnimizning oʻgʻli dadasi bilan tortishayotganining ustidan chiqib qoldim. 3. Yangi binolar qurilishi asossiz ravishda choʻzib yuborilmoqda. 4. Beodob qizning gapini onasi tekislab turdi. 5. Prezidentimiz adashganlar uchun toʻgʻri yoʻlni koʻrsatib berdi. 6. Bolam, hoʻl-u quruqqa qanoat qil, ana oʻshanda sen, kayvoni odam boʻlasan. 7. Muallif dutor haqida yozadi va bu bilan oʻzbek cholgʻu asbobini birinchi boʻlib tilga oladi. 8. Oʻgʻlining dardida sargʻaygan onaning oh-vohlariga chidab boʻlmasdi. 9. Tun oʻz oʻrnini tongga boʻshatib berdi. 10. Navoiy koʻhna Sharqning ulugʻ mutafakkiri sifatida oʻz asarlari bilan oʻsha davr ijtimoiy masalalarini ham koʻtarib chiqdi. 11. Goʻzal bu gaplarning hammasini yuragining tubiga joylagan edi, uni hech kimga oshkor ayta olmasdi. 12. Yigitning uylanayotganini eshitgan qizning qalbi yaralandi.

59-mashq. Quyida berilgan soʻzlar qavs ichidagi soʻzlar bilan birga qanday maʼnoga ega boʻlganligini tushuntiring.

Maslahat (oldi, qildi, soldi), dili (qora, siyoh, pok), toshmoq (suv, ichi, toʻlib), mayl(i) (qoʻshimchasi, boʻldi, bildirdi), zarar (yetkazadi, qildi, koʻrdi), iliq (gap, suhbat, suv), dars (hayot, matematika), ochmoq (koʻngil, eshik, yoʻl).

60-mashq. Berilgan soʻzlarni ikki ustunga boʻlib koʻchiring.

Koʻp maʼnoli
(polisemantik)

Bir maʼnoli
(monosemantik)

Atlas, xosiyat, kompyuter, xurmo, xunuk, parcha, xoreografiya, patir, pasta, patnis, gʻildirak, gʻisht, gʻoz, gʻuncha, gazeta, grammatika, urgʻu, dunyo, tilxat, paxta, soya, shaxs, olmosh, doya, qoshiq, qoya, xat, quy, davlat, qushni, marketing, vertolyot, tirnoq, maqol, uy, tom, kirish soʻz, undalma, yuvgʻich, dars, haykal, topishmoq, aruz, tish, til ...

61-mashq. Uyga topshiriq. Maʼno koʻchishning metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik usullariga Abdulla Qodiriy, Said Ahmad, Tohir Malik asarlaridan misollar yozing.

5-dars. METAFORA VA METONIMIYA HAMDA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

5.1. METAFORA VA UNING USLUBIYATI

1-topshiriq. Qozonning qulog'i, odamning qulog'i birikmalaridagi *quloq* so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nolarini ayting. Ko'chma ma'no bilan to'g'ri ma'no o'rtasidagi aloqani tushuntiring.

Nutqimizda eng keng tarqalgan ma'no ko'chish usuli metaforadir.

Metafora (yunoncha *metaphora* — ko'chirish) bir predmet nomining boshqa predmet nomiga ular o'rtasidagi ma'lum o'xshashlik asosida ko'chishidir. Masalan, *tandirning og'zi* birikmasida *og'iz* so'zining ma'nosi odam yoki hayvon og'ziga tashqi o'xshashligi asosida vujudga kelgan. Narsa va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik turli asosda bo'lishi mumkin:

1. Ikki predmet o'rtasidagi shakliy o'xshashlik. Masalan, *odam qulog'i* va *qozon qulog'i*.

2. Ikki predmet qayerda joylashishi bo'yicha o'xshashlik. Masalan, *itning dumi*, *samolyot dumi* va boshqalar.

Nutq jarayonida metaforalardan o'rinli foydalanish nutqimizni ta'sirchan, jozibali qiladi. So'zlovchining badiiy-estetik qobiliyatini namoyon etadi.

Savol va topshiriqlar

1. Metafora deganda nimani tushunasiz?

2. Metafora yo'li bilan ma'no ko'chishiga o'zingiz beshta misol keltirib, ma'no ko'chish asosini tushuntirib bering.

62-mashq. Gapnlarni o'qing, ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni toping va izohlang.

1. Bola onasining oldiga tushib, pildirab ketdi. (*Oybek*) 2. Otam yetimlarning boshini siladi. 3. Mungli kuy yurakni tirnar edi. 4. Soraxon qo'l siltab, onamning o'zlari ham urishqoqlar, dedi. (*A.Qahhor*) 5. Yo'lchining so'zlariga hayratlanib, chol yoqasini ushladi. (*Oybek*) 6.

Bolalar yopishavergach, xaltani ochishga majbur bo‘ldi-da, labini burib vaysay boshladi. (*Oybek*) 7. Kuyov qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib: «...ishoning, dada, Karomatni boshimga ko‘taraman», dedi. (*S. Ahmad*) 8. O‘shanda ham Yusuf amaki dadamni yolg‘izlatmay, holidan xabar olib turgan. (*H. Nazir*) 9. Kuyov bo‘lmay qaro yer bo‘lgur na o‘ligini ko‘rsatadi, na tirigini. (*A. Qahhor*)

63-mashq. She’rni o‘qing, ko‘chma ma’noda ishlatilgan so‘zlarni topib ularni izohlang.

Barcha haq ishida bo‘ling salomat,
Yog‘sa ham har yondan tavqi-malomat,
Ezgu ishingizni ettiring davom,
Yaratgan qo‘llagay sizlarni mudom,
Kim sherik bor desa agar Ollohga,
Shubhasiz botgaydir katta gunohga.
Nohaqdan bir inson qonini to‘kmoq,
Gunoh dengiziga baayni cho‘kmoq.
Ota-onasiga kimki bo‘lsa oq,
Bu ham og‘ir gunoh sanalgay mutloq.
Agarda yolg‘ondan bersa guvohlik,
Uning ham gunohin kechirmas Holiq.
Shu to‘rtta gunohdan bo‘lsa kim forig‘,
Bilingki, ularning manglayi yorug‘.

(*O. Bo‘riyev*)

64-mashq. Ko‘chiring. «*Palak*» so‘zining bir necha xil ma’nolari borligini bilib oling. Siz ham uyingizda *til*, *ter* kabi so‘zlarning ma’nolarini ana shunday izohlab keling.

1. Palak. Ma’lum bir urug‘dan ko‘karib chiqib, yer yuzalab o‘sib, gullab hosil beradigan poliz o‘simligining tanasini bildiradi: qovun palak, tarvuz palak, bodring palak.

... So‘lg‘in palaklarda o‘smay qolib ketgan xomaklar yiltillab qolar, goh surmaday qorayib ko‘rinar edi. (*A. Muxtor*)

2. Palak. Polizchilar nutqida ba’zan qovun yoki handalak urug‘i tushunchasida ham qo‘llanadi. Masalan: To‘rt egat palak ekdim.

3. Palak. Xalqimiz urf-odatiga ko‘ra, qizlarni kuyovga uzatish uchun gul (kashta) ipakli matolar tayyorlanadi.

Iblisni rahbar deb qarshi oldilar,
Balki, sayladilar undan ham ortiq.

Poyiga ipakdan palak soldilar,
So‘ng yuksak bir taxtni etdilar tortiq.

(A. Oripov)

4. Palak. «Parvoyi palak» iborasida o‘z ishiga mas’uliyatsizlik, e’tiborsizlik bilan qarash, beg‘amlilik ma’nalari tushuniladi.

Atrofdan bo‘layotgan voqealarga Mo‘ydingning parvoyi palak edi.

5. O‘xshatish ma’nosida ham qo‘llaniladi. «Bir palakdan har xil xamak chiqadi deganlari rost ekan-da», dedi so‘fi yonidagilarga qarab.

65-mashq. Keltirilgan misollardan metafora usuli bilan so‘z ma’nosini ko‘chishining yo‘llarini aniqlang, ularga izohlar bering.

Rahmi kelib bulutning
Yig‘lab to‘kar yoshini.
Qushlar qochar, majnuntol
Ko‘taradi boshini.
Bulutning orasidan
Quyosh kulib qaraydi,
Majnuntolning yuvilgan
Sochlarini taraydi.

(E. Vohidov)

Qalam ushladimmi demak — o‘yin bas,
Yayrab ocholmaydi gul dudog‘ini
Shundoq yurak yutib so‘rasha olmas,
Xonamda qoldirgan qo‘g‘irchog‘ini.
Burchak-burchakda jim tortishar burun,
Bilmam qanday o‘y-u xayol ichida.
Tuzsiz she’rlarim deb shirindan shirin,
Bolalarim yurar oyoq uchida...

(M. Yusuf)

66-mashq. Quyidagi ismlarning qaysi predmetlarga nisbatan qo'yilganini aniqlang. So'ng sinfdoshlaringizning ismlaridagi metafora usuli bilan qo'yilgan nomlarni toping va ularni izohlang.

Yo'lbars, Bo'riboy, Qoplonbek, Burgutbek, Lochinoy, Gulnora, Gulchehra, Feruza, Yoqutoy, Asalxon, Oyxon, Arslon, Bobur, Gilosxon, Charos, Ozoda.

67-mashq. «Qovunlar payrovi»ni o'qing. Ko'chma ma'noda kelgan so'zlarni aniqlab, ularga tavsif bering.

Odiljon:

— Qovun tanlashda tashqi ko'rinishiga qarab tanlamaslik kerak ekan. Yaxshi qovun deb olsam, **pirsildoq** chiqib qoldi.

Muhammadjon:

— Yangi qovun navlarini yaratayotgan mirishkor dehqonlarimizga rahmat, oshqovoqqa o'xshaganini oluvdim, **obinovvot** ekan.

Odiljon:

— Bu safar qovun tanlashda adashmagan ekanman, oq qovun deb olsam, **eski chopon** chiqib qoldi.

Muhammadjon:

— O'zi kichkina-yu, nimaga tosh bosyapti desam, **bo'rikallaga** o'xshaydi.

Odiljon:

— Rahmat, qovun bahonasida ozgina kulishib ham oldik. Xalqimizning dasturxoniga shirin-shakar qovunlarni yetkazib berayotgan dehqonlarimizning **umri boqiy** bo'lsin.

5.2. METONIMIYA VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Topshiriq. «Hamza»ga bordik birikmasidagi «Hamza» so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nosini aniqlang. To'g'ri va ko'chma ma'no o'rtasida qanday bog'lanish borligini ayting.

Navoiyni oldim qo'limga deydilar. Navoiyni qo'lga olib bo'ladimi? U buyum emas-ku qo'lda ko'taradigan!? *Bedilni o'qir edim* deydilar. Bedil kitob emas-ku!? *Samovarda osh yedik* deymiz. Samovar ustiga o'tirib osh eb ko'ring-chi, kuyib qolasiz...

Hojiboy Tojiboyevning «O‘zbekning gapi qiziq» ruknidagi bunday ichakuzdi hangomalarini ko‘p eshitgansiz va huzur qilib kulgansiz, lekin bu hangomalardan nima uchun kulishimiz sababini bilasizmi? Hojiboy Tojiboyevning mahorati shundaki, u so‘zning to‘g‘ri va ko‘chma ma‘nolarini anglagan holda ko‘chma ma‘nolarda qo‘llangan so‘zlarning to‘g‘ri ma‘nosini izohlab, undan odamlarni kuldira oldi.

Yuqorida keltirilgan gaplar tarkibida kulgi qo‘zg‘atish uchun asos bo‘lgan so‘zlarning barchasi ko‘chma ma‘noning bir turi — metonimiyaga asoslangan.

Metonimiya yunoncha *metonymia* — qayta nomlash demakdir.

Narsa va hodisalar o‘rtasida makon va zamondagi o‘zaro aloqadorlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko‘chishi metonimiya hisoblanadi.

Yuqoridagi misollarda shoir bilan uning asarlari (chunki shoir va uning asari o‘rtasida ongimizda doimiy bog‘lanish bor), choy ichiladigan joy bilan choy qaynatiladigan buyum o‘rtasidagi aloqadorlik asosida birining nomi ikkinchisi uchun ko‘chgan:

Navoiyni qo‘lga oldim deganda Navoiy asarlarini, *Bedilni o‘qir edim* deganda ham uning asarlarini tushunamiz.

Metonimiya asosida ko‘chma ma‘no hosil qilish fikrimizni lo‘nda, ifodali, ta‘sirchan bayon qilishning bir yo‘li sanaladi.

Savol va topshiriqlar

1. Metonimiyada ko‘chma ma‘no qanday asosda vujudga keladi?
2. Metonimiyaning metaforadan farqini tushuntirib bering.
3. Metonimiya yo‘li bilan ma‘no ko‘chishga ikkita misol keltirib, ma‘no ko‘chish sababini izohlang.

68-mashq. Gaplarni o‘qing, aloqadorlik asosida so‘z ma‘nosining ko‘chish o‘rinlarini izohlang.

«Rossiya»ga qanday borsam bo‘ladi? (*Bekatladi yo‘lovchining murojaati*)

Ichak-chavog‘im tugadi, endi kalla sotaman. (*Qassobning gapidan*)

Mabodo, «Besh bolali yigitcha» kelmadimi? (*Kitobxonning sotuvchiga bergan savolidan*)

Navbatim sumka ko'targan «jinsi»dan keyin. (*Xaridorning javobi*)

«Navoiy»ni kechadan beri ko'tarib yuribman. (*O'quvchining nutqidan*)

69-mashq. Gaplarni o'qing, aloqadorlik asosida yangi ma'no hosil qilingan o'rinlarni topib ularga izoh bering.

«Oltin vodiylar» poyezdi, olmaning afrosiyobi navi, «Zarafshon» futbol komandasi, amarfuzin malhami, Hojimatov damlamasi, Sarimsoqovning yarimmaydoni, rentgen apparati, «Chorsu» mehmonxonasi, «Ford» avtomobili, «Toshkent» qahvaxonasi, volt, amper kabi so'z va so'z birikmalaridagi so'z ma'nosining ko'chishida nimalarga e'tibor berilganini aniqlang.

6-dars. SINEKDOXA VA VAZIFADOSHLIK HAMDA ULARNING USLUBIYATI

6.1. SINEKDOXA VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Topshiriq. Uyimizda uchta tuyoq bor deganda nimani tushunasiz? Tuyoq so'zining to'g'ri va ko'chma ma'nosini ayting va ular o'rtasida qanday bog'liqlik borligini izohlang.

— *Farzandi bormi?*

— *Tirnoqqa zor.*

Yuqoridagi dialogda tinglovchi so'zlovchining savoliga «Yo'q!» deb javob berishi ham mumkin edi, lekin u «tirnoqqa zor» iborasini ishlatishni ma'qul ko'rdi. Bu bilan suhbat mavzusiga aylangan shaxsning farzandi yo'qligini bayon qilish bilangina cheklanib qolmasdan, uning farzand ko'rishga tashnaligini ham alohida ta'kidlab ko'rsatdi.

Nima uchun *farzand* yoki *bola* o'rniga *tirnoq* so'zi ishlatilyapti? Tirnoq bolaning bir kichkinagina a'zosi. Shu a'zoga ham zorligi, tashna ekanligini bildirish bilan bolaga zor ekanligi bo'rttirib ko'rsatilyapti.

Bu o'rinda butun bir narsa, ya'ni bola uning qismi — tirnog'i orqali ifodalanyapti. Ana shunday ma'no ko'chish usuli sinekdoxa hisoblanadi.

Sinekdoxa yunoncha *synekdoche* — birgalikda anglash soʻzidan olingan boʻlib, boʻlak orqali butunni yoki butun orqali boʻlakni ifodalashni bildiradi.

Maʼno koʻchishning bu turi ham nutqimizning taʼsirchanligini oshirishda, ifodali, jozibali boʻlishida katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Sinekdoxa koʻchma maʼno hosil qilishning qanday usuli?
2. Sinekdoxaning metafora va metonimiyadan farqi nimada?
3. Sinekdoxaga uchta misol topib, koʻchma maʼno hosil boʻlish sababini tushuntiring.

70-mashq. Quyidagi hodisaning sinekdoxa ekanligini isbotlab bering.

Qoʻl, oyoq, bosh, tish, burun, chakka soʻzlari orqali sinekdoxa usuli bilan qanday maʼno hosil boʻlayotganini misollar yordamida tushuntiring.

Namuna:

Olma guli — gul emas, taqşam chakkamda turmas. (*Qoʻshiqdan*)

71-mashq. *Olma archiyotib qoʻlini kesib olmoq, yigʻilishga moʻylovni chaqirib kelmoq, gʻildirakni yurgizmoq, choʻloqqa achinish bilan qaramoq* birikmalaridagi maʼno koʻchish usulini izohlang. Oʻzingiz ham sinekdoxa usuli bilan maʼno koʻchishiga misollar keltiring.

72-mashq. Boborahim Mashrabning «Sajda aylar zohid ul mehrob aro, Men qilurman sajada egma qoshima» baytida keltirilgan «egma qosh» iborasining nima uchun sinekdoxaga misol boʻla olishini isbotlang. Soʻng mumtoz sheʼriyatda *oy yuz, qorakoʻz, oq bilak, sarv qad* kabi atamalarning *yor, dildor* maʼnolarida ishlatilganligiga misollar keltirib, ularning maʼnolari ustida fikr yuriting.

6.2. VAZIFADOSHLIK VA UNING USLUBIYATI

1-topshiriq. *Stolning oyogʻi* birikmasidagi *oyoq* soʻzining maʼnosini tushuntiring. Soʻzning toʻgʻri va koʻchma maʼnosini

ayting. To'g'ri va ko'chma ma'nolar o'rtasidagi bog'liqlikni izohlang.

Ko'chalarni chiroqlar yop-yorug' qilib turibdi. Chiroq piligini pasaytirdi.

Yuqoridagi ikki gapda qo'llanilgan chiroq so'zining ma'nosiga e'tibor bersangiz, u bir xil vazifa bajaruvchi ikkita bir-biriga o'xshamaydigan narsalarni ifodalayotganining guvohi bo'lasiz. Birinchisida «elektr toki orqali yorituvchi noksimon (lampochka) yoki tayoqsimon asbob»ni, ikkinchisida esa «kerosinga pilik solish vositasi bilan yorituvchi, asos va shisha qismlardan tashkil topgan asbob»ni bildiradi.

Bu asboblarning shakliga ko'ra bir-biriga o'xshamaydi, makon va zamonda ularning aloqadorligi ham yo'q, lekin har ikkisi yoritish vazifasini bajaradi. Ana shu vazifaviy bir xillikka ko'ra ilgari yog'ga pilik tekkizish orqali yoritiladigan shishasiz, ochiq asbob nomi keyinchalik asos qismga shisha o'rnatilgan yoritgich asbobni, keyinroq esa elektr tokidan foydalanishga o'tilgandan so'ng lampochkalarni ham ifodalash uchun qo'llaniladi. Natijada chiroq so'zi bir-biriga o'xshamaydigan xilma-xil yorituvchi vositalarga nisbatan qo'llanila boshlandi.

Narsa va hodisalar o'rtasidagi vazifaviy bir xillik asosida birining nomi orqali ikkinchisining ifodalanishi vazifadoshlik asosida ma'no ko'chish deyiladi.

Vazifadoshlik asosida vujudga kelgan so'zlarni bilish, ularning ilgari qanday shakldagi narsalarni ifodalaganligini anglash tilimiz imkoniyatlarining naqadar boy ekanligini his qilishimizga yordam beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi deganda nimani tushunasiz?
2. Vazifadoshlik asosida ko'chma ma'no ifodalashning metafora, metonimiya, sinekdoxa asosida ko'chma ma'no ifodalashdan qanday farqi borligini tushuntiring.
3. Vazifadoshlik asosida ko'chma ma'noning ifodalanishiga uchta misol keltiring va ko'chma ma'no ifodalash sababini izohlab bering.

73-mashq. Hikoyatni o'qing, so'z ma'nosi ko'chirilgan o'rinni topib, unga tavsif bering.

Ikki kishi poyezdda hamroh bo‘lib ketishayotgan edi. Ulardan birining ko‘zi tashqarida o‘tlab yurgan qo‘y-qo‘zilarga tushdi va dedi:

— Qiziq, bu yerdagi tuyoqlar soni nechta ekan-a?

Ikkinchisi ularga biroz qarab turdi-da, shunday deb javob berdi:

— O‘tloqda bir ming qirq uchta qo‘y bor.

— O‘lay agar, — dedi birinchisi, — shu qo‘ylarning egasi bo‘lmaganimda, bu gapingizga sira ishonmagan bo‘lardim. Qanday topdingiz?

— Buning hech ham qiyin joyi yo‘q, — dedi hozirjavoblik bilan unisi.
— Barcha tuyoqlarni hisoblab chiqib, to‘rtga bo‘ldim-qo‘ydim...

74-mashq. *Qanot, yurak, oyoq, ko‘z, bosh* so‘zlarini vazifadoshlik asosida ko‘chma ma’nolarda ishlatib. Ma’no ko‘chishning nimaga asoslanayotganiga diqqat qiling.

75-mashq. Gaplarni o‘qing, sinekdoxa yoki vazifadoshlik usuli bilan so‘z ma’nosi ko‘chirilgan o‘rinlarni topib, izohlang.

1. Sekinroq gapiring, aylanay, devorning ham qulog‘i bor. 2. Hozirgi yoshlarimizga ko‘z tegmasin, ular bizdan ko‘ra aqlliroq, bilimdonroq bo‘lib o‘shiyapti. 3. Guruhimizning birlashishi uchun unga bir bosh kerak bo‘lib qoldi. 4. Samolyotning qanoti o‘ta pishiq materialdan ishlangan. 5. Kechagi futbol bahsida O‘zbekistonning qo‘li baland keldi. 6. Olimpiadada birinchilikni bu gal Buxoro olib ketdi. 7. Avtomobilning eshigini ochib do‘stini chiqarib oldi. 8. Askarlarimiz Vatan sarhadlarini ko‘z bo‘lib, quloq bo‘lib tun-u kun sergaklik bilan qo‘riqlamoqdalar. 9. Bu xushxabarni do‘stlarimga yetkazish uchun oyoq bo‘lib yugurdim.

Tayanch tushunchalar

metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik, ma’no ko‘chishi.

7-dars. ATAMA VA ATAMASHUNOSLIK. ATAMASHUNOSLIK MUAMMOLARI

7.1. ATAMA VA ATAMASHUNOSLIK

Dars maqsadi: o'quvchilarda iste'mol doirasi chegaralangan leksika va unda atamalarning tutgan o'rni haqida bilim hamda ko'nikmalar hosil qilish, ularga atamalarning tildagi o'rnini ko'rsatib berish.

- R e j a:**
- * Atama haqida ma'lumot.
 - * Atama bilan umumxalq so'zlarining munosabati.
 - * Atamalarning tildagi ahamiyati.
 - * Atamashunoslik haqida.

1-topshiriq. *Suv* so'zining kashtachilikdagi va kimyo fanidagi ma'nolarini tushuntiring. Ularning umumxalq tilidagi *suv* so'zi ma'nosi bilan solishtirib, farqini ayting.

2-topshiriq. *Audit, kredit* so'zlarining ma'nosini ayting va ularning qaysi sohada qo'llanilishini tushuntiring.

Shu kunga qadar bir nechta fanlarni o'qidingiz. Har qaysi fanda ma'lum ilmiy tushunchalarni ifodalovchi o'ziga xos so'zlarga duch keldingiz. Masalan, kimyo fanidagi *suv* so'zining ma'nosi umumxalq tilida qo'llaniladigan *suv* so'zining ma'nosidan farq qiladi. Xuddi shunday holatni *temir, oltingugurt, oltin* singari so'zlarda ham kuzatish mumkin.

Bundan tashqari, turli kasb-hunar tarmoqlarida ham umumxalq tilidan ma'nosi chegaralab olingan so'zlar qo'llaniladi. Masalan, chevarchilik sohasidagi *suv* so'zining ma'nosi umumxalq tilidagi *suv* so'zining ma'nosidan tamomila farq qiladi. Shuningdek, duradgorlik sohasida ishlatiladigan *qosh* so'zining ma'nosi umumxalq tilidagi *qosh* so'zining ma'nosidan yanada boshqacharoq. Atamalar o'zbek tilining ichki imkoniyatlari negizida hosil qilinishi bilan birga, boshqa tillardan ham tayyor holda olinadi. Masalan, *menejment, konsalting* kabi.

Atamalarni tartibga solish har bir tilda katta ahamiyatga ega.

Shuning uchun atamalarni yaratish tamoyillari va ularni tartibga solish muammolari bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning maxsus bo'limi borki, bunday bo'lim atamashunoslik (*terminologiya*) deb yuritiladi.

Atamashunoslikning o'rganish birligi **atamalar** (terminlar)dir.

Har bir fan, kasb-hunar tarmog'i atamalarsiz ish ko'ra olmaydi. Shuning uchun atamashunoslik muammolari faqat tilshunoslikninggina muammosi

bo‘lib qolmay, u barcha fan va kasb-hunarning ham asosiy masalalaridandir. Shuning uchun ham Vazirlar Mahkamasi qoshida barcha fan, kasb-hunar sohalarida atamalarni tartibga solish muammosi bilan shug‘ullanuvchi atamashunoslik qo‘mitasi faoliyat ko‘rsatib kelmoqda.

Atamalarni mumkin qadar milliyashtirish, tilimizning ichki imkoniyatlaridan atamalar yaratishda unumli foydalanish (kichik korxonalar, jamoa xo‘jaligi, tadbirkor, qo‘shma korxonalar kabi), shu bilan birga, iqtisodiy-siyosiy, ilmiy-texnik taraqqiyotimizga doir yangi tushunchalarni ifodalovchi chet tilidan kirib kelgan atamalarni ham zarur hollarda qabul qilish (kompyuter, fermer, dizayn) hozirgi atamashunosligimizning bosh tamoyili sanaladi. Shuning uchun ham xalq o‘rtasida keng iste’molda bo‘lgan radio (ovoznigora emas), aeroport (tayyoragoh emas), institut (oliygoh emas), avtobus (ko‘pkursi emas), telefon (durovoz emas), samolyot (uchoq emas) kabi atamalar tilimizda saqlab qolindi.

Shuningdek, iqtisodiy hayotimizda mustaqillik sharoitida buyuk burilishlar bo‘lganligi sababli, ana shu reallikni ifodalovchi qator chet tilidan kirgan atamalar tayyor holda qabul qilindi: *birja, diler, aksiya, audit, auditor* kabi. Ana shu yo‘llar bilan atamalar izga solinmoqda.

Istagan o‘zbek tilida so‘zlashuvchilardan *ildiz* nima deb so‘rasangiz, o‘simlikning oziqa bilan ta‘minlab turadigan qismi deb javob beradi.

Lekin matematikaga daxldor kishilar bu savolga ishorasi, matematik amallardan biri ekanligini aytadi.

Ko‘rinadiki, bir so‘z umumxalq tilida bir ma‘noni, ma‘lum ixtisoslik sohasida esa boshqa ma‘noni ifodalaydi yoki *qosh* so‘zi umumxalq tilida «odamning yuz qismida ko‘z kosasidan tepada yoysimon shaklda o‘sib chiqqan yung» hamda «yon» (qoshimda o‘tiribdi) ma‘nolarini bildirsa, duradgorlikda boshqa ma‘noni ifodalaydi.

Muayyan fan tarmoqlari, kasb-hunar sohalarida ma‘lum tushunchalarni aniq ifodalash uchun umumxalq tilida ishlatilayotgan so‘zlardan ma‘nosini maxsuslashtirish yo‘li bilan foydalaniladi. Masalan, yuqorida keltirilgan misolda matematik tushuncha uchun umumxalq tilidan *ildiz* so‘zining ma‘nosini maxsuslashtirish yo‘li bilan olingan. Agar umumxalq tilida ana shunday so‘zlarni topish imkoniyati bo‘lmasa, u vaqtda boshqa tillardan tayyor holda olinadi. Masalan, *fonema, valentlik, element, sinus, kosinus* va boshqalar.

Ma‘lum fan yoki kasb-hunar sohasidagi muayyan bir tushunchani aniq ifodalash uchun ma‘nosi maxsuslashtirilgan so‘z yoki so‘z birikmalariga atama (termin) deyiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Atama deganda nimani tushunasiz?
2. Atama qanday hosil qilinadi?
3. Atamaning umumxalq soʻzidan qanday farqi bor?
4. Atamalarni yasash va ularni tartibga solish muammolari tilshunoslikning qaysi boʻlimida oʻrganiladi?

76-mashq. Geografiya faniga oid atamalarni izohi bilan koʻchiring. Namuna: garmsel — issiq (quruq) shamol.

Durbin, vulqon, atlas, gerbariy, gipoteza, materiklar, kanal, kontur karta, magnit, mineral, meteorologiya, radiatsiya, toponim, ekvator, yupiter, qoʻltiq, balans, biosfera.

77-mashq. «Amir Temur davrida davlat boshqaruvida ayollar» mavzusida matn tuzing. Matn ichida quyidagi atamalarni ham qoʻllang.

Saroy, manbashunoslik, elchi, etnograf, sharqshunos, mohir siyosatchi, sulola, musiqachi, davlat, meros, tillaqosh, baldoq, chopon, qilich, kamar, muzey.

78-mashq. 3 guruhga boʻlining. Belgilangan qisqa muddat ichida 1-qator ilm-fanga oid, 2-qator sanʼat va madaniyatga, 3-qator texnikaga oid atamalarni navbat bilan yozuv taxtasiga yozing. Qaysi guruh atamalarni koʻp va toʻgʻri topa olsa, oʻsha guruh gʻolib deb topiladi.

79-mashq. Koʻchiring, berilgan matndan atamalarni toping va uni alohida belgilang.

TARIX — HAQIQAT MEZONI

Tarix — haqiqat mezoni, jarchisi. U alday olmaydi, aldanmaydi ham. Tarixiy jarayonlarni yoshlarimiz, butun mamlakat ahli yangi ong hissi bilan qabul qilmoqda. Amir Temur ham haqli ravishda ota yurti Shahrizabzda qurdirgan Oqsaroy peshtoqiga «Qudratimizga shak-shubhangiz boʻlsa, biz qurdirgan binolarga boqing», deb yozdirib qoʻygan edi. Bu buyuk sarkardalik, oʻz kuch-qudrati, mustaqilligiga ishonch, qatʼiyat ramzi edi. Demak, Turonzamin yoshlari, ahli omma uchun ibratli iboralar bu!

«Tuzuklar»da o‘qiymiz: «Dilda e’tiqod butun bo‘lsa, aslo naslimiz yo‘qolmagay, tilimiz unutilmagay. E’tiqod susaysa, til emas, imon ham unutilgay. Haqiqat — sihat-salomatlik, haqiqat — tartib, haqiqat — adolat demakdir. Kuch adolatdadir». Yo‘lboshchimiz yoshlarning yanada barkamol va sog‘lom, jismonan baquvvat, ma’naviyati yetuk bo‘lishiga alohida ahamiyat beradi. Bu borada bobomiz Amir Temurning olib borgan ma’naviy-ma’rifiy ishlari ibratlidir. Chunonchi, Sohibqiron oila, nikoh, millat tozaligi va sofligiga katta e’tibor bergan. Chunki mamlakatning istiqboli, kelajagi ham yoshlar, sog‘lom insonlar qo‘lida bo‘lishi tabiiy holdir. Millat, qavm-u qarindosh, urug‘-naslning tozaligi insoniy xislatlar — ongning shakllanishi, o‘z Vataniga sadoqat, millatparvarlik, tenglik, do‘st-u hamkorlikni barpo qilishga bog‘liq.

(*K. Normatov*)

80-mashq. O‘qing. Quyidagi fikrlarni qayta hikoya qiling. Matndagi atamalarni toping.

EKOLOGIK MUAMMOLAR

Milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlarni ko‘rib chiqar ekanmiz, ekologik xavfsizlik va atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi alohida e’tiborga molikdir. Uzoq yillar mobaynida eski ma’muriy-buyruqbozlik tuzumi sharoitida bu muammo bilan jiddiy shug‘ullanilmagan. Tabiatni muhofaza qilish tadbirlariga arziyas darajada kam mablag‘ ajratilardi. O‘rmonlar o‘ylamay-netmay, vahshiylarcha kesib tashlanar edi. Yoqilg‘i va mineral-xomashyo zaxiralari real ehtiyoj bilan taqqoslanmagan holda juda ko‘p miqdorda qazib olinganidan ko‘pchilik qismi qayta ishlanmagan chiqitlar sifatida uyulib yotar edi. Tabiatni muhofaza qiluvchi eng oddiy tozalash inshootlariga ega bo‘lmagan bahaybat sanoat korxonalarini faol bunyod etildi. Natijada barcha zaharli va zararli sanoat chiqindilari ulkan havo kengliklarini, suv havzalarini, yer maydonlarini ifloslantiradigan bo‘ldi. O‘z ko‘lami jihatidan beqiyos darajada katta gidroenergetika loyihalarini ro‘yobga chiqarish, transport kommunikatsiyalarini (BAM, TurkSib kabi temiryo‘llarni, avtomobil, neft-gaz magistrallarini va irrigatsiya tarmoqlarini) bunyod etish nafaqat tabiiy zaxiralarni qashshoqlashtirdi, balki butun boshli aholi punktlarining yo‘q bo‘lib ketishiga, ekologik muvozanat, iqlim, odamlarning hayot va faoliyat sharoitlarining buzilishiga ham olib keldi.

...Xalqaro tuzilmalarning zaxiralari, imkoniyatlari va investitsiyalarini ana shu muammolarni hal qilishga jalb etish birinchi darajali vazifadir.

7.2. ATAMASHUNOSLIK MUAMMOLARI

Har qanday fan sohalarining rivojida shu fanga doir atamalarni izga solish katta ahamiyatga ega.

Istiqlolga erishgunga qadar o'zbek ilmiy-texnikaviy va boshqa sohalaridagi atamalarning rivojiga e'tibor berilmadi. Natijada atamalarning ko'pchiligi rus tilida qanday bo'lsa, shundayligicha olindi. Masalan, *spravka, doklad, kanselyariya* va boshqalar.

Mustaqillik sharoitida atamalarni izga solish eng dolzarb vazifalardandir.

Atamalarni tartibga solish harakati mustaqillikning ilk davrlarida turli yo'sinda olib borildi: a) rus tilidan va bu til orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan atamalarning o'rniga arab-fors tilidan atamalar tanlash: *aeroport* o'rniga *tayyoragoh*; *samolyot* o'rniga *tayyora*; *institut* o'rniga *oliygoh*, *rayon* o'rniga *nohiya*, *radio* o'rniga *ovoznigor*, *telefon* o'rniga *durovoz* kabilar; b) rus tilidan va bu til orqali Yevropa tillaridan kirib kelgan atamalarning o'zbek tilining ichki imkoniyatlarini qidirib, o'zbekcha muqobillarini topish. Agar muqobili bo'lmasa, boshqa tillardan olingan atamalarni o'zbek tili fonetik qonuniyatiga moslashtirib qo'llash. Masalan, *aksiya* — *hissa*, *aksioner* — *hissador*, *kanselyariya* — *devonxona*, *pechat* — *muhr*, *gimn* — *madhiya*, *tamojnya* — *bojxona*, *bank* — *banka*, *samolyot* — *samolyot*, *vertolyot* — *vertolyot*, *raketa* — *raketa*, *tank* — *tank*, *telefon* — *telefon*, *kompyuter* — *kompyuter* kabi. Atamalarni izga solishning keyingi yo'li istiqbolli yo'l ekanligi hammaga ayon bo'ldi, chunki boshqa tillardan atama qabul qilmaydigan birorta ham til yo'q. Masalan, *telefon*, *kompyuter* atamalari dunyoning hamma tillariga kirib borgan.

Hozirgi kunimizda o'zbek tili *birja*, *dizayn*, *lizing*, *marketing*, *menejment*, *monitoring*, *audit* singari yuzlab boshqa tillardan olingan atamalar hisobiga boyib bormoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Atamalarni tartibga solishga qanday zaruriyat tug'ildi?
2. Atamalarni tartibga solishning qaysi yo'llarini bilasiz va qaysisi sizga ma'qulroq?
3. Iqtisodiyot sohasida qabul qilingan beshta yangi atama toping va ular ishtirokida gap tuzing.

81-mashq. Uyga topshiriq. «O‘lmas navolar» mavzusida insho yozing. San’atshunoslikka oid atamalardan foydalaning. Inshoga quyidagi to‘rtlikni epigraf qilib oling.

San’atga baxsh umrning so‘ngsiz mo‘jizasi bor,
U dunyoni tark etsa, undan dunyo qoladi.
Inson umri sarhadli, qo‘shiq umri poyindor,
Navosiz yuraklardan o‘lmas navo qoladi.

82-mashq. Semantika, polisemiya, monosemiya, leksikografiya kabi atamalarning lug‘aviy ma’nolarini izohlang.

83-mashq. Grammatik o‘yin — topshiriq. Ikki guruhga bo‘lining. Tilshunoslikka oid atamalardan foydalanib, tez aytish bo‘yicha so‘z zanjiri tuzing.

Bunda so‘zning oxiridagi tovushga qarab, ikki guruh shu tovushdan boshlanuvchi so‘z aytadi.

I guruh

ko‘makchi
olmosh
adabiy til
yasovchi

II guruh

imlo
sheva
leksikologiya
ibora

84-mashq. 1798-yilda yaratilgan Muhammad Xoksoning «Muntaxob-ul-lug‘at» asarida astronomiya, matematika, musiqashunoslik, adabiyot faniga oid atamalar berilgan. Ularni daftaringizga ko‘chiring, ma’nolarini izohlang.

Sath, vatar, mintaqa, xatti ustuvo (ekvator); ag‘oni, nag‘ma, surud, «Hijoz», «Ajam», «Iroq», nag‘amot, musiqa, navo, ohang, bad‘e, tashbeh, ramz, radif, fasohat, majoz, nazm, hijo, she‘r.

85-mashq. Huquqshunoslikka oid atamalarni izohi bilan ko‘chiring, yozilishiga diqqat qiling.

Amnistiya, arbitraj, arxiv, audit, bankrot, brifing, vaucher, viza (ruxsatnoma), grant, deklaratsiya, demokratiya, dividend, dotatsiya, investitsiya, interpol, kadastr, kvorum, kvota, kongress, konstitutsiya, lizing, magistr, okrug, patent, reglament, sanatsiya, sanksiya, tender, terror, ekstremizm.

86-mashq. Matnni o‘qing, atamalarni topib, ularni izohlang.

Vodorodning ishlatilishi uning kimyoviy xossalariga asoslangan. Undan kislorod bilan birikkan paytida ko‘p issiqlik chiqadi. Shu bois, vodoroddan motor yoqilg‘isi sifatida foydalaniladi. Metallarni qirqish va payvandlash ishlarida ham u faol qo‘llaniladi. Vodorodning metallmas moddalar: xlor va azot bilan birikishi reaksiyasi asosida sanoatda xlorid kislotasi va ammiak ishlab chiqariladi. Ammiakdan, o‘z navbatida, nitrat kislotasi olinadi.

Tayanch tushunchalar

atama, atamashunoslik, iste‘mol doirasi chegaralangan leksika.

8-dars. O‘ZBEK TILI LEKSIKASINING RIVOJLANISHI. O‘ZBEK TILI LEKSIKASINING BOYISH MANBALARI

8.1. O‘ZBEK TILI LEKSIKASINING RIVOJLANISHI

Dars maqsadi: o‘quvchilarda o‘zbek tili leksikasining takomil topib borish yo‘llari, tildagi so‘zlarning eskirib borishi va ularning o‘rniga yangilarining kirib kelishi haqida bilim hamda ko‘nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Leksika tarkibidagi o‘zgarishlarning sabablari.
- * Ayrim leksemalarning eskirishi va uning sabablari: arxaizmlar va istorizmlar (tarixiy so‘zlar).
- * Yangi so‘zlarning paydo bo‘lish sabablari.
- * Neologizmlar.

1-topshiriq. Navoiyning quyidagi baytidan hozirgi o'zbek tilida ishlatilmaydigan so'zlarni aniqlang: «Jam' bo'lib bir kun guliston qushlari, Boshqoq bahr-u biyobon qushlari. Barcha bir manzilda majma' tuzdilar, Har bir o'z haylu safni ko'rguzdilar».

2-topshiriq. Vaucher, tender so'zlarining ma'nosini tushuntiring va ularning o'zbek tilida qachondan boshlab qo'llanganini ayting.

Bizni qurshab turgan olamdagi hamma narsa va hodisalar uzluksiz o'sishda-rivojlanishdadir. Masalan, hovlingizga ko'chat ekdingiz. U ko'karib, asta-sekin rivojlana boshlaydi, lekin uning rivojlanish jarayonini oddiy ko'z bilan kuzata olmaysiz. Ko'chat ekilgan holat bilan uning bir necha oy yoki yil o'tgandan keyingi holatini solishtirsangiz, undagi ro'y bergan o'zgarishlarni payqaysiz.

Xuddi shuningdek, siz bilan biz gaplashib turgan til ham muttasil rivojlanishda, o'zgarishdadir. Bu o'zgarishlarni shu tilning ikki davr oralig'idagi holatiga qarab bilib olamiz. Masalan, Navoiy tili bilan hozirgi davrdagi o'zbek tili yoki Fitrat, Cho'lponlar davri bilan bugungi o'zbek tilini solishtirsak, bu ikki davr oralig'ida ro'y bergan o'zgarishlar leksikada ko'proq aks etganini sezishimiz mumkin.

Ko'rinadiki, bunday o'zgarishlar tilning lug'at jamg'armasida ko'proq namoyon bo'ladi, chunki xalqimiz tarixida ro'y bergan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy o'zgarishlar tufayli yangi so'zlar kirib keladi, ayrim so'zlar iste'moldan chiqib ketadi. Masalan, eski o'zbek tiliga xos *cherik* (askar), *o'ko'sh* (ko'p), *talim* (bir qancha) singari so'zlar bugungi kunda qo'llanilmaydi.

Ular o'zbek tili leksikasining eskirgan qatlamini tashkil qiladi.

Ularga nisbatan eskirgan so'zlar yoki arxaizmlar va istorizmlar atamasi ishlatiladi.

Bunga zid o'laroq, *konsalting, audit, sammit* singari so'zlar esa tilimizga endigina kirib kelyapti. Ular yangi paydo bo'lgan so'zlar, ya'ni neologizmlar sanaladi.

Sobiq sho'rolar davrida *siyosiy byuro, pioner, komsomol, oktabrat* singari so'z va birikmalari faol qo'llanilgan bo'lsa, mustaqillik sharoitida bunday so'zlarni ifodalaydigan tushunchalarga hayotda o'rin qolmadi. Shuning uchun ular iste'moldan chiqib ketdi. Hozirgi kunda yangicha davlat va xo'jalik boshqaruviga, bozor iqtisodiyotiga doir bir qator yangi so'zlar paydo bo'ldi. Ayrim eski o'zbek tilida qo'llanilgan so'zlar yangitdan olib

kirildi. Masalan, *hokimiyat, hokimlik, vazir, vazirlik, devonxona* va boshqalar.

Shunday qilib, o‘zbek tili leksikasi turmushimiz uchun keraksiz bo‘lib qolgan tushunchalarni bildiruvchi so‘zlarning iste’moldan chiqib ketishi, yangi paydo bo‘lgan tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarning esa kirib kelishi hisobiga doimo o‘zgarib, rivojlanib, boyib boradi.

Savol va topshiriqlar

1. Tilning rivojlanishi deganda nimani tushunasiz?
2. O‘zbek tili leksikasidagi o‘zgarishlar haqida gapiring.
3. Mustaqillik sharoitida yangi paydo bo‘lgan so‘zlarni ayting.

87-mashq. Quyidagi so‘zlarni faol va passiv so‘zlarga ajrating.

Yer, quyosh, odam, bashar, chaqmoq, uy, yo‘l, dinovavr, uzoq, imlo, g‘azal, koinot, ayol, odob, daryo, rejalashtirish, tabib, jadallashtirish, ekmoq, olim, magistratura, bakalavr, zilzila, toshqin, kuldi, sun‘iy, agrotexnika, iste‘mol, yig‘lamoq, yilnoma, yoqilg‘i, hafta, sut, qatiq, tovar.

88-mashq. Arxaik so‘zlarga ma’no jihatidan muqobil zamonaviy so‘zlar toping.

Yog‘iy, dubulg‘a, bitik, cherik, firqa, yovuq, pud, qadoq, etmak, handasa.

89-mashq. Biror gazetani kuzatib, ularda qo‘llangan 15—20 ta eskirgan, shuningdek, yangi paydo bo‘lgan so‘zlarni aniqlang, so‘ng gap shaklida ko‘chirib yozib, ularning qanday nutqiy ehtiyoj uchun qo‘llanganini izohlang.

90-mashq. Matnni ko‘chiring. Tarixiy so‘zlarga bir chiziq, arxaik so‘zlarga ikki chiziq chizing. Ularga uslub jihatidan mos tushadigan muqobil zamonaviy so‘zlar toping.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Mironshoh keyingi paytda aysh-u ishratga berilib ketib, davlat ishlariga qaramay qo‘yadi. Sohibqiron kelinidan bu xabarni eshitgach, ertasi kuni hazrat eng nufuzli kishilarini kengashga to‘plab, Mironshoh masalasini o‘rtaga qo‘yadi. Amir Temurning o‘zi Mironshoh va uning arkoni davlatiga o‘lim jazosi berilishini aytadi.

Temurning piri Sayyid Baraka va ayrim amaldorlar bu hukmga qat'iy qarshi chiqadilar, lekin Temur o'z so'zida mahkam turib olgach, Amir Shoh Malik o'rnidan turib: «O'g'lingiz-ku, davlatpanoh», deydi. Amir Shoh Malikka g'azab bilan tikiladi. Shoh Malik esa yana: «Shahzoda sizning farzandi arjumandingiz erur, davlatpanoh, qatl qildirsangiz, islom qilichiga farzandkushlik isnodi dog' bo'lib tushmog'i muqarrardur», deydi. Amir Temurning yanada g'azabi avjga chiqib: «Men ahkomi shariatda emas, o'z saltanatimda tartib o'rnatmog'im lozim!» deydi.

Shunda Sayyid Baraka o'rnidan turib: «Baribir, har bir ishdan Olloh taolo voqifdur, hukmdor!», deya ogohlantiradi. Shundan so'ng Temur o'zicha bir qarorga keladi-da, g'azabdan tushib kengash tugaganligini ma'lum qiladi.

Ertasi shahar xalqini katta maydonga yig'ib, Mironshoh boshliq uning barcha amir va amaldorlarini qo'llari bog'liq holda zindondan olib chiqib, shahar maydoniga olib keladilar. Maydon o'rtasida turgan jallod hazrat Sohibqironning so'nggi buyrug'ini kutardi.

Baraka boshliq barcha amirlar, beklar va shahzodalar o'rtaga tushib, Mironshohning gunohidan o'tishni Sohibqironidan iltijo qilib yolboradilar. Shundan so'nggina Mironshoh banddan ozod etilib, haramidagi xotinlari va kanizaklaridan faqat farzandi borlarigina unga qoldiriladi.

(T. Fayziyev. «Amir Temur saboqlari»)

91-mashq. So'zlarning tarixiylik jihatidan qaysi qatlamga xosligini aniqlang.

Qarol, feodal, rejissor, yulduz, tashabbus, Turkiston, rasadxona, ochilg'on, teleskop, kuyev, teatr, malay, san'at, dizayn, arbob, epizod, rutba, musofirxona, mirshabxona, devon, milliy xavfsizlik, diplomatiya, aviasozlik, jumhuriyat, dukchi, charx, mug'anniy, ashula, fermer, kompyuter, cho'pchak, musallas, nota, professor, studiya, sanatsiya, asov, taqa, tarbiya, erk, ma'rifat, aravakash, mahliqo, qalandarlar, rafiq, mushk-u anbar, faytun, mehmon, g'oyibona, g'anim.

92-mashq. Gazetalarning biridan kasb-hunarga oid 10—15 ta so'zlarni toping, so'ng gap shaklida ko'chirib yozib, qaysi kasbga oid so'z ekanini aniqlab, ma'nosini izohlang.

93-mashq. Quyidagi arxaik so'zlarga ma'no jihatdan muqobil zamonaviy so'zlar toping.

Bitik, cherik, etmak, yog‘iy, dubulg‘a, firqa, yovuq, handasa, fasohat, fiqh.

94-mashq. A. Qahorning «Jonfig‘on» hikoyasidan olingan parchani o‘qib, eskirgan va zamonaviy so‘zlarni toping va izohlang.

Malohatxon Jonfig‘on izvoshchilikdan haydalgan yili, mahalladagi aktiv ayollarning himoyasi ostida, erining qarshiligiga qaramay, rayon Sovetiga farrosh bo‘lib ishga kirgan ekan, o‘qibdi, hademay savodi chiqibdi, bir yil-bir yarim yildan keyin hatto majlislarda dokladchiga: «O‘rtoq, Sizga savolim bor», deydigan bo‘libdi. Rayon Sovetining shoferi Timchenko degan ayol uning sog‘lomligiga, kuchiga, abjirligiga, ayniqsa, zehniga qoyil bo‘lib yurar ekan, bir kuni uyga chaqirib, «sen shofer bo‘lgin, nima yordam kerak bo‘lsa beraman» debdi. Malohat ham shunday bir narsani orzu qilib yurar ekan, darrov ko‘nibdi. Shundan keyin Timchenko uni birmuncha vaqt shoferlar kursiga tayyorlabdi, oqibatda kirgizib ham qo‘yibdi.

Jonfig‘on avvallari uning niyatiga, o‘qishga «notovon ko‘ngil... orzuga ayb yo‘q» degan nazar bilan qarab yurar ekan, bir vaqt qarasaki, Malohat kursni bitirib, gruzovoy minib yuribdi! Jonfig‘on bunga ham ko‘nikibdi — «ha, endi, minsa minibdi-da, shu ham martabami, mashinani o‘zi o‘ylab chiqariptimi» deb o‘ziga tasalli beribdi, biroq Malohat ikki yilda uch marta mukofotlanibdi. Jonfig‘on mukofotni o‘z gazi bilan o‘lchagani uchun bunga ham uncha parvo qilmabdi.

95-mashq. Dehqonchilik kasbiga oid eskirgan so‘zlarning ostiga chizing.

Dehqonchilik kasbiga oid dalaga qo‘sh chiqarish bilan bog‘liq «shoxmaylar» marosimi alohida quvonch va tantana bilan nishonlanadi. Odatda, dalaga qo‘sh chiqarish kunini qishloqdagi tajribali dehqon (oqsoqol) belgilab bergan. Shoxmaylar dushanba, chorshanba va juma kunlaridan biriga to‘g‘ri kelishi lozim bo‘lgan, chunki bu kunlar dehqonlar tasavvurida baxt, omad keltiriladigan kunlar hisoblangan. Asosan, qo‘sh chiqarish Navro‘z kunlari boshlangan, ammo yerlar pishib yetishsa, ob-havoga qarab Navro‘zga qadar ham o‘tkazilgan.

Shoxmaylar tantanalariga to‘q-farovon joylarda qishloqning barcha ahli tayyorgarlik ko‘rgan: har bir xonadon turli taomlar tayyorlagan, non-u qatlama, patirlar yopilgan, bo‘g‘irsoq va po‘ssiqlar pishirilgan. Marosim

o'tkaziladigan joy supurilib-sidirilib, sholcha, kigiz-u gilamlar to'shalib, dasturxonlar yoyilgan, unga tayyorlangan taomlar tortilgan. Qishloq ahli to'plangach, oqsoqol yaxshi tilaklar bilan duo-fotiha qilib, pishirilgan narsalar aholi orasida tarqatilgan. Shundan so'ng qo'sh chiqarish uchun maxsus boqilib turgan ho'kizlardan biri olib chiqilgan va o'tgan yilgi hosilning oxirgi tutamidan tayyorlangan kulcha qishloqning barcha mo'tabar qariyalari va boshqa ishtirokchilariga bir parchadan sindirib berilgan. Kulchani bir bo'lagi tanlab olingan ho'kizga ham yedirilgan. Nihoyat, ko'z tegmasin deb ho'kizlarning shoxiga zig'ir yog'i surtilgan, insjinslardan va yovuz ruhlardan pok bo'lsin deb isiriq tutatilgan.

Dastlab qo'shni qishloqning eng hurmatli oqsoqoli qo'sh bilan kuchi yetguncha toq marta haydab, keyin o'tgan yilgi hosilning oxirgi tutamidan olingan bug'doydan irimiga haydalgan yerga bir necha hovuch sepgan. Mazkur marosimdan so'ng barcha dehqonlar ho'kizlarini yetaklab uyga qaytganlar.

(I. Jabborov)

Tayanch tushunchalar

eski qatlam, yangi qatlam, arxaizmlar, istorizmlar (eskirgan so'zlar), neologizmlar (yangi paydo bo'lgan so'zlar).

8.2. O'ZBEK TILI LEKSIKASINING BOYISH MANBALARI

Dars maqsadi: o'quvchilarda o'zbek tili leksikasining ichki va tashqi imkoniyatlar asosida boyib borishi haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * O'zbek tili leksikasining boyish manbalari haqida.
- * Ichki imkoniyatlar asosida o'zbek tilining boyishi.
- * Boshqa tillardan so'z olish asosida leksikaning boyishi.

1-topshiriq. Kadastr, lizing so'zlarining ma'nosini tushuntiring va ularning o'zbek tiliga boshqa tildan olinish sababini ayting.

2-topshiriq. Ilgari iste'moldan chiqib ketgan so'zlarning yangi ma'noda qo'llanayotganiga misollar keltiring.

O'zbek tili leksikasi bir qancha manbalar asosida boyib, rivojlanib boradi. Ularni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish

mumkin: 1) o‘z ichki imkoniyatlari asosida; 2) boshqa tillardan so‘z olish asosida. Ularning birinchisi ichki manbalar, ikkinchisi esa tashqi manbalar sanaladi.

1. O‘zbek tili leksikasining birinchi yo‘l bilan boyib borish imkoniyatlari juda kengdir. Masalan, a) ilgari qo‘llanilib, keyin iste‘moldan chiqib ketgan so‘zlardan yangi tushunchalarni ifodalash uchun foydalanish: *vazir, hokim, viloyat, shirkat, noib, tuman* kabi; b) yasovchi qo‘shimchalar yordamida yangi so‘z yasash: *uyali telefon, omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi (auditor), dizaynchi (dizayner)* va boshqalar; d) dialektal so‘zlarni faollashtirish: *mengzamoq* (Xorazm) «o‘xshatmoq», «tenglashtirmoq», «qiyoslamoq» ma’nosida.

2. O‘zbek tili leksikasi tashqi manbalar asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda boshqa tillardan so‘z olmasdan faqat o‘z ichki imkoniyatlari asosidagina rivojlanadigan birorta ham til yo‘q. Bundan o‘zbek tili ham mustasno emas. Faqat ma’lum zarurat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi o‘z tilimizning ichki imkoniyatlari asosida ifodalab bo‘lmagandagina tashqi manbalarga murojaat qilish foydalidir. Bobolarimiz Mahmud Koshg‘ariy, Alisher Navoiylar ham shunga da’vat qilganlar.

Keyingi davrlarda tilimizga Yevropa tillaridan bir qancha so‘zlar yangi tushunchalar bilan birgalikda kirib keldi. Masalan, *monitoring, diler, skayner* kabi.

Bularning hammasi o‘zbek tili leksik imkoniyatlarini kengaytirib, boyitmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. O‘zbek tili leksikasi qaysi yo‘llar bilan boyib, rivojlanib bormoqda?
2. Leksikaning ichki manbalar asosida rivojlanishi deganda nimani tushunasiz va ularning usullari qanday?
3. Tashqi manbalarga qanday holatlarda murojaat etiladi?

Quyidagi chizmani daftaringizga ko‘chiring va uni yodda saqlang.

96-mashq. Uyga topshiriq. Yuqorida berilgan chizmaning har biriga misollar yozing.

97-mashq. O‘zlashma so‘zlarning qaysi tilga oid ekanligini ko‘rsating (arabcha, forsha, lotincha, ruscha)

Saodat, taxt, mashina, a‘lo, she‘r, karaxt, badjahl, shoir, maorif, xo‘roz, gazeta, baxt, ruchka, sehr, stol, bioximiya, dazmol, ruxsat, ro‘za, qoida, sur‘at, obyekt, donishmand, parta, paravoz, muomala.

98-mashq. O‘zbek tili leksikasining tashqi manba asosida boyishiga misollar keltiring.

99-mashq. Quyidagi matnni ko‘chiring. Rus tilidan hamda arab va fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlarni alohida-alohida ko‘chiring.

ABO MUSLIM

13-dekabrda «Turon» qishloq binosida ulug‘ adibimiz, muallif Fitratning 5 parda 7 ko‘rinishlik «Abo Muslim Xurosoniy» nomli tomoshasi o‘ynaldi.

Oxirgi ko‘rinishda abbosiyning birinchi xalifasi rolini Sayfi qori juda yumshoq o‘ynadi. Ayniqsa, Abo Muslim bilan Marv begi qizining o‘lishlari chog‘ida, karomatgo‘y shayx choponi ostidan hovarjlarning jasusi Zahhok chiqib kelgan vaqtda, o‘zining katta va tuzalmas xatolarini anglag‘on damlarda shu qadar kam harakat edikim, sira qo‘ya qoling! Sayfi qorining

ampulasi (o‘ynayturgan o‘yunlari) beltulikdir. Rejissur shuni ko‘zda tutib uni g‘oyat jiddiy bo‘lg‘on shu xil rollarga chiqarmaslig‘i kerak.

Bizning Turkistonda «dog‘uli ayyor» deb nom chiqarg‘on Zakhok roliga Uyg‘ur boshdan oyoq yaxshi. Ko‘zga ilinar-ilinmas sustlik va ruhsizligini sanamasak, Marv begining qizi Gulnor roliga Ma‘suma xonim yaxshi, Abo Muslimning vaziri Homid roliga O‘ktam, Marv begi roliga Sayfi qori, Amir Ali roliga Shokir, Gulorning enagasi roliga Robiya Tutash tekis o‘ynaydilar. Narsiyor roliga chiqqan Bosit bilan Yazid rolidagi Olimning yuksak ruh bilan vaziyat va ahbolg‘a yondashtirib o‘ynashlarini aytib o‘tmak kerak. Boshqa kichkina vazifalar ham durust bajarildi.

Sahnamizning o‘zini tuzatishga ham jiddiy harakatlar ko‘rila boshladi. Sirdaryo muzofot firqa qo‘mitasining mas‘ul sarkotibi o‘rtoq Abdulhay Toji bilan Eski shahar ijroko‘mining muvaqqat raisi Mannon Ramz o‘rtokdar markazning birdan bir san‘at markazi bo‘lg‘on «Turon» binosi va Davlat necha havaslik kishilarga topshirib pullik yordam va‘da qilg‘onlar.

(A. Cho‘lpon)

100-mashq. Tilimiz taraqqiyotida sinonimlar muhim ahamiyatga ega bo‘lib, u ikki xil baza asosida paydo bo‘ladi: tilning ichki imkoniyatlari asosida va boshqa tildan so‘z olish natijasida. E’tibor bering!

1. Tojik tilida

chorpoya
olov
chopon
kissa
dasta
buqa
jilt
oftob
osmon

2. O‘zbek tilida

so‘ri
o‘t
to‘n
cho‘ntak
sop
novvos
muqova
quyosh
ko‘k

Tojik tilidan so‘z o‘tish natijasida qo‘shma va juft so‘zlar ham paydo bo‘lgan.

Bosh (pana), qon (xo‘r), qo‘sh (nay), shirin (so‘z), yalang (bosh), qahrg‘azab, to‘y-tomosha, sog‘-salomat, achchiq-chuchuk.

101-mashq. Berilgan soʻzlar qaysi tillardan oʻzbek tilining leksik qatlamiga oʻzlashganligini lugʻat yordamida aniqlang. Bu soʻzlarning oʻzbek tilida qoʻllanish sabablarini tushuntiring.

Sport taym, lizing, aviatsiya, garaj, okean, xorijiy kompaniyalar, firma, kooperativ, avans, sugʻurta, aksiya, apelsin, limon, lenta, pyesa, epos, kokteyl, obyekt.

102-mashq. A. Hojiyev, L. Reshetovlarning «Oʻzbek tili grammatik terminlarining qisqacha izohli lugʻati»dagi 20 ta soʻzni ajratib, maʼnolarini puxta oʻrganing. Ularning qaysi tillarda oʻzbek tiliga oʻzlashganini toping.

103-mashq. Matnni koʻchiring. Soʻngra umumturkiy soʻzlar, oʻzbekcha soʻzlar, forscha-tojikcha soʻzlar, arabcha soʻzlarni joylashtirilgan chizma chizing va matndagi soʻzlarni shu chizmalarga joylashtiring.

FARZAND VA OTA UCHRASHUVI

«Toshkent — Andijon» poyezdi Asakaga yetib keldi. Yoʻlovchilar tez-tez vagonlardan tusha boshladilar. Havo ochiq, koʻkda son-sanoqsiz yulduzlar charaqlagan, mayin shabada esib turibdi. Shahrixon soyi shovullab, suvi qirgʻoqqa uriladi, paxsa devorlardan engashgan olcha munchoqlari, oq oʻriklar oydinda koʻzga tashlanib qoladi, uzoqlarda elektr chiroqlari miltillaydi. Yuk xaltasini orqalab olgan imoni komil, moʻmin yigit bu manzaralarga suqlanib, koʻcha oʻrtasidan kelmoqda. Uzoq vaqt jang olovlarida yurgan kishi uchun bu manzaralar orombaxsh tuyular, quvonchi ichiga sigʻmas edi. Novcha teraklar uchida oyning kumush parchasi suzadi, shamol novda-nihollarni tebratadi. Ana, tong ham otmoqda. Allaqayerda bulbul toʻlib-toshib kuylaydi, yaqin oʻrtada xoʻroz qichqiradi. Koʻprik oldida fonus koʻtargan kishi paydo boʻldi. Bu — Poʻlatjonning otasi edi. Poʻlatjonning tili tanglayiga yopishib qolgandek gapira olmas, vujudi esa karaxt boʻlib qolgandek qimirlamas edi. Farzand bilan ota uchrashuvini koʻkdagi oy kuzatar edi.

104-mashq. Oʻzbek tiliga rus tili va Yevropa (ingliz, nemis, fransuz, ispan) tillaridan oʻzlashgan soʻzlarga misollar keltiring.

105-mashq. Oʻzbek tiliga oid boʻlgan quyidagi turkiy soʻzlarni uch guruhga ajratib koʻchiring.

1. Tub soʻzlar. 2. Aslida yasama, hozirda bir oʻzakni tashkil qiluvchi soʻz. 3. Yasama, qoʻshma, juft soʻzlar.

Tush, ish, bor, kel, uch, qush, bugun, bogʻich, qalin, burun, ochkoʻz, boʻyinbogʻ, bogʻlash, iturugʻ, aygʻoqchi, bola, dala, ertaga, toʻngʻich, kunbotar, miskar, tuz, baldoq, oltov, toʻngʻiz ...

Yuqoridagi soʻzlarni siz ham davom ettiring.

Tayanch tushunchalar

oʻzbek tili leksikasining boyish manbalari, ichki manba, tashqi manba, arabcha soʻzlar, forsha-tojikcha soʻzlar, ruscha-baynalmilal soʻzlar.

9-dars. QOʻLLANILISH DOIRASI CHEGARALANMAGAN VA CHEGARALANGAN SOʻZLAR. NOMSHUNOSLIK

9.1. QOʻLLANILISH DOIRASI CHEGARALANMAGAN VA CHEGARALANGAN SOʻZLAR

Dars maqsadi: oʻquvchilarda isteʼmol doirasi chegaralangan va chegaralanmagan leksika, unda dialektizmlar va sotsial chegaralangan soʻzlarning oʻrni haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish.

- R e j a:**
- * Soʻzlarning qoʻllanish doirasiga koʻra tasnifi.
 - * Qoʻllanish doirasi chegaralanmagan soʻzlar (umumisteʼmoldagi soʻzlar).
 - * Qoʻllanish doirasi chegaralangan soʻzlar.

1-topshiriq. Takya, kallapoʻsh, prizma soʻzlarining qoʻllanilish doirasini ayting.

2-topshiriq. Sheva va maʼlum bir fan doirasida qoʻllaniladigan oltita soʻz topib, ularni gap ichida keltiring.

Soʻzlar qoʻllanilish doirasiga koʻra chegaralanmagan va chegaralangan soʻzlarga boʻlinadi.

Umumxalq tilida keng qoʻllaniladigan va shu tilda soʻzlashuvchilarning barchasi uchun tushunarli boʻlgan soʻzlarga qoʻllanish doirasi chegaralanmagan soʻzlar deyiladi. Ular neytral leksika atamasi bilan ham yuritiladi. Masalan, *non, un, bugʻdoy, salam, daftar, qor, bulut* va boshqalar.

Faqat maʼlum sotsial guruh hamda maʼlum bir hudud doirasidagina qoʻllanilib, umumxalq tiliga xos boʻlmagan soʻzlar chegaralangan soʻzlar sanaladi.

Bunday soʻzlarni quyidagi guruhlarga boʻlish mumkin:

1. Hududiy chegaralangan soʻzlar (dialektizmlar).
2. Sotsial chegaralangan soʻzlar.

Faqat maʼlum bir hudud doirasidagina qoʻllanilib boshqa hududda yashovchi oʻzbek tili vakillari uchun xos boʻlmagan soʻzlar hududiy chegaralangan (shevaga xos) soʻzlar yoki dialektizmlar deyiladi. Masalan, *eshik* «hovli», «uy» (Andijon), *shoti* «narvon» (Andijon, Fargʻona, Namangan), *takya* «doʻppi» (Xorazm) va boshqalar.

Maʼlum ijtimoiy guruh doirasidagina ishlatiladigan soʻzlarga sotsial chegaralangan soʻzlar deyiladi. Masalan, «*otarchi*»lar doirasida qoʻllaniladigan soʻzlar: yakan «*pul*», danap «*qiz bola*»; temiryoʻl kuzatuvchilari doirasida qoʻllaniladigan soʻzlar: *qaychi* «taftishchi», kolxoz «chiptasiz yoʻlovchi».

Bunday soʻzlar argolar deb yuritiladi.

Ayrim argolar umumtil leksikasidan olinadi. Bunday vaqtda bu soʻzlar umumtildagiga nisbatan boshqa maʼnoda qoʻllaniladi. Masalan, kolxoz umumtil leksikasida eskirgan boʻlib, jamoa xoʻjaligini ifodalagan boʻlsa, temiryoʻl kuzatuvchilari tilida boshqa maʼnoni ifodalaydi.

Shuningdek, ayrim tabaqa vakillari tilida faol ishlatiladigan leksemalar ham uchrab turadi, bular jargonlar deyiladi. Masalan, olampanoh, volidayi muhtarama, padari buzrukvor, manzirat qilmoq va hokazo.

Savol va topshiriqlar

1. Qoʻllanilish doirasiga koʻra soʻzlar qanday turlarga boʻlinadi?
2. Dialektizmlar deganda qanday soʻzlarni tushunasiz?
3. Sotsial chegaralangan soʻzlarga qanday soʻzlar kiradi?

106-mashq. Adabiy tilda uchramaydigan, faqat shevangizda uchraydigan soʻzlardan misollar keltiring. Ularning adabiy tildagi maʼnosini ham koʻrsatib bering.

107-mashq. Matnni oʻqing. Dialektal soʻzlarning ishlatilishiga eʼtibor bering.

— Nabiram hazilga moyil. Ammo u ketdi, degan, siz oʻldimi, degansiz, haymi?

— Shundoq-ku... lekin...

— Aka Abdurahmon amonme? Nima deydi? Jalil tabibning gapini soʻzma-soʻz takrorladi.

— Hay, pulingiz kissangizgame?

— Ha.

— Oling.

— Qancha?

Hayim aytdi. Jalil qoʻyin choʻntagidan gazetaga oʻrogʻliq pulni olib sanamoqchi edi, yamoqchi urishib dedi:

— He esingizga bir narsa sizning. Bu yerga sanamang pulni, boshqa joyga sanab keling.

Jalil xoliroq koʻchaga borib pulni sanab yana gazeta parchasiga oʻradi-da, ustaxonaga kelib, yamoqchiga uzatdi.

— Erta keling, — dedi yamoqchi.

— Yana ertami?

— Ha sizga osonme, bu! Xohlasangiz boshqa yerga izlang.

— Xoʻp, xoʻp...

(Tohir Malik)

108-mashq. Matnni oʻqing. Dialektizmlarni topib, tahlil qiling. Yozuvchining uslubiy maqsadini izohlang.

Bir faqir bir badavlat odamga hamsoya erdi. Bir kuni aning oʻgʻli faqirning uyiga borib koʻrdiki, ul odam bola-chaqasi birlan allaqanday taomni yeb oʻltiribdur, andak zamon tikilib turib ul taomga mayl qildi, ammo uy egalarining hech qaysisi ani taklif qilmadi...

Bola yigʻlab uyiga qaytdi. Ota-onasi yigʻlaganing boisini soʻradilar. U bola faqirning taomga taklif qilmaganidan shikoyat qildi. Otasi buyurdiki, filhol anvoyi laziz taomlardan pishirgaylar. Bola taomni yemadi, manga

hamsoyaning taomidan kerak deb, andoq yig'lab turdiki, otasi faqirning uyiga bordi va aytdiki, ey faqir, bizga ranj va ozor yetkurganing nimaga kerak bo'lur, deb. Faqir andak fursat boshini quyi solib turib dediki: «Ey xo'ja, bul ishda sir bordir, mandin tilamagilki, ul sirning pardasini ko'tarsam». Ammo tavongar (boy) so'radiki: «Birovga halol va harom taom bo'lurmu?» deb. Faqir javob berdiki: «Magar masjidida eshitmadingmuki, bechora, ahvoli tang bo'lgan odamlarga murdorni (harom) emak haloldir, deb. Bilgilki, bolalarim uch kundan buyon hech bir taom yemas erdilar va men hech iloj topmay yurdim. Oxirilamr bu kun bir chor devorga kirib o'lib yotgan eshakni ko'rib, go'shtidan bir miqdor kesib uyga keltirdim. O'g'ling uyimga kelgan mahalda ul harom o'lgan eshakning go'shtini yeb o'tirgan erdik». Tavongar faqirni ko'p duo qiddi va dediki: «Bir masjid solurman, aning savobi sangadir...»

(«Hikoyatlar»dan)

109-mashq. Jargonga o'nta misol keltiring, shu misollar yordamida jargonlarning odatdagi so'zlardan farqini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

umumxalq tilida ishlatiladigan so'zlar, neytral leksika, hududiy chegaralangan so'zlar (dialektizmlar), sotsial chegaralangan so'zlar (argo va jargonlar).

9.2. NOMSHUNOSLIK

Dars maqsadi: o'quvchilarda nomshunoslik (onomastika) haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish. Ularga nomlash tamoyillari haqida ma'lumotlar berish.

- R e j a:**
- * Nomshunoslik (onomastika) haqida ma'lumot.
 - * Obyektlarning nomlanish asoslari (nom va nomlanuvchi obyekt o'rtasidagi munosabat).
 - * Nomlarning nomlanuvchi obyekt turiga ko'ra tasnifi.

1-topshiriq. *Uchtepa, Beshkapa* singari so'zlar nimani ifodalaydi? Bu nomlar bilan ular ifodalagan nom o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlang.

2-topshiriq. *Bo'riboy, Xoldorali, Hayitboy, Safarali* kabi kishi nomlari kimlarga va nima uchun qo'yilishini izohlang.

Siz yashab turgan joydagi ko'chalar, maydonlar, shahar va qishloqlar, daryo, ko'l, tepalik, qabristonlar, ma'lum nom bilan yuritiladi. Masalan, Samarqand shahri, Amir Temur ko'chasi, «Mustaqillik» maydoni, Alisher Navoiy nomli jamoa xo'jaligi va boshqalar.

Turli xil obyektlarning muayyan nom bilan atalishida ularning ma'lum belgilari e'tiborga olinadi. Buyuk shaxslarning nomini abadiylashtirish uchun u bilan qandaydir bog'liq bo'lgan holat hisobga olinadi yoki shaxsga katta hurmat yuzasidan joy shu shaxs nomi bilan yuritiladi. Masalan, Hamzaobod shahri shu joyda ma'lum davr yashab, mehnat qilgan Hamza nomi bilan; Qipchoq, Saroy qishloqlarining nomlari shu qishloq aholisining etnik kelib chiqishi bilan, Qatorterak, Uchtol, Beshariq, Baland masjid singari joy nomlari shu joydagi o'simlik, bino, suv inshooti xususiyati bilan bog'liq ravishda qo'llangandir. Shaxsga qo'yilgan nomlarda esa otaning orzu-umidi (Baxtiyor, Umid, Go'zal), bolaning tashqi belgisi (Xoldor, Anor, Qovoqvoy), xalqning urf-odati (O'roqvoy, Teshavoy), tug'ilgan kuni (Odina, Jumavoy) o'z aksini topgan bo'ladi.

Nomlar, ularning turlari, nomlanish sabablari bilan shug'ullanuvchi tilshunoslikning bo'limiga onomastika (lot. onuma — nom so'zidan olingan) deyiladi.

Atoqli otlar nomlanuvchi obyekt turiga ko'ra bir necha guruhga bo'linadi:

1. Shaxs va ularga qo'yilgan nomlar **antroponimlar** (lot. antropoz — shaxs, odam; onuma — nom): *Ahmad, Karim* va boshqalar.

2. Geografik obyektlar va ularning nomlari **toponimlar** (lot. topos — qishloq, shahar, maydon, ko'cha, onuma — nom): *Shirmonbuloq, Qorako'l, Qarshi* kabi.

3. Hayvon nomlari va ularga atab qo'yilgan nomlar zoonimlar (lot. soom — hayvon, opuna — nom): *to'rko'z, bo'ribosar* kabi.

4. Suv havzalari inshootlari va ularga atab qo'yilgan nomlar (daryo, ko'l, dengiz nomlari) **gidronimlar** (lot. gidro — daryo, suv, onuma — nom): *Orol dengizi, Balxash ko'li, Qashqadaryo* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. Onomastikada nima haqida bahs yuritiladi?
2. Nomlarning qanday turlarini bilasiz?
3. Nom bilan nomlanuvchi obyekt o'rtasida qanday munosabatlar bor?

110-mashq. Quyida berilgan so'zlarni obyekt turiga ko'ra guruhlang: (toponimlar, antroponimlar, zoonimlar, gidronimlar) Kattaqo'rg'on, Sirdaryo, Dilnavoz, tulki, tuya, Sarvigul, Yo'lbars, Sher, Shahnoza, Amudaryo, Buloqboshi, Zadaryo, ot, Koson, Shahriyor, Abdulhoshim, Orol dengizi, Kampiravot, Azov dengizi, Nil daryosi, Sevan ko'li, Ra'no, Dilorom, eshak, qo'y, ho'kiz, Mavluda, Behzod, Bobur, Farg'ona kanali.

111-mashq. Suv havzalari bilan atalgan joy nomlarini izohi bilan o'qing.

Achchiqko'l — Farg'ona viloyati O'zbekiston tumanidagi qishloq. Achchiqko'l — asli suv havzalaridan biri — ko'lning nomi, ko'l suvining achchiqligi, o'ta sho'r ekanligi, iste'mol qilish uchun yaroqsizligi ko'lning shu tarzda nomlanishiga sabab bo'lgan. Ko'l hozirda yo'q bo'lib ketgan, lekin uning nomi shu atrofdagi aholi turar joyi atamasi sifatida saqlanib qolgan. Aniqrog'i, ko'l nomi asosida qishloq nomi vujudga kelgan.

Xalqimizda «Ko'l qurisa ham nomi qurimaydi» degan naql bor. Darhaqiqat, respublikamizda garchi o'zi qurib, yo'qolib ketgan bo'lsa-da, nomi hamon saqlanib qolgan ko'llar anchagina topiladi. Ular hozirda qishloq nomlari sifatida yashab kelmoqda.

Shaytonko'l (Farg'ona viloyati Beshariq tumani), Oydinko'l (Farg'ona viloyati Buvayda tumani), Qorako'l (Farg'ona viloyati Uchko'prik tumani), Oqko'l (Farg'ona viloyati Dang'ara tumani), Damko'l (Farg'ona viloyati tumani), Qo'g'aliko'l (Namangan viloyati Zadaryo tumani), Bordimko'l (Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumani), Darvozako'l, Sho'rko'l (Namangan viloyati Yangiqo'rg'on viloyati), Chapko'l, Polvonko'l (Namangan viloyati Norin tumani), Oltinko'l (Andijon viloyati Oltinko'l tumani), Bordonko'l (Toshkent viloyati Yuqori Chirchiq tumani) singari qishloq nomlari hozirda mavjuddir.

112-mashq. Siz qanday suv havzalari va inshootlar nomlarini (gidronimlar) bilasiz? Ularni sanab o'ting. Agar bilsangiz izohi bilan bering. So'ng professor E. Begmatov haqidagi matnni o'qing, uning o'zbek nomshunosligini rivojlantirishdagi xizmatlarini belgilang.

ERNST BEGMATOV
(1936)

Filologiya fanlari doktori, professor Ernst Begmatov o'zbek nutq madaniyati, leksikologiyasi muammolarini hal qilishda barakali faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Ayniqsa, uning o'zbek onomastikasining shakllanishi va rivojida katta xizmati bor. Olim bu sohada o'zining qator asarlarini e'lon qildi. Ular ichida «Kishi nomlari imlosi» (1970), «O'zbek ismlari imlosi» (1972), 14600 ismning izohini o'z ichiga olgan «O'zbek ismlari» (1999) kitoblari alohida qimmatga ega.

113-mashq. Gidronimlarni quyidagi turlarga ajratib yozing.

114-mashq. Quyida berilgan toponimni o'qing, so'ngra siz ham toponimlarga misollar yozib, uni izohlang.

Nazarmahram — Andijon viloyati Shahrixon tumanidagi qishloq nomi. Mazkur toponim kishi ismi va Qo'qon xonligi davridagi amal — mansabga oid atamalardan biri mahram so'zidan tarkib topgan. Mahram — xonga yaqin bo'lgan va uning huzuriga kira oladigan kishi. Shuningdek, mahramlar saroydagi boshqa ishlarni ham bajarganlar. Ko'rinadiki, o'tmishda mansab nomlari ko'pincha amal egasining nomiga qo'shilib aytilgan. Shunga ko'ra ba'zi joy nomlariga kishi ismi va mansab nomi atama bo'lib qolgan, Nazarmahram fikrimizning isbotidir.

(N. Oxunov)

115-mashq. Uyga topshiriq. Geografiya darslaridan foydalanib, joy nomlari (toponimlar)ning quyidagi turlariga misollar yozing.

O'rmon, to'qay, sahro, yaylov, yo'l, dala, dasht.

116-mashq. Aholining yashash maskanlarini nomlashda, xalqning iqtisodiy turmush tarzi, shug‘ullanuvchi kasb-kori ham hisobga olinadi. Vaqtlar o‘tishi bilan hunar, garchi o‘zgarib ketsa-da, joy nomlari saqlanib qoladi.

E’tibor bering:

Miskarchilik, Ko‘nchilik, Egarchi, Jiyakchi, Taqachi, O‘qchi, Miltiqsoz, Bo‘rchi, Ketmonchi, Charmgarguzar, Tandirchi, Sovungarlik.

Yuqoridagi qishloq nomlarini yozing. Har biri ishtirokida ikkitadan gap yozing. Ularning bittasi atoqli, ikkinchisi turdosh ot bo‘lib kelsin. O‘zingiz yashab turgan joy nomini, uning atrofidan oqib o‘tadigan daryo, soy, ariq, tog‘, ko‘l, adir nomlarini daftaringizga yozing va ularni izohlang.

117-mashq. Joylarning nomlanishida qabila nomlari, joylarning relyefi hisobga olinadimi? Fikrning to‘g‘ri, noto‘g‘riligini isbotlash uchun misollar yozing.

Namuna: Nayman, Jaloyir, Do‘rmon, Uzunko‘cha, Balandqishloq, Chuqurko‘cha kabi.

118-mashq. Qabristonlarning nomlanishiga misollar keltiring, izohini ayting.

Namuna: Chig‘atoy qabristoni (Toshkent shahri), Mirpo‘stin ota (Andijon shahri), Tutlug‘ ota qabristoni (Xo‘jaobod tumani).

119-mashq. O‘zbekcha ismlar tarkibida nomning oxiriga yoki oldiga qo‘shilib keluvchi lug‘aviy unsurlar ishtirokida so‘zlar yozing.

bek, boy, bobo, buva, mir, mirza, xo‘ja, qul, beka, bibi, begim, bonu, gul, oyim, poshsha, momo, sho.

120-mashq. Zamonaviy ismlarga alifbo tartibida misollar yozing.

121-mashq. Kishi ismini bildiruvchi qo‘shma otlarga misollar yozing va ularning nutqda qo‘llanishini tushuntiring.

122-mashq. O‘zingiz yashaydigan (shahar, qishloq) tarkibiga kiruvchi ko‘chalarning nomlarini yozing va izohlang.

123-mashq. Ko‘chiring. Antroponimlar va toponimlarning ostiga chizing.

CHO‘QQI SARI INTILISH

Qoraqalpog‘iston Respublikasining Nukus shahrida «Yil maktabi — 2009» ko‘rik tanlovining II bosqichi o‘tkazildi.

Vohaning har bir tumanidan eng namunali 17 ta maktab vakillari faol qatnashgan ushbu tanlovda har bir maktab jamoasi tomonidan tayyorlangan ko‘rgazmalar namoyish qilindi. Ularda maktab hayotidan olingan lavhalar, ilg‘or ish tajribalaridan namunalar va joriy yilda tashkil qilingan markazlar haqida ma‘lumot berilgan edi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi XTB xodimi Sodiq Raimberdiyev boshchiligidagi hakamlar hay‘ati har bir maktab ishining mazmunini va faoliyatini to‘g‘ri baholab bordi.

Bunda ular maktabning moddiy-texnik bazasiga, pedagogik jamoa va o‘quvchilar tomonidan amalga oshirilayotgan ishlarning hisobotiga, o‘quvchilarning darslik bilan ta‘minlanganligi, DTS asosida o‘quvchilarning fanlar bo‘yicha samaradorligi, maktabda innovatsiya, yangi pedagogik texnologiyalarning joriy etilishi, o‘quvchilarning to‘garak va maktabdan tashqari ta‘lim muassasalariga jalb etilishi, o‘quvchilarning fan olimpiadalariga, ko‘rik-tanlovlarda ishtirok etishiga asosiy e‘tiborni qaratdilar.

Tanlov natijasiga ko‘ra Nukus shahridagi Oqsunbo‘l opa Karakayeva rahbarlik qilayotgan 20-maktab 1-o‘rinni egalladi, 2-o‘ringa 2 ta maktab talabgor bo‘ldi. Bular Taxtako‘prik tumanidagi 6-maktab hamda Kegeyli tumanidagi 26-maktablardir. Qo‘ng‘irot tumanidagi 1 maktab, Mo‘ynoq shahridagi 2-maktab, Xo‘jayli tumanidagi 7-maktablar 3-o‘ringa loyiq deb topildi.

G‘olib maktablar munosib taqdirlandilar. Shunday qilib, Toshkentda o‘tadigan «Yil maktabi — 2009» ko‘rik-tanlovining so‘nggi bosqichida ishtirok etish uchun Nukus shahrining 20-maktabiga yo‘llanma berildi.

(«Ma‘rifat» gazetasidan)

124-mashq. Kiyim-kechak mavzuviy guruhiga oid so‘zlarni toping va ularni ichki mazmun (bosh kiyimlar, poyabzallar, ust kiyim, ichki kiyimlar)iga ko‘ra ajrating.

N a m u n a:

ro‘mol, durra, telpak, shapka, shlapa — ayollarning bosh kiyimi.

125-mashq. Keng iste‘moldagi quyidagi so‘zlarni guruhlar (odam va hayvon a‘zolari, tabiiy borliqqa oid hodisa, harakat va holatni ifodalovchi nomlar) ga ajratib ko‘chiring.

Pishirmoq, boqmoq, g‘or, cho‘qqi, tovon, to‘piq, bosh, oyoq, yurmoq, turmoq, yer, quyosh, urmoq, yugurmoq, oy, suv, qo‘l, barmoq, tirnoq, chopmoq, havo, sakramoq, daryo, tog‘, jag‘, bo‘yin, tirsak, siljimoq, sudralmoq, soy, tog‘, cho‘zilmoq, dara, qir, og‘iz, jag‘, o‘chmoq, teri, ekmoq, bel, dovon, cho‘qqi, boqmoq.

Tayanch tushunchalar

nomlanuvchi obyekt, onomastika (nomshunoslik), antroponim (shaxs nomlari), toponim (joy nomlari), zoonim (hayvon nomlari), gidronim (suv bilan bog‘liq bo‘lgan nomlar).

10-dars. OMONIM VA SINONIMLAR HAMDA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

10.1. OMONIMLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: o‘quvchilarda omonimlar (shakldosh so‘zlar va qo‘shimchalar), ularning ishlatilishi haqida bilim hamda ko‘nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Omonimlar (shakldosh so‘zlar) haqida ma‘lumot.
- * Omonimlarning turlari.
- * Lug‘aviy (leksik) omonimlarning nutqdagi ahamiyati.

1-topshiriq. Yutmoq soʻzining shakldoshlarini ayting. Ularning har qaysi maʼnosini gap ichida izohlang.

2-topshiriq. Oʻt soʻzining shakldoshlarini ayting va ularning har birini gap ichida keltiring.

Tilimizda tovush (yozuvda harflar) tomoni bir xil boʻlib, turlicha maʼnolarni ifodalovchi soʻzlar va qoʻshimchalar mavjud. Bunday soʻz va qoʻshimchalarning omonimlar (lot. homos — bir, onuma — nom) yoki shakldoshlar deyilishidan xabaringaz bor. Masalan, ot «hayvon», ot «ism», ot «irgʻit» kabi. Shuningdek, tilimizda qoʻshimchalar oʻrtasida ham shakldoshlik munosabatlari mavjud. Masalan, -chi qoʻshimchasi soʻz yasovchi qoʻshimcha (ishchi, suvchi) hamda yuklama (sen-chi, ayt-chi) maʼnolarida ishlatiladi. Shunga koʻra, omonimlar lugʻaviy (leksik) omonimlar hamda affiks omonimlarga boʻlinadi.

Lugʻaviy (leksik) omonimlar nutq jarayonida soʻz oʻyini uchun qulay imkoniyat yaratadi. Ayniqsa, zakiylik sanʼatida ulardan oʻrinli foydalanish askiyachilarning mahorati sanaladi.

Masalan, Abdulhay Maxsum Navbahor payrovi boʻyicha askiyada: *«Ikkovlarning ham oʻta dangasasizlar. Yakshanba kuni olma bogʻga kirib, daraxtlarni oqlaymiz», desam, «Bizni ish kam joyga yetaklang», deysizlar.* Bu oʻrinda *ish kam* «uzum koʻtarib taraladigan moslama» va «ish kam» maʼnolarini bildirish uchun qoʻllangan yoki Gʻulomjon Roʻziyoyev *choʻtir* soʻzining tovush tomonining bir xilligidan foydalanib, ikki soʻz oʻrnida ishlatadi:

«Bir gap eshitib qoldim. Saydullaxon choyxonada nasiyaga muomala qilib, idoraga pul topshirmagan ekan, hisobchilar oʻzini oʻtqazib olib, «choʻturyapti» deb eshitdim. Bu oʻrinda *choʻtir* soʻzi: 1. Bujur; 2. Choʻt ur maʼnolarida ishlatilgan.

Oʻzbek tilida leksik omonimlar koʻp ishlatilganligi sababli, u maxsus sheʼriy janr — tuyuqqa ham asos boʻlib xizmat qiladi.

126-mashq. Ashula payrovi boʻyicha Erka qori aytgan quyidagi askiyadagi «galdir» soʻzining maʼnolarini ayting.

Erka qori: — Saydali, bu Rasuljonni shogirdlikka olganingizdan keyin ahvolidan ham xabardor bo‘lib turing-da. Kechagi kuni to‘yda yuz grammni otvolib, galdirab yuribdi.

127-mashq. Askiyani o‘qing, shakldosh so‘zlarni topib, ularni izohlang.

ASKIYA

QODIRJON AKA: — Aminbuva, ho‘ anavi oshpazni ko‘rdingizmi, QOVOQ OSHga kerak deyapti.

AMINBUVA: — Mulla Qodirjon, avval meva-chevalardan olsangiz-chi, darrov OSH QOVOQSIZ bo‘lsin demasdan.

QODIRJON AKA: — Bo‘lmasa, yozgi mevalardan to‘yib yeb oling, QOVOQ OSHSIZ ketasiz.

AMINBUVA: — Ho, Ikromiddin, uka ho! Qodirjonning gaplarini eshityapsizmi? Ataylab shahardan kelib QOVOQ OSHSIZ ketmaylik dey dilar. OSHQOVOQDAN QOVOQ OSH qilib qo‘yaqoling.

QODIRJON: — Ikromiddin, bu yoqqa qarang, bizga pishirishingiz bitta OSh-ku, QOVOQ ham solasiz-a!

IKROMIDDIN; — Qodirjon aka, sizlardaqa aziz mehmonlarga atab har xil ovqat qilganmiz, bu sho‘r OSHQOVOQ-da.

AMINBUVA: — Mulla Ikrom, Qodirjon akadan tashvish qilmang, bu kishiga OSH QOVOQDAN olinsa bo‘ldi.

QODIRJON AKA: — Aminbuva, ajoyib xushfe‘l odamsizda, indamay olaverasiz: OSHGA QOVOQ SOLINMAYDI deb.

AMINBUVA: — Tirikligimda yeb olay, bir qozonni tushirsangiz-a, OSH QOVOQDAN ketadi deb.

IKROMIDDIN: — Qo‘yinglar, qovun sayliga kelgansizlar, bunaqa sovuq gapirmanglar. Qayoqdan ham tansiq ovqat qilaman dedim. Qodirjon aka, biroz u yoq, bu yoqdan gaplashib o‘tiringlar, boshqa ovqat qilaman! «QOVOQSIZ!»

128-mashq. Ma‘lumki, shakldosh so‘zlardan foydalanganda ham shakliy, ham mazmuniy go‘zallik aks etadi. Shakldoshlik so‘zning ma‘no jilolarini namoyish qiluvchi lisoniy hodisalardandir. U nutqda ohangdoshlikni yuzaga keltiradi. E’tibor bering.

Bunim yo‘q, unim yo‘q,

Uyimda unim yo‘q.

Ishimda unum yo‘q,

Aytishga unim yo‘q

(*Kamiy*)

Yuqoridagi tuyuqni tahlil qilib, shakldosh so‘zlar (lug‘aviy omonimlar)ning izohini yozing.

129-mashq. Ko‘chiring. Lug‘aviy omonimlarni toping, ma’nosini izohlang.

1. Kamina 80 yoshni qoralayapman, mustaqil davlat O‘zbekistonning ardoqli farzandiman. 2. Men otam haqida roman qoralayapman. 3. Ham-mang o‘z aravangni tort. 4. Odinaxon dasturxon ustiga tort tortdi. 5. 31-avgust sanasi hech qachon, hech kimning yodidan ko‘tarilmaydi. 6. Keltirilgan mollarni birma-bir sana. 7. Yuzta nomarddan bitta mard yaxshidir. Yuz terisini toza saqlamoq uni har xil mikroblardan xoli qiladi.

Siz ham yuqoridagidek gaplar tuzib, mashqni davom ettiring.

Savol va topshiriqlar

1. Omonimlar (shakldoshlar) deganda nimani tushunasiz?
2. Omonimlarning qanday turlari bor?
3. Leksik omonimlar (shakldosh so‘zlar)ning nutqda qanday ahamiyati bor?

Tayanch tushunchalar

omonimlar, lug‘aviy (leksik) omonimlar, shakldosh so‘zlar, grammatik omonimlar.

10.2. SINONIMLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: o‘quvchilarda sinonimlar (ma’nodosh so‘zlar va qo‘shimchalar), ularning ishlatilishi haqida bilim hamda ko‘nikmalar hosil qilish.

- R e j a:
- * Sinonimlar haqida ma’lumot.
 - * Sinonimlarning turlari va affiks sinonimlar.
 - * Sinonimlar uyasi yoki qatori va dominanta.

* Nutqda leksik sinonimlardan foydalanishning ahamiyati.

1-topishriq. Yemoq, iste'mol qilmoq, tanovul qilmoq so'zlari ishtirokida gap tuzing. Ularning umumiy va farqli tomonlarini ayting.

2-topshiriq. Qaramoq so'zining ma'nodoshlarini topib, ularni gap ichida keltiring. O'zaro umumiy va farqli tomonlarini tushuntiring

Tilimizda bir ma'noni bir necha so'zlar yoki affikslar yordamida ifodalash mumkin. Masalan, inson bosh qismining old tomoni *oraz, uzor, ruxsor, chehra, yuz, bet, aft, bashara, nusxa, turq* singari so'zlar orqali ifodalanadi. Shuningdek, tilimizda *tilchi — tilshunos, dardchil — dardkash, o'rinsiz — beo'rin, hafsala — hafsalali* kabi qo'shimchalar yordamida bir ma'noni ikki xil shaklda yuzaga chiqarish imkoniyati ham uchrab turadi.

Bir umumiy ma'noni ifodalovchi so'z yoki qo'shimchalarga sinonimlar deyiladi. O'zaro sinonimik munosabatda bo'lgan so'z va qo'shimchalar sinonimlar uyasi yoki sinonimlar qatori deyiladi.

So'z maqomidagi sinonimlar lug'aviy (leksik) sinonimlar, qo'shimcha maqomidagi sinonimlar esa affiks sinonimlar sanaladi. Lug'aviy sinonimlar garchand bir umumiy ma'noni bildirsa ham, lekin ularning ma'no darajasi, ijobiy yoki salbiy bahoga egaligi, ma'lum uslubga xoslanishi bilan bir-biridan farqlanadi. Nutqiy jarayonda so'zlovchi maqsadiga muvofiq ravishda sinonimlar qatoridagi so'zlardan birini tanlaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan sinonimlar qatorida *yuz* so'zidan chap tomondagi to'rtta so'zda (*oraz, uzor, ruxsor, chehra*) ijobiy baho va uchtasida (*oraz, uzor, ruxsor*) badiiy uslubga xoslanish belgisi bo'lsa, o'ng tomonidan beshta so'zda (*bet, aft, bashara, nusxa, turq*) salbiy baho munosabati mavjud va bu salbiy baho ularda darajalanib, kuchayib boradi (*betga* nisbatan *aftda* salbiy baho kuchliroq, *turqda* esa hammasidan kuchliroqdir. Demak, bu beshta so'zda salbiy baho kuchayib boradi).

Har qanday uslubiy xoslanish va so'zlovchining bahosidan xoli bo'lgan sinonimlar qatori a'zosi **dominanta** (uslubiy xoslanish va baho bildirishga ko'ra neytral) sanaladi. Demak, yuqoridagi sinonimlar qatorida **yuz** dominanta sanaladi.

Sinonimlar qatori a'zolaridan nutq jarayonida o'rinli foydalanish so'zlovchining maqsadini aniq, ravon va ta'sirchan ifodalashda katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Lug'aviy sinonimlar nima?
2. Sinonimlar qatori (uya) deganda nimani tushunasiz?
3. Sinonimlar qatorida qanday so'z dominanta bo'ladi?

130-mashq. Matnni o'qib, undan sifat so'z turkumiga oid so'zlarni toping. Har bir sifatning yoniga uning sinonimlarini ham yozib boring.

Prezidentimiz aytganlaridek, «Amir Temur shaxsini idrok etish tarixni idrok etish demakdir. Amir Temurni ulug'lash tarix qa'riga chuqur ildiz otgan tomirlarimizga, madaniyatimizga, qudratimizga asoslanib, buyuk kelajagimizga ishonchimizni mustahkamlash demakdir».

Tarix — haqiqat mezoni, jarchisi. U alday olmaydi, aldanmaydi ham. Tarixiy jarayonlarni yoshlarimiz, butun mamlakat ahli yangi ong hissi bilan qabul qilmoqda. Amir Temur ham haqli ravishda ota yurti Shahrisabzda qurdirgan Oqsaroy peshtoqiga «Qudratimizga shak-shubhangiz bo'lsa, biz qurdirgan binolarga boqing», deb yozdirib qo'ygan edi. Bu buyuk sarkardalik, o'z kuch-qudrati, mustaqilligiga ishonch, qat'iyat ramzi edi. Demak, Turonzamin yoshlari, ahli omma uchun ibratli iboralar bu! «Tuzuklar»da o'qiymiz: «Dilda e'tiqod butun bo'lsa, aslo naslimiz yo'qolmagay, tilimiz unutilmagay, e'tiqod susaysa, til emas, imon ham unutilgay...» Yo'l boshchimiz jismonan baquvvat. Ma'naviyati etuk bo'lishiga alohida ahamiyat beradi. Bu borada bobomiz Amir Temurning olib borgan ma'naviy-ma'rifiy ishlari ibratlidir. Chunonchi, Sohibqiron oila, nikoh, millat tozaligiga va sofligiga katta e'tibor bergan.

131-mashq. Ishbilarmon so'zining ma'nosini izohlang. Shu so'z ichidan bir necha so'zlar hosil qiling, atamalarning ostiga chizing.

Ish, bil, armon, nom, in, on, omi, rom, nor, anor, ob, ishla, mol, bilim, shina...

Yuqoridagi o'yinni siz ham davom ettiring.

132-mashq. Quyidagi ustunchalarni davom ettiring.

Sifat sinonimlar

Gavdali, jussali,
barvasta, norgʻul,
barzangi

Feʻl sinonimlar

Gangimoq, dovdiramoq,
esankiramoq, kalovlanmoq,
talmovsiramoq

133-mashq. Quyidagi soʻzlarning sinonimlarini topib, ular ishtirokida gaplar tuzib yozing.

Ozod, rost, soqchi, mashaqqat, gʻamgin, tanti, ittifoq, ayovsiz, asil, vaʼdalashmoq, vaqt, dangʻillama, yorugʻ, istamoq, ixlosmand.

134-mashq. Tilshunos olim A. Hojiyevning «Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati»dan misollar oʻqing. Xotirangizda nechtasini eslab qoldingiz. Uni daftaringizga koʻchirib yozing.

135-mashq. Uyga topshiriq. Shukur Qurbonning «Ay, ona til!» sheʼrini yozing va yod oling. Soʻngra sheʼrda ishlatilgan: bandalari, on, xiyonat, kuchli, yarogʻ, aynimadi, hasadgoʻy kabi soʻzlarning sinonimik qatorlarini ham yozing.

AY, ONA TIL!

Seni xudo bergan menga, mening xalqimga,
Bandalari yoʻqotolmas, tortib ololmas.
Seni xato baholagan — kulgi har kimga,
Senga ola qarabdi kim, koʻr boʻlmay qolmas.

Senda Davlat maqomi ne, yaralganing on
Xalq maqomin olgansan-ku, qutlugʻ, poyidor.
Shuhratparast zotmidinki, har turfa nishon
Koʻkragingga ilib olsang qator va qator.

Balli! Hanuz xiyonatning yuzlari qora,
Balli! Hanuz sadoqatdan gurkiraydi qalb
Ohanglaring dunyodagi eng kuchli yarogʻ,
Shu yarogʻ-la axir asrab-avaylanar xalq.

Chegaralar yoʻqdir senga, sarhadlar osha

Sen tufayli aynimadi qancha bag'irdosh.
O'zbekligim, ay, ona til, dilingda yashar,
Til ostiga joylanganday qimmatbaho tosh.

Ne tong, asos — mohiyatni belgilar azal,
Ne tong, eski yozuv o'xshar ko'hna ildizga.
Novdalari yuraklarda, ruhda mukammal,
Shox barglari, g'unchalari yetgan yulduzga.

Senga faqat hasadgo'ylar qilar yovqarash,
Seni manfur bosqinchilar yoqtirmas faqat.
Ay, ona til, o'zing uchun o'zing ham kurash,
Ay, ona til, g'animga aylama shafqat.

«Nun» ko'zlaring kattaroq och, «dol»laring yoy qil,
«Alif»laring o'q qilib ot ular ko'ksiga.
Ma'nolaring namoyon et, yovlarni loy qil,
Yetmish olam mo'jizasin ko'rsat ko'zimga.

(Sh. Qurbon)

136-mashq. Matni o'qing. Uning tarkibidagi lug'aviy sinonimlarni topib, ularni alohida ko'chirib yozing.

USTOZLARNI HURMATLASH BAYONIDA

Har bir inson uchun o'z muallimini va ustozini e'zozlash, hurmat va ehtiromini ado qilish shartdir. Negaki, bu zotlar har qanday insonning ruhini tarbiyalaydi, ma'naviy boylik bilan to'ldiradi, har qanday ruhiy va maishiy kamchilik hamda illatlarni poklaydi, jaholat degan buyuk aybdan xoli va ozod qiladi.

Muallim va ustoz shunday zotki, u insoniyatni ilm bezagi bilan ziynatlaydi, ularga chiroyli va yoqimli fazilatlar bilan chiroy va oro beradi, tushuntirish bilan foydasiz narsalardan odamni xalos etadi, insonni haqiqiy komil inson darajasiga yetkazish bilan bilim xazinasini ularning qalblariga joylaydi.

Muallim va ustoz shunday zotki, u sening insonlik haq-huquqlaring nimadan iborat ekanini tushuntirib beradi, yaramas, yomon ishlardan qaytaradi va eng yaxshi ishlar va fazilatlar sari yo'l ko'rsatadi. Ular sening yuksakliging va kamolga yetishingni o'ylashib, hamisha jon kuydirishadi, el ichida o'ylab, butun kuch va imkoniyatlaringni ishga solishadi.

Muallim va ustozning vaqtlari qimmatli ekanligini bilib, aytganlariga diqqat bilan quloq sol. Bordi-yu, biror narsani tushunmay qolsang, odob va muloyimlik bilan qayta soʻrashing zarur. Muallim va ustozing nima soʻrasalar kulib turib, odob va ikrom bilan chiroyli soʻzlarni saralab javob ber. Ilm maskanidan tashqarida yoki koʻcha-koʻyda ularni koʻrib qolsang taʼzim bajo qil, qoʻlingni koʻksingga qoʻyib salom ber.

(Abduqodir Nuriy al-Barzanjiy)

137-mashq. Matnni oʻqing. Feʼllarni topib, uni sinonimlar bilan almashtirib koʻchiring.

MOHI RAMAZON HALOLLIK OYI

Barcha-barchamizni hushyorlikka daʼvat etuvchi Ramazon kirib keldi. Magʻfirat oyi, tavba oyi, mehr-muruvvat oyi, ezgu niyatlar oyi, badniyatlardan parhezlanish oyi, yaratgan egamizdan qoʻrqadigan, hatto nafsi hakalak otib, halollik, vijdon, diyonat soʻzlarini eshitganda istehzoli kuladiganlar ham oʻzini oʻzi savolga tutadigan oy:

Halol bilan haromning farqiga boryapmanmi?

Oʻzganing haqiga xiyonat qilmayapmanmi?

Kibr-u havoga berilmadimmi?

Zulm oʻtkazmayapmanmi?

Umrinni oʻtkinchi hoy-u havaslarga sovurmayapmanmi?

Jaholat va mutaassiblikka ogʻmadimmi?

Mansabni suiisteʼmol qilmayapmanmi?

Maʼnaviy haq-huquqimni anglab yetayapmanmi?

Savolning cheki yoʻq, binobarin, Ramazon — savollar oyi desak ham toʻgʻri boʻlar. Oʻzgalar tergasidan burun oʻzini oʻzi tergashga odatlanish ham imon belgisi. Ramazon, «Siz shunga qodirmisiz?» deya savolga tutmoqda har birimizni.

Bir nufuzli davraga haddan tashqari qimmatbaho yasan-tusan qilgan erkak-ayol kirib keldi: qaragan ham, qaramagan ham havaslandi. Bir Ziyoli kishi, «Bu er-xotin shu qadar shohona kiyinishga oʻzlarini qanchalik maʼnaviy haqli deb hisoblaydilar?» deya savol qotdi.

Hech kim javob bermadi, lekin savol koʻpchilikni oʻylantirib qoʻydi. Ehtimol, oʻsha tobda har kim oʻzini oʻzi dabdabaga haqlimanmi?.. Men shunday mavqeni egallab turishga haqlimanmi?..

Kun bo‘yi non-choydan tiyilib yurish aytarli mashaqqat emas, bu Ro‘zaning eng jo‘n va zohiriy ifodasi, xolos, lekin halollik gigiyenasi nuqtayi nazaridan o‘zini taftish etishga har kim ham qodir emas. Bunisi qiyin, Ro‘za esa — ushbu qiyinni osonlashtirish uchun berilgan imkoniyat.

Iloyo, bir-birovimizni halollik yili bilan, imon asri bilan muborakbod etaylik. Aziz yurtdoshlar! Ramazon oyida ana shunday qutlug‘ niyatlar bilan yashaylik!

(Hurshid Do‘stmuhammad)

138-mashq. She’rni nasriy bayon qiling. Ostiga chizilgan so‘zlarning sinonimini ham toping.

Ollohning aytgani erur muqarrar,
Xesh-u begonaga aylang barobar,
Har neki buyursa pok Parvardigor
Uni joriy qiling adashmay zinhor.

139-mashq. Quyidagi so‘zlarning sinonimlarini topib, izohlang.

Guvoh, zaif, kuchli, tinch, epchil, qobiliyat, hissa.

Tayanch tushunchalar

ma’nodosh so‘zlar, lug‘aviy (leksik) sinonimlar, affiks sinonimlar, sinonimlar qatori (uya), bosh so‘z (dominanta).

11-dars. ANTONIMLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI. TAKRORLASH

11.1. ANTONIMLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: o‘quvchilarda zid ma’noli so‘zlar va qo‘shimchalar haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish. O‘tilganlarni takrorlash.

- R e j a:**
- * Qarama-qarshi ma'noli so'z va qo'shimchalar haqida antonimlarning turlari.
 - * Nutqda antonimlardan foydalanishning ahamiyati.
 - * O'tilganlarni takrorlash.

1-topshiriq. Uzun so'zining ziddini ayting va bu zid ma'noli so'z asosida gap tuzing.

2-topshiriq. Quyidagi so'zlarning ziddoshlarini toping va ularni gap ichida keltiring: yaqin..., issiq..., shirin..., oq..., baland..., yaxshi...

Biz o'zimizni qurshab turgan olamni sezgi a'zolarimizning bosh miyamizga bergan axboroti yordamida bilib boramiz. Bilish jarayonida narsa va hodisalarni, harakat-holatlarni, belgi va xususiyatlarni bir-biriga zidlash, ularning o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash katta ahamiyatga ega. Bizning butun bilim faoliyatimiz zidlanishlarga asoslangan desak, yanglishmaymiz. Shuning uchun zidlanishlarga bizning ajdodlarimiz Abu Nasr Farobiy, Jaloliddin Rumi va boshqalar katta ahamiyat berganlar, xususan, Jaloliddin Rumiyni ta'kidlashlaricha, har qanday «ashyo»ning qimmatini ziddi bilan ayon bo'ladi, ziddi bo'lmagan narsani ta'rif etish imkoniyatdan tashqaridir. Tangri nurning oshkor bo'lishi uchun qorong'i etib yaratilgan mazkur olamni mavjud ayladi... Odam ro'parasida Iblisning, Muso qarshisida Fir'avnning, Ibrohim oldida Namrudning va Mustafoning qarshisida Abu Jahlni paydo bo'lishini bunga misol qilib keltirish mumkin.

Ana shunday zidlanishlar tilimizda ham o'z ifodasini topgan. Birini aytishimiz bilan uning ziddi xayolimizga keladi. Masalan, oq — qora, uzun — qisqa (kalta), baland — past, dono — ahmoq; — li (suvli), — siz (suvsiz) va boshqalar.

O'zaro zid ma'noli so'z va qo'shimchalarga antonimlar deyiladi. So'z maqomidagi antonimlar lug'aviy (leksik) antonimlar, qo'shimcha maqomidagi antonimlar esa affiks antonimlar sanaladi.

Nutqimizda lug'aviy (leksik) antonimlardan foydalanish fikrimizni ta'sirli ifodalashda katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, badiiy adabiyotda zid

ma'noli so'zlarni bir-biriga zidlash asosida badiiy san'at hosil qilinadi. Bunday san'atga tazod san'ati deyiladi.

140-mashq. Quyida berilgan so'zlarni ikki guruhga ajratib ko'chiring:

1. Sinonimlar.
2. Antonimlar.

Katta-kichik, taom-ovqat, yaxshi-yomon, qisqa-uzun, yuz-chehra, xafaxursand, qorong'i-yorug', botir-qo'rqmas, keksa-mo'ysafid, kambag'al-bechora, urush-tinchlik, istamoq-qidirmoq, issiq-sovuq, halol-harom, tovush-ovoz, mehnatkash-ishchan, falak-osmon, tirik-o'lik, kiyim-libos, kun-tun, pishiq-xom, bosh-kalla, halak-halok, so'zladi-gapirdi, xat-xabar.

141-mashq. Berilgan maqollarni ko'chiring. Antonimlarning ostiga chizing.

1. Birlashgan daryo bo'lur, tarqalgan irmoq bo'lur. 2. Bolali uy — bozor, bolasiz uy — mozor. 3. Bor maqtansa topilur, yo'q maqtansa chopilur. 4. Do'st achitib gapirar, dushman — kuldirib. 5. Yomonning yaxshisi bo'lguncha, yaxshining yomoni bo'l. 6. Yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi. 7. Kam gapirsang, ko'p eshitasan. 8. Oyoq kiyiming tor bo'lsa, dunyoning kengligidan ne foyda. 9. Erni er qilgan ham xotin, qaro yer qilgan ham xotin. 10. Qo'y bir terining ichida necha ozib, necha semiradi. 11. Holvani hokim yer, kaltakni yetim yer. 12. Aytar so'zni ayt, aytmas so'zdan qayt.

Tayanch tushunchalar

antonimlar (ziddoshlar), lug'aviy (leksik) antonimlar, affiks (qo'shimcha holatidagi) antonimlar, zidlash san'ati (tazod).

11.2. TAKRORLASH

«O'zbekiston XXI asrda» yoki «Amir Temur dahosi» mavzularidan birida insho yozing. Yozgan inshoyingizda shakldosh, ma'nodosh va zid ma'noli so'zlardan foydalanishga harakat qiling. O'tilgan mavzularni yodga olgan holda ishga ijodiy yondashing.

12-dars. BARQAROR BIRIKMALAR

12.1. BARQAROR BIRIKMALAR

Dars maqsadi: o‘quvchilarda barqaror birikmalar haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish. Ularni nutqda iboralardan, maqol va matallardan, hikmatli so‘zlardan o‘rinli foydalanishga o‘rgatish.

R e j a: * Barqaror birikmalar haqida.
 * Barqaror birikmalarning turlari: frazeologizm, maqol, matal va hikmatli so‘zlar.

1-topshiriq. Boshi osmonga yetdi va quvondi o‘rtasidagi umumiy va farqli jihatlarni ayting

2-topshiriq. Vatanni sevish haqida uchta maqol keltiring va ularning o‘ziga xos tomonlarini tushuntiring.

Nutqiy jarayonda fikrimizni bayon qilish uchun so‘zlar yordamidagina emas, balki bir necha so‘zlarning barqaror bog‘lanishidan hosil bo‘lgan birikmalardan ham foydalanamiz.

Masalan, *Toshkentdagi istiqloq davrida qurilgan inshootlarni ko‘rib, og‘zim ochilib qoldi.* Bu gapda *og‘zim ochilib qoldi* birikmasi so‘zlovchi tomonidan nutqqa tayyor holda olib kirilgan.

Og‘iz ochilib qolmoq birikmasi nutq jarayoniga qadar ham tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud va mazmunan bir leksema *hayron bo‘lmoq* leksemasi ifodalagan ma’noga teng keladi. Yoki *yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda, deydi xalqimiz*, jumlasida *deydi xalqimiz* birikmasi tarkibidagi so‘zlar o‘zaro erkin bog‘langan bo‘lsa, undan oldingi so‘zlar so‘zlovchining nutqiga qadar xalqimiz tomonidan yaratilgan, tilimizda tayyor holda so‘zlarning xuddi shunday tarkibini doimiy saqlagan holda mavjuddir.

Ikki va undan ortiq so‘zlarning o‘zaro barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutq jarayoniga tayyor holda olib

kiriluvchi, til egalari xotirasida imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.

Barqaror birikmalarning eng xarakterli belgilari quyidagilar:

1. Nutq jarayoniga qadar tilda mavjudlik: nutqqa tayyor holda olib kirishlik.
2. Ma'no butunligi.
3. Tuzilishi va tarkibining barqarorligi. Barqaror birikmalardan o'rinli foydalanish nutq go'zalligini ta'minlaydi, shuning uchun ular nutqimiz ko'rki hisoblanadi.

Barqaror birikmalarni o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi paremiologiya (lot. *parema* — barqaror, *logos* — ta'limot), barqaror birikmalar lug'atini tuzish muammolarini o'rganuvchi bo'lim esa paremiografiya (lot. *parema* — barqaror, *grofho* — yozmoq) sanaladi.

142-mashq. Quyida berilgan barqaror birikmalardan foydalanib, gaplar tuzing. Birikmalar ma'nolarini izohlang.

Yerga ursa ko'kka sachraydi, yaxshi ko'rmoq, me'dasiga tegmoq, yuragi toza, tepa sochi tikka bo'lmoq, ko'nglida kiri yo'q, og'ziga tolqon solmoq, podadan oldin chang chiqarmoq, oq ko'ngil, ko'nglini yozdi, o'takasi yorildi, tishini tishiga qo'yimoq, ipidan ignasigacha, og'zining tanobi qochadigan.

143-mashq. Quyidagi iboralarni yozing. Ular yordamida gaplar tuzing.

Ishtahasi karnay, qo'ling dard ko'rmasin, og'zi ochilib qoldi, gullab qo'ydi, ko'kragini yerga bermoq, loy bo'lmoq, misi chiqmoq, tuyog'ini shiqillatmoq, aravani tortmoq, og'zi qulog'iga yetmoq, tegirmonga tushsa butun chiqmoq, boshi osmonga yetmoq, arpasini xom o'rmoq, taqdirga tan bermoq, quloq solmoq, misi chiqdi.

144-mashq. Ixtiyoriy mavzuda matn tuzing. Unda iboralardan unumli foydalaning.

145-mashq. Ko'chiring. Iboralarning ostiga chizing. Ma'nosi qaysi so'zga to'g'ri kelishini ayting.

1. Unga yetib olganimda, vujudimni sevinch qoplagan, kutilmagan uchrashuvdan boshim osmonga yetgan edi. (*O‘. Umarbekov*) 2. Issiqning va yog‘liq ovqatlarning damini kesish uchun hech kim piyoladan, choynakdan qo‘l uzmas edi. (*Oybek*) 3. Ba‘zan davon oshishingga ko‘zing yetmay, yuraging orqangga tortib ketadi. 4. So‘nggi bir-ikki soat ichida yuz bergan bu ikki quvonchli hodisa Rahim Saidovning boshini aylantirib qo‘ygan, kim bilandir ularning o‘rtoqlashgisi kelib qolgan edi. 5. Voy, qulog‘ingizga tanbur chertyapmanmi? Uzukni-da. Qarang, shunaqasi menga juda yarashar ekan. (*O‘. Umarbekov*) 6. Tansiq go‘yo bo‘g‘ilganday uh tortdi. Shunday qarindoshlarni ko‘kka ko‘targan dadasidan xafa bo‘ldi u. (*Oybek*) 7. Zokir o‘z bo‘yniga olgan tashvishining naqadar qiyinligini endi sezdi. (*P. Qodirov*) 8. Ammo Egamberdi mashinaning quli. Tez orada uncha-muncha mexanikka ham so‘z bermay qo‘yadi u. (*Oybek*) 9. Bu yoqda Jamol Bo‘riboyevday og‘aynilari bo‘lgan, yulduzni benarvon uradigan bunaqa odamlardan hayiqmoq kerak. (*O. Yoqubov*) 10. Rabbimning marhamatiga loyiq yashamoq, dunyo noz-ne‘matlariga shukur keltirmoq, dard yopishganida sabr-toqatli bo‘lmoq, baxtli onlarida es-hushini yig‘ishtirib olmoq chinakam mo‘minning fazilatidir. (*Gazetadan*)

146-mashq. Keltirilgan frazeologizmlarga antonimik juft bo‘ladigan til birliklari tanlang va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Yerga urmoq, ichi qora, qo‘li egri, pixini yorgan, sirkasi suv ko‘tarmaydigan, qildan qiyiq topmoq, terisiga sig‘may ketdi, yer bilan yakson qilmoq, ipidan ignasigacha.

147-mashq. Badiiy asarlardan frazeologizmlarga misollar topib yozing, ularni izohlang.

148-mashq. To‘rtliklarni o‘qing. Iboralarni topib, uslubiy xususiyatlarini tushuntiring.

1. Bilaman, ta‘rifing so‘zga sig‘maydi,
Go‘zallik haqida gap sotmoq bekor.
Dildagi husndan andoza olgan —
Go‘zalliging qalbni etadi takror.
2. Yurak og‘rir, sezdirmaydi til,
Jism mag‘rur, bo‘zlaydi ko‘ngil

Bu keng dilga sig'olmaydi qil
Men kutgan kun, sen kelmagan kun.

3. Bir kun ko'zlarimdan qochdi uyqular,
Bir kun yuragini ochdi tuyg'ular...
Men seni esladim entikib, yonib,
Men seni izladim baridan tonib.
Sen ilk muhabbatim, vafoli yorim,
Sensiz qo'shig'imni aytolmadim men.

4. Yangi tong, do'stginam, boshlanmay turib
Ushbu tun bag'riga birpas tut quloq.
Bu tunning bag'rida g'ofil bo'linmas,
Bu tunning bag'rida baxting bor oppoq.

(Nazira as-Salom)

12.2. BARQAROR BIRIKMALAR TASNIFI

Barqaror birikmalar nutqqa tayyor holda olib kirilishi, tarkibiy qismlarining barqarorligi belgisiga ko'ra umumiylikni tashkil etsa ham, ma'no butunligi nuqtayi nazaridan turlichadir. Shunga ko'ra barqaror birikmalar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1. Frazelogizmlar.
2. Maqol va matallar.
3. Aforizmlar.

Barqaror birikmalarning bir guruhi tarkibidagi so'zlar ma'no jihatdan uyg'unlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi va ko'pincha mazmunan bir leksemaga teng keladi va ko'chma ma'noda ishlatiladi.

Masalan, *qulog'i ding bo'lmoq — hushyor bo'lmoq, qovog'i osilmoq — xafa bo'lmoq, og'zining tanobi qochdi — quvonmoq* kabi.

Ma'no yaxlitligiga ega bo'lgan va nutqiy jarayonga qadar ikki va undan ortiq so'zlarning barqaror munosabatidan tashkil topgan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi ko'chma ma'nodagi barqaror birikmalarga frazeologizmlar deyiladi.

Frazeologizmlar gap tarkibida uning bir bo'lagi vazifasida keladi. Frazelogizmni tashkil etgan so'zlar frazeologizmning faqat ichki uzvlari

sanaladi. Gapping boshqa bo‘laklari bilan yaxlit, bir butun holda munosabatga kirishadi.

Masalan, *Rais daladagi hosilni ko‘rib boshi osmonga yetdi*. Bu gapda *boshi osmonga yetdi* qismi butun holda kesim vazifasida keladi.

149-mashq. Quyida berilgan frazeologizmlarning har biri ishtirokida alohida-alohida gap tuzing. Ularning gap mazmunini yuzaga chiqarishdagi o‘rnini belgilang.

Hafsalasi pir bo‘lmoq, ko‘zi ochilmoq, qulog‘i tom bitmoq, o‘pkasini cho‘pga ilgan, oyog‘ini qo‘lga olmoq, boshi osmonga yetmoq, ko‘zi uchib turgani yo‘q.

Quyida berilgan gaplardagi frazeologik birikmalarni topib, ma’nosini sharhlang.

1. Arava bo‘lsa almisoqdan qolgan, yana sinibdi.
2. Aravani quruq olib qochish evi bilan-da, avval burningni artsang-chi... (S. *Abdulla*.)
3. Ishqilib baraka topsin, shu doktorlar boshing yostiqqa tekkanda joningga aro kirishadi.
4. Yo‘qlab kelibsan, boshim osmonga yetdi.
5. Qizlar har zamonda ishdan bosh ko‘tarib, bir-biriga gap otishadi. (S. *Ahmad*)
6. Qorasochning dili siyoh bo‘lib, birdan xo‘rligi keldi. (S. *Azimov*)
7. ...Amalda ishni izdan chiqarib yuboribsiz.
8. Kavushini to‘g‘rilab qo‘yish kerak: qurilishni ham, kollektivni ham sariq chaqaga sotadi. (S. *Asqad Muxtor*)
9. Hoji xola ko‘zi ilinib, endi xurрак ota boshlagan edi.
10. ...Uning ko‘zlari qinidan chiqayozdi. (S. *Oybek*)

150-mashq. Matnni o‘qing, Sh. Rahmatullayevning o‘zbek lug‘atshunosligini boyitish yo‘lidagi xizmatlarini belgilang.

SHAVKAT UBAYDULLAYEVICH RAHMATULLAYEV
(1926)

Filologiya fanlari doktori, professor Shavkat Rahmatullayev o‘zbek tili leksikologiyasi, leksikografiyasi, morfologiyasining rivoji uchun katta hissa qo‘shgan olimdir. Ayniqsa, o‘zbek frazeologiyasining shakllanishi va rivojlanishida uning xizmati katta. Shuningdek, o‘zbek tilining izohli,

etimologik, imlo lugʻatlarini tuzishda barakali mehnat qilib kelmoqda. Ular orasida «Oʻzbek tilining qisqacha frazeologik lugʻati» (1964), «Oʻzbek tilining izohli frazeologik lugʻati» (1978), «Oʻzbek tili antonimlarining izohli lugʻati» (1980), «Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati» (1984), «Oʻzbek tilining qisqacha etimologik lugʻati» (2000) kabi asarlari alohida ajralib turadi.

151-mashq. Frazeologik iboralarning sinonimlarini toping, ular ishtirokida gap tuzing.

1. Boshi koʻkka yetmoq.
2. Yer tagida ilon qimirlasa bilmoq.
3. Ichini mushuk tirnamoq.
4. Koʻzini boʻyamoq.
5. Koʻzi toʻrt boʻlmoq.
6. Tapa sochi tikka boʻlmoq.
7. Tomdan tarasha tushganday.
8. Xamirdan qil sugʻurmoq.
9. Tarvuzi qoʻlidan tushmoq.
10. Ikki oyogʻini tirab turmoq.

152-mashq. Matnni oʻqing. «Tulki qiziga toʻy berdi» iborasini izohlang. Yana shu kabi qanday iboralarni bilasiz? Ularni ham izohlashga harakat qiling.

Qor laylaklab-laylaklab yogʻdi. Qor yerga tushib-tushmay yogʻdi.

Laylakqor taqqa tindi. Yerda qor tugul, nam-da boʻlmadi. Qor havosi-da boʻlmadi. Oʻynab qoʻyay, bundayin havoni oti nima boʻldi? Qor yogʻmadi, deyin, dedim — havoda laylaklab qor oʻynadi. Laylaklab qor yogʻdi, deyin, dedim — yerda qordan nishona boʻlmadi. Dehqon bunday havoni:

— Tulki qiziga toʻy berdi, — deydi.

Kechasi yigʻilishda raisimiz kundalik yaganani soʻradi. Yoʻl-yoʻriqlar berdi.

Shunda raisimiz oldida turgan telefon jiringladi.

Raisimiz telefonda salom-alik qilgan boʻldi.

Gap-soʻzidan bildim — raisimiz ideologiya bilan gapirishdi. Ob-havoni gapirishdi. Chaynab-chaynab gapirishdi.

Raisimiz sharaqlatib telefon dastasini tashladi. Derazaga qarab, lab burdi.

— Tavba, — dedi, — ajab vakilimiz bor-da! «Kolxozlaringda qor yoqqan emish, g‘o‘za nima bo‘ldi?» deydi.

— Qor yoqqan, tulki qiziga to‘y berdi, desam, «Tulkiyam to‘y qiladimi?» deydi...

(*Tog‘ay Murod. «Otamdan qolgan dalalar»*)

13-dars. MAQOL VA MATALLAR

13.1. MAQOLLAR

Grammatik jihatdan gap holda shakllangan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar maqollar sanaladi.

Masalan, *Shamol bo‘lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi. Bolta tushguncha, to‘nka dam oladi.*

Maqollar xalqning hayotiy tajribasi, donishmandligi natijasida maydonga keladi. Ular nutq jarayoniga qadar tilda tayyor holda barqaror birikma sifatida mavjud bo‘ladi.

So‘zlovchi bunday birikmalarni yaxlit holda nutqiga olib kiradi.

Maqollar fikrni ta’sirchan, bo‘yoqdor qilib ifodalovchi qudratli vositadir. Nutqda maqollardan o‘rinli foydalanish so‘zlovchining mahorati sanaladi.

153-mashq. Quyida berilgan maqollar va matallarning ma’nosini sharhlang.

1. Do‘sting bo‘lsa bog‘ing chamandir,
Do‘sting bo‘lmagani — fe’ling yomondir.
2. Arslon izidan qaytmas, yigit so‘zidan.
3. To‘g‘ri o‘zadi, egri to‘zadi.
4. Saxiy bilan baxil bir buloqdan suv ichmas.
5. Ko‘z qayerda bo‘lsa, mehr ham o‘sha yerda.
6. Er yigitning quvvati — el quvvati.
7. Ayolning sarishtasi — odamning farishtasi.

8. To‘g‘ri yurdim yetdim murodga,
Egri yurdim qoldim uyatga.
9. Ko‘ngli qoraning yuzi qora.
10. Yaxshiga qora yuqmas, yomonga el boqmas.

154-mashq. Matnni ko‘chiring. Maqollarning ma‘nolarini izohlang.

Telbaga tilmoch kerak emas,
Telbaning terisi qalin.

Tikan bo‘lib oyoqqa sochilguncha,
Gul bo‘lib ko‘krakka sanchil.
Toza ko‘zaning suvi toza.

Gado arazlasa, to‘rvasiga ziyon.

Ahmoqning aqli to‘pig‘ida.

O‘yla, izla, top o‘yini!

155-mashq. Matnni o‘qing. Maqollarni mazmuniga ko‘ra, quyidagi guruhlarga ajratib ko‘chiring:

1. Vatan va vatanparvarlik haqida.
2. Do‘stlik haqida.
3. Mehnat va mehnatsevarlik haqida.
4. Kamtarlik va manmanlik haqida.

Maqollarning har qaysisini izohlang.

O‘zga yurtda shoh bo‘lguncha,
O‘z yurtingda gado bo‘l.

Bekorchining beti yo‘q,
Qozon osar eti yo‘q.

Beli og‘rimaganning non yeyishini ko‘r.

Bir yil tut ekkan kishi

Qirq yil gavhar terar.

Bodom po‘sti bilan
Odam do‘sti bilan.
Bir tariqdan bo‘tqa bo‘lmas.

Arg‘amchiga qil quvvat.

Buzoqning yugurgani somonxonagacha.

Ishni asbob qiladi,
Egasi lof uradi.

Kamtar bo‘lsang osh ko‘p,
Manman bo‘lsang, tosh ko‘p

Mevali daraxtning shoxi egik.

156-mashq. O‘zingiz donolik, manmanlik, ochko‘zlik, do‘stlik, mehnat-sevarlik, dangasalik kabi mavzularga oid o‘nta maqol topib yozing, ma’nosini izohlang.

157-mashq. O‘zbek maqollarining izohli lug‘atidan bir necha maqollarni izohi bilan o‘qing, ayrimlarini yozing. So‘ngra ularni izohlang.

Namuna: Ignadek teshikdan tuyadek sovuq kiradi.

Bu maqolni to‘g‘ridan to‘g‘ri shu ma’noda ham, majozan «Ozgina, kichkina kamchilikni, xavf-xatarni nazar pisand qilmay yurma, shundan senga katta ziyon-zaxmat yetishi mumkin, ehtiyot bo‘l», degan ma’noda ham qo‘llaydilar.

«Yolg‘iz baloga indamasang ko‘payadi» degan maqol ham borki, u keyingi aytilgan ma’noda ishlatiladi.

158-mashq. «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi», «O‘zbek tilining izohli lug‘ati», «Xotin-qizlar ensiklopediyasi» haqida nimalar bilasiz?

159-mashq. Berilgan gaplardan zamonaviy qatlamga oid frazeologizmni toping va ularning semantik hamda uslubiy xususiyatlari haqida gapiring.

1. G'ilay kelib hiqildog'idan olganda o't bilan o'ynashayotganini fahmladi.

2. Bu omi banda islom farzandi uchun bunday qasam ichmoq durust emasligini bilsa edi, tiliga ehtiyot bo'lmasmidi?

3. Kecha kavushingni sudrab, poyezdga osilib kelib, bugun taxtga o'tirmoqchimisan?

4. Katta ketuvchi «qozi» xo'jayinning fe'li aynib turganini fahmlab, bunday kezlarda chorakta gap ham ortiqchaligini bilgani uchun lom-mim demay, barcha ehtiromini ta'zim orqali izhor eta oldi.

5. Ajablanarli yeri shundaki, tor ko'ngil daladan panoh izlamoqda edi.

6. O'zini qudrat bobida ikkinchi o'ringa qo'yuvchi Kesakpolvon esa cholni shaharga olib kelishiga, do'stining shu chol qo'lidan shifo topishiga, shu tufayli «Asadbek — Chuvrindi» bitimining kulini ko'kka sovurishiga amin edi.

7. Abdurahmon tabib unga biroz tikilib turgach, tilga kirdi.

8. Tuzatsangiz, og'zingizga siqqancha so'raysiz, bir tiyin kam bergan — nomard!

9. O'zim ahmoqman, deb o'yladi Kesakpol-von, yigitlarni yuborsam-ku, yumaloq-yostiqliq qilib bo'lsa ham yetkazishardi.

10. Chol musulmonsheva ko'rinsa-da, ba'zan o'zini tuta olmay qolardi.

(T. Malik)

160-mashq. «Xotin-qizlar ensiklopediyasi»dan olingan she'riy parchalarni o'qing, undagi eskirgan so'zlarni alohida belgilang, ularning hozirda qo'llanilishini tushuntiring.

1. Onalar oyog'i ostidadir
Ravzayi jannat-u jinon bog'i,
Ravza bog'i visoli istar ersang,
Bo'l onaning oyog'in tuprog'i.
2. Yuz tuman nopok erdin yaxshiroq,
Pok xotunlar oyog'ining izi.
3. Boshni fido qilg'il ano qoshig'a,
Jismni qil sadqa ato boshig'a.
4. Tun-kuningga aylagali nur fosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.

5. Onangdan bosh tovlama, oshmasin dardi,
Sharaf toji erur oyog‘in gardi.
6. Tozalikda sarvdan qolishmaydi gul,
Ammo vafo bobida sobit emas ul.
7. Yaxshi xotinlar safoyi zuhdidin
Olam ichra gar yorug‘lik bo‘lsa fosh,
Yo‘q ajab, chunkim arab alfozida
Istiloh ichra muannasdur quyosh.

13.2. MATALLAR

Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, to‘g‘ri ma‘noda qo‘llaniladigan, xalq donishmandligi natijasida vujudga kelgan barqaror birikmalar matallar hisoblanadi.

Masalan,

Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan dog‘.

Qimirlagan qir oshar.

Matallar ham xuddi maqollar singari xalqning hayotini uzoq davrlar mobaynida kuzatish orqali hosil qilgan hayotiy tajribasining ixcham shaklda ifoda topishidir.

161-mashq. Sh. Shomaqsudov va Sh. Shorahmedovning «Hikmatnoma» («O‘zbek maqollarining izohli lug‘ati») kitobidan olingan quyidagi izohni o‘qing. Siz ham matallarga misollar keltirib, ularning variantlarini topib izohlang.

AVVAL O‘YLA, KEYIN SO‘YLA

Jamiyat a‘zolari o‘zaro munosabatlarda so‘zlashish odobiga qat‘iy rioya qilishlari zarurligi ta‘kidlanadi. Kishi aytadigan har bir so‘zi (gapi)ni avval o‘ylab olishi, so‘ngra so‘zlashi lozim. O‘ylamay aytilgan so‘z kishini ko‘pchilik oldida uyalib qolishiga, hatto fojeiy ahvolga tushishiga sabab bo‘lishi mumkin. «So‘zni ko‘ngilda pishqarmaguncha, tilga kelturma va har nekim ko‘ngilda bor tilga surma». (*Navoiy*) Variantlari: «O‘ylamaguncha so‘ylama», «Ko‘p o‘yla, oz so‘yla», «O‘n qatim o‘yla, bir qatim so‘yla»,

«Dilda pishir, tilda gapir», «O‘ynab gapirsang ham o‘ylab gapir», «Tez so‘zlagan tez pushmon bo‘lar» va hokazo.

162-mashq. Dunyo xalqlarining tillaridan olingan maqollar va matallarni o‘qing. Ularning o‘zbek tilidagi muqobil variantlarini topib, izohlang.

163-mashq. Gaplarni o‘qing. Ularda ilgari surilgan g‘oya haqida fikr yuriting. Matallarni belgilang.

Aql aqldan quvvat oladi. Ahmoqning aqli — to‘pig‘ida. Davlat bitar, bilim tugamas. Go‘zallik — ilm-u ma‘rifatda. Tirmashgan tog‘dan oshar. Yurti boyning o‘zi boy. Eldan ayrilguncha, jondan ayril. Ari zahrini chekmagan bol qadrini bilmas. Daryo suvini bahor toshirar, odam qadrini mehnat oshirar. Yigit husni mehnatda. Kiyimning yangisi yaxshi, do‘stning — eskisi. Dono bilan nodon bitta buloqdan suv ichmas. Teran daryo tinch oqar. Ilm — tubsiz quduq. Yolg‘onning umri qisqa. Do‘stlik — barcha boylikdan afzal... Sabr tog‘ni yiqitar. Marddan ot qolur, nomarddan — dod. Hunar oshatar, mehnat yashnatar. Ko‘klam — mehnat bilan ko‘rkam. Kumushdek ter to‘ksang, gavhardek dur olasan.

14-dars. HIKMATLI SO‘ZLAR (AFORIZMLAR). TAKRORLASH

14.1. HIKMATLI SO‘ZLAR (AFORIZMLAR)

Grammatik jihatdan gap hoida shakllangan, xalqning turmush tajribasiga tayanib ma‘lum bir shaxs tomonidan yaratilgan qisqa, obrazli barqaror birikmalarga hikmatli so‘zlar (aforizmlar) deyiladi.

Masalan,

Odami ersang demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.
(A. Navoiy)

Hikmatli soʻzlar (aforizmlar) barqarorlik, mazmuniy yaxlitlik, takroriylik (yaʼni nutqda doimo bir xil tuzilishda quyma holda takrorlanish) belgilariga koʻra boshqa barqaror birliklar bilan umumiylik kasb etsa ham, aniq muallifining borligi bilan ulardan farq qiladi.

Hikmatli soʻzlarni oʻrganib, xotirada saqlab, nutqda oʻrinli qoʻllay bilish kishining soʻz sanʼatkori, donishmand boʻlishini taʼminlaydi.

Rebusni yeching. Tushirib qoldirilgan harflarni yozish natijasida hosil boʻladigan hikmatli soʻzni toping.

Javobi:

Dehqoni boy yurt qudratli boʻlur, qudratli yurtning dehqoni boy boʻlur.
(I. Karimov)

164-mashq. Alisher Navoiyning qanday hikmatli soʻzlarini bilasiz? Ulardan oʻntasini koʻchirib yozing. Maʼnosini sharhlab bering.

VATANGA OID HIKMATLI SOʻZLAR

1. Vatan — onaning koʻksidan boshlanadi.
2. Vatan tuygʻusining manzillari beshikdan qabrgachadir.
3. Vatanni sevish hissi — bu shunchaki tugʻma mayl emas, u sarbaland va muqaddas tuygʻudir.
4. Vatan tuprogʻi oyoqdan emas, balki qadoq bogʻlagan qoʻllardan boʻsa olgisi keladi.
5. Belingiz Vatan yukidan bukchaysin.
6. Vatan yuki zalvorli boʻlsa-da, maloli yoʻq.
7. Quyoshga juftlik yarashmaganidek, Vatanning ham sherigi yoʻq.

8. Vatan sadaqaga berilmagan, uni bizga taqdir ato etgan.
9. Vatan — eng katta taqdir.
10. Sen Vatanni madh etgan minbar — mehrobdir.
11. Iymon — vijdonning qiblasi. Vatan ham bamisoli qiblagohdir.
12. Vatan nechogʻli ulkan boʻlmasin, u qalbga ham, koʻz qorachigʻiga ham jo boʻla oladi.
13. Vatan ishq oshiq sevgisidek qalbning tub-tubidan joy olgan boʻladi.
14. Vatan xokini toʻtiyoga aylantirish uchun al-kimyogar boʻlish shart emas.
15. Vatanfurush oʻz oltin beshigini pullaydi.
16. Vatan tuygʻusi ustuvor yurtda vatanfurushning bozori kasoddir.

(Murod Xidir)

Yuqoridagi fikrlarni yozing va magʻzini chaqing. Siz ham Vatan haqidagi hikmatli fikrlarni davom ettiring. Ot soʻz turkumining ishlatilishiga eʼtibor bering.

165-mashq. Ilm haqidagi hikmatlarni yod oling.

1. Ilmsiz inson — mevasiz daraxt.
2. Nodonga ilm oʻrgatmoq umrni zoye oʻtkazmoqdir.
3. Ilm bir xazina boʻlsa, bu xazinaning kaliti savoddir.
4. Ilm kelinchakka oʻxshaydi, u hikmat va pinhonlikni yoqtiradi.
5. Ilm — inson ziynati.
6. Qogʻozga tushirilmagan ilm unutilib ketadi.
7. Kimki ilm bilan aqlini oshirishga urinsa, mol-u davlat oʻzi kelaveradi.
8. Ilm boʻlmasa odamning hayvondan farqi boʻlmas edi.
9. Molni ishlatganing sari ozayadi, ilm esa koʻpayadi.
10. Har kimki erur ulamo mohir, Boʻlgʻay anga soʻzning husni zohir.

(Shavqiy Kattaqoʻrgʻoniy)

166-mashq. Quyidagi hikmatlarni oʻqing va ularga izoh bering. Ularda ilgari surilgan gʻoyalar haqida fikr yuriting.

Tilimizning tovlanib turishida shoir uchun ne-ne bitmas-tuganmas xazinalar bor.

(M. Shayxzoda)

* * *

Til uslub uchun shaxmat taxtasidagi shohdir.

(K. Fedin)

* * *

Kitobxonga bir fikrni anglatish uchun yoki bir narsani tasavvur qildirish uchun kishining boshini qotirmaydigan ochiq, ravon va sodda til kerak.

(A. Qahhor)

* * *

O‘zbek tili xazinasidagi so‘zlar shu qadar ko‘p va jilovkorki, bu tilda hech qiynalmasdan go‘zal asarlar: she’rlar, qissa va hikoyalar bitish mumkin.

(N. Tixonov)

167-mashq. Amir Temur tomonidan aytilgan o‘g‘itlarni daftaringizga yozib oling va ular haqida bahs tashkil qiling.

Ulamolar suhbatida bo‘l, pok, sof niyatli kishilarga talpin. Kechira olishlik mardlik, kechira bilmaslik nomardlik. Ahli ehson bilan jahon gulshani obod bo‘lar. Bir kalima shirin so‘z qilichni qinga kiritadi. Kitob barcha bunyodkorlik, yaratuvchilik va aql-idrokning, ilm-u donishning asosidir, hayotni o‘rgatuvchi murabbiydir. Ilm va dinning mashhur kishilari o‘z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar. Dushmanning kulgani — siringni bilgani. Bir kunlik adolat yuz kunlik toat-ibodatdan afzal. Kuch — adolatdadir.

168-mashq. Hadislarni o‘qing. Ularning hayotimizga naqadar to‘g‘ri kelishi haqida fikr yuriting. O‘zingiz ham hadislarga namunalar ayting va daftaringizga yozing.

Kasbning eng yaxshisi kishining o‘z qo‘li bilan bajarilgan ishi va halol savodi. Sadaqaning afzali musulmon kishining ilm o‘rganib, so‘ng boshqa musulmon birodarlariga ham o‘rgatishi. Halol kasbdan charchab uxlagan odam gunohlari kechirilgan holda tunaydi. Ilmni yozib qo‘yish bilan bog‘lab olinglar. Ilm ibodatdan afzal. Jannat onalar oyog‘i ostidadir. Kimki shoshmay, sabr-qanoat bilan ish qilsa, qilgan ishi to‘g‘ri chiqadi. Saxiy kishining taomi shifodir. Odamlar bilan murosaya-yu madoraga kirishish ham sadaqa hisoblanadi.

169-mashq. Matnni o‘qing va undan o‘zingizga tegishli xulosa chiqarib oling. Aflotunning o‘z shogirdi Arastuga qilgan nasihatlari.

Hamisha ilm payida bo‘lib, qalbing ham, ko‘zing ham doimo bedor bo‘lsin. Uyqu va oromni o‘ylab bugungi ishni ertaga qoldirma. Badbaxt shunday kishiki, ishining oqibatini o‘ylamaydi, gunoh ishlardan o‘zini tiymaydi. Barchani birdek sev, biror kishi baloga duchor bo‘lsa, unga ko‘mak qo‘lini cho‘z. Har kimning gapini to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini bilmay turib, tekshirmay turib, hukm chiqarma. Qaysi ishda bo‘lmasin, sustkashlik qilma. Yaxshilik qilishda chegara bor deb o‘ylama. Hakimlar hikmatini yod ol. Mol-dunyo hirsini ko‘nglingdan quv. Yoqimli odoblardan ko‘z yumma. Tuban ishlarga qo‘l urma. Hamma bilan gaplashganda ham kamtarlikni qo‘ldan berma. Birovni xor sanama, hamisha adolatni o‘zingga shior qil!

Savol va topshiriqlar

1. Barqaror birikma deganda nimani tushunasiz?
2. Barqaror birikmaning qanday turlari mavjud?
3. Frazelogizm nima?
4. Maqol va matal deganda nimani tushunasiz?
5. Qanday birikmalar hikmatli so‘zlar (aforizmlar) sanaladi?

Tayanch tushunchalar

barqaror birikmalar, iboralar, frazeologizmlar, maqollar, matallar, hikmatli so‘zlar (aforizmlar), paremlar, paremiologiya.

14.2. TAKRORLASH

«Mening qishlog‘im (yoki shahrim)» mavzusida insho yozing. Unda maqol, matal, hikmatli so‘z va iboralardan o‘rinli foydalanishga harakat qiling.

15-dars. O‘ZBEK LEKSIKOGRAFIYASI (LUG‘ATSHUNOSLIGI). ENSIKLOPEDIK (QOMUSIY) LUG‘ATLAR VA ULARDAN FOYDALANISH

15.1. O‘ZBEK LEKSIKOGRAFIYASI (LUG‘ATSHUNOSLIGI)

Dars maqsadi: o‘quvchilarda lug‘at va ularning turlari haqida bilim va ko‘nikmalar hosil qilish, ularni lug‘atlardan to‘g‘ri foydalanishga o‘rgatash.

R e j a:

- * Leksikografiya haqida ma’lumot.
- * Lug‘at va uning tiplari.
- * Ensiklopedik lug‘atlar.
- * Filologik lug‘atlar.

Topshiriq. «O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi» bilan «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» kitoblarini bir-biriga solishtirib, ular o‘rtasida qanday farq borligini ayting.

Leksikografiya lot. *lexikos* — so‘z, *grapho* — chizmoq, yozmoq so‘zlaridan olingan bo‘lib, lug‘at tuzish amaliyoti va nazariyasi bilan shug‘ullanuvchi tilshunoslikning bo‘limidir.

Leksikografiya nazariyasining predmeti lug‘at tuzish tamoyillari va usullaridir.

Leksikografiya amaliyoti esa lug‘at tuzuvchilarning ishini tashkil etish, so‘zlarni kartochkalarga tushirish, sistemaga solish va saqlash singarilarni o‘z ichiga oladi.

Leksikografiya nazariyasida lug‘at turlari, so‘zlik tarkibi va so‘z maqolasining tuzilishi asosiy o‘rinni egallaydi.

Avvalo, lug‘atlar ikki turli bo‘ladi: 1) ensiklopedik (qomusiy) lug‘atlar; 2) filologik (lingvistik) lug‘atlar.

Bu ikki turdagi lug‘atlar lug‘at birliklarining nimaga qaratilgani bilan farqlanadi. Lug‘atga kiritilayotgan birliklar barcha tushunchalarni o‘z ichiga olsa, ensiklopedik (qomusiy) lug‘at; ma’lum bir tildagi so‘zlarni o‘z ichiga olsa, filologik (lingvistik) lug‘at hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Leksikografiya nima va u nimalar haqida bahs yuritadi?
2. Lugʻat deganda nimani tushunasiz va u qanday turlarga boʻlinadi?
3. Ensiklopedik lugʻat bilan filologik lugʻatlar bir-biridan nimasi bilan farq qiladi?
4. «Istiqloq» lugʻat birligini ensiklopedik va filologik jihatdan izohlang.
5. Izohli va tarjima lugʻatlarning farqini ayting.
6. Qanday izohli lugʻatlarni bilasiz?

170-mashq. Ushbu izoh qanday lugʻatdan olingan? U nima deb ataladi va muallifi kim?

Magʻzini chaqmoq: kim, nimaning? Maʼnosini tag-tubigacha oʻrganib yetmoq, anglab yetmoq. «Yer sotgan er boʻlmaydi, er yer sotmaydi. Mana bu gapning magʻzini chaq». (*Oybek. «Qutlugʻ qon»*)

171-mashq. «Oʻzbek tilining izohli lugʻati» (Moskva, «Русский язык» nashriyoti, 1981-yil, 2-jild)dan *ona, diyor, yurt, maskan, oʻyla* soʻzlariga berilgan izohlarni oʻqing va ular haqida bahs yuriting.

N a m u n a:

Vatan [a] 1. Kishi tugʻilib oʻsgan va uning grajdani hisoblangan mamlakat, ona yurt: Ona-Vatan, Ulugʻ Vatan.

2. Kishining tugʻilib oʻsgan oʻlkasi, shahri yoki qishlogʻi, yurt, diyor: Bulbul chamanni sevar, odam Vatanni.

3. Turar joy, boshpana, maskan, uy: oʻziga vatan qurmoq.

172-mashq. Matnni oʻqing. Tarixda yaratilgan yana qanday lugʻatlarni bilasiz. Shu haqda soʻzlab bering.

Atoqli tilshunos olim Mahmud Koshgʻariyning «Devon-u lugʻotit turk» asari turkiy xalqlarning ilk lugʻati sanaladi.

Muallif uni 1072-yilda yoza boshlagan va 1074-yilda yozib tugatgan. Bunga qadar u bir necha oʻn yillar davomida Chin (Xitoy)dan tortib to Rum (Vizantiya)ga qadar boʻlgan ulkan hududda yashovchi turkiy qabilalarni birma-bir oʻrganib chiqqan. Bu haqda uning oʻzi shunday deb yozadi:

— Men turklar, turkmanlar, oʻgʻizlar, chigillar, yagʻmolar, qirgʻizlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini koʻp yillar kezib chiqdim, lugʻatlarini

to'pladim. Men bu kitobni maxsus alifbe tartibidagi hikmatli so'zlar, sa'jlar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim.

Bu ishda misol tariqasida turklarning tilida qo'llanib kelgan she'rlaridan, shodlik va motam kunlarida qo'llaniladigan hikmatli so'zlaridan, maqollaridan keltirdim.

Devon ikki qismdan iborat: «Muqaddima» va «Lug'at».

Undan mehnat va marosim qo'shiqlari, o'gitnomalar, munozara shaklidagi to'rtliklar, Alp Er To'ng'a (Afrosiyob) marsiyasi kabi ajoyib adabiy yodgorliklar o'rin olgan.

«Devon-u lug'otit turk» bitmas-tuganmas ilm manbayidir.

15.2. ENSIKLOPEDIK (QOMUSIY) LUG'ATLAR VA ULARDAN FOYDALANISH

Ensiklopedik (qomusiy) lug'atda turli xil tarixiy voqealar, tarixiy shaxslar, ilmiy tushunchalar va boshqalar o'z ifodasini topadi. Umuman, ensiklopedik lug'atlar ma'lum bir xalqning madaniy-ma'naviy, ilmiy-amaliy, siyosiy-iqtisodiy hayotiga doir barcha tushunchalarni qamrab oladi va bu tushunchalar unda o'z izohini topadi.

Qomusiy lug'atlarni yaratish uzoq davom etadigan, mashaqqatli ish sanaladi. Unga kiritiladigan maqolalar tushunarli, ravon tilda berilishi, ular turli-tuman kartalar, sxemalar, rangli va oq-qora rasmlar, atoqli shaxslarning portretlari bilan bezatilishi lozim.

Misol uchun 14 jildli O'zSEning 1-jildini tayyorlash ishida 14 akademik, 13 akademiyaning muxbir a'zosi, 88 fan doktori, professor, 539 fan nomzodi va boshqa ko'plab mutaxassislar qatnashgan. Unda 3350 ta maqola mavjud. Mazkur jild ustida 1965—1971-yillar mobaynida tayyorlov ishlari olib borilgan.

1971—1980-yillar oralig'ida O'zSEning 14 jildi nashrdan chiqqan. O'sha davr uchun bu juda katta voqea edi, lekin ushbu qomusiy lug'atdagi ko'plab maqolalar bugungi kun talabiga javob bermaydi, eskirdi. Ularni qayta ishlash, mustaqillik mafkurasi nuqtayi nazaridan yoritish lozim bo'lib qoldi. Shu tufayli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi»ni yaratish to'g'risida maxsus qaror qabul qildi. Ana shu qaror asosida 2000—2006-yillarda 12 jildli «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» yaratildi.

Toshkent shahrida ensiklopedik lugʻatlar va kitoblarni nashr etish bilan shugʻullanayotgan alohida muassasa — Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti faoliyat koʻrsatmoqda.

173-mashq. «U kim? Bu nima?» («Bolalar ensiklopediyasi», 1987—1988-yillar, 3 jildli) kitobidan olingan quyidagi matnni oʻqing. Soʻng istagan harfingizni ochib, oʻzingizga maʼqul boʻlgan soʻzning izohini daftaringizga koʻchirib oling, izohlang.

Kitobdagi barcha maqolalar alfavit tartibida joylashgan. Birinchi kitob A—Y harflari bilan, ikkinchi kitob K—R harflari bilan, uchinchi kitob S—H harflari bilan boshlanadigan maqolalarni oʻz ichiga oladi.

Masalan, sizni «Buxoro» maqolasi qiziqtiradi. 1-jildning 99-betidagi B harfi mundarijasiga qarang. U yerda kitobdagi B harfi bilan boshlanadigan hamma maqolalar koʻrsatib qoʻyilgan. «Buxoro»ni topdingiz-mi? Kitobning qaysi betida shu haqda hikoya qilingan? 150-betida. Mana, maqolaning oʻzi. Unda Koʻhna Buxoro haqida, uning tarixi, ajoyib yodgorliklari toʻgʻrisida hikoya qilinadi. Shu jilddan jiyda, zilzila, Ibn Sino, yoʻlbars kabi boshqa maqolalarni ham topishingiz mumkin.

174-mashq. «Salomatlik» ensiklopediyasidan afoniya (30-bet), nutq (296-bet), oliy nerv faoliyati (314-bet) soʻzlariga berilgan izohlarni oʻqing. Ular haqida fikr yuriting.

N a m u n a:

Afoniya (yunoncha **a** — inkor qoʻshimcha va **phoni** — ovoz) — shivirlab gapirish qobiliyati saqlangan holda ovoz chiqmay qolishi. A. turli kasalliklar: hiqildoq, nerv sistemasi, shuningdek, organizmning umumiy kasalliklari belgisi boʻlishi mumkin. Chin, paralitik, funksional va spastik A. farq qilinadi.

Ovoz boylamlarining yetarli yumilmasligi va tebranmasligi bilan bogʻliq kasalliklarida (yalligʻlanish, rak va h.k.) chin A. roʻy beradi. Hiqildoq nervi faoliyatining bir tomonlama buzilishi, nerv kasalliklari paralitik A. ga sababchi boʻlishi mumkin.

Odatda, miya yarimsharlarida ovoz boylamlarini harakatlantiruvchi nerv mexanizmlarining vaqtincha tormozlanishi, ruhiy iztirob, qoʻrqish va B. natijasida funksional A. yuzaga keladi.

Halqum va hiqildoq shilliq qavatiga oʻyuvchi kimyoviy moddalarning taʼsir etishi spastik A. ga sabab boʻladi (30-bet).

175-mashq. «Uy-roʻzgʻor ensiklopediya»sidan ism qoʻyish (206—208-betlar), kutubxona (248—249-betlar), elektr asbob (500-bet) soʻzlarini namunadagidek koʻchirib yozing. Bu haqda fikr yuriting.

N a m u n a:

Dessert — dasturxonga issiq ovqatdan soʻng tortiladigan shirin taomlar (kisel, kompot, krem va boshqalar), hoʻl mevalar, konditer mahsulotlari. Dessert uchun maxsus idishlardan foydalaniladi (dessert likop, dessert qoshiq, pichoq va shu kabilar) (167-bet).

16-dars. FILOLOGIK LUGʻATLAR VA ULARNING TIPLARI

Filologik lugʻatlar maʼlum bir tildagi soʻzlarni oʻz ichiga oladi. Soʻzlar muayyan bir tartibda (yo alifbo asosida, yo mazmuniy guruhlar asosida) joylashtiriladi.

Filologik lugʻatlarning oʻzi, eng avvalo, izohli va tarjima lugʻatlariga boʻlinadi.

Tildagi soʻzlarni izohlashga qaratilgan lugʻatlar izohli lugʻat, muayyan tildagi soʻzlarning ikkinchi tilga tarjimasini berishga qaratilgan lugʻatlar esa tarjima lugʻat sanaladi.

1981-yili Moskvadagi «Русский язык» nashriyotida nashr qilingan 2 jildli «Oʻzbek tilining izohli lugʻati», 2006—2008-yillarda Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti tomonidan nashr qilingan va 80 ming soʻz hamda soʻz birikmasini oʻz ichiga olgan 5 jildli «Oʻzbek tilining izohli lugʻati», 2001-yili Toshkentdagi «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati tomonidan nashr etilgan «Oʻzbek tili faol soʻzlarining izohli lugʻati» yoki oʻzbekcha—ruscha, inglizcha—ruscha—oʻzbekcha lugʻatlar bunga misol boʻla oladi.

Izohli lugʻatlar soʻzlikning tanlanishiga koʻra umumiy va tarmoq lugʻatlarga boʻlinadi. Tilning barcha soʻzlarini izohlashga

qaratilgan lugʻatlar umumiy izohli lugʻatlar, maʼlum bir tarmoqqa doir soʻzlarnigina tanlab, ularni bir tartibda joylashtirib izohlashni maqsad qilgan lugʻatlar tarmoq lugʻat hisoblanadi. (Masalan, kasb-hunarga doir lugʻatlar, maʼlum fan sohasi boʻyicha atamalar lugʻati va boshqalar.)

Har qanday lugʻat shu lugʻatning egasi boʻlgan xalqning katta madaniy va maʼnaviy boyligi sanaladi.

176-mashq. Quyidagi berilgan izohli lugʻatlarning nomini va nashr maʼlumotlarini daftaringizga yozib oling. Ularni topib, mazkur lugʻatlar bilan ishlashni oʻrganing.

«Navoiy asarlari lugʻati» — Toshkent, Gʻafur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat nashriyoti, 1972, 784 bet.

«Oʻzbek tilining izohli lugʻati» — Moskva, «Русский язык» nashriyoti, 1981, 1-jild—632 bet; 2-jild—715 bet.

«Navoiy asarlari tilining izohli lugʻati» — Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1983, 1-jild — 656 bet; 1983, 2-jild — 644 bet; 1984, 3-jild — 622 bet; 1984, 4-jild — 634 bet.

«Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lugʻati» — Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 1998, 318 bet.

«Oʻzbek tili faol soʻzlarining izohli lugʻati» — Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 2001.

177-mashq. «Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lugʻati» (Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 1998 yil, 318 bet)dan olingan.

Alternativa (13-bet), birja (22—23-betlar), investitsiya (68—69-betlar), mafkura (106—107-betlar), ombudsman (179—180-betlar), xalqaro tillar (231— 232-betlar) kabi atamalardan biriga berilgan izohni daftaringizga koʻchirib yozing va shu haqda fikr yuring.

178-mashq. «Oʻzbek tili faol soʻzlarining izohli lugʻati» (Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 2001)dan vatan, yurt, oʻlka, diyor, maskan soʻzlariga berilgan izohlarni oʻqing, soʻng ular haqida bahs uyushtiring.

179-mashq. «Mustaqillik izohli ilmiy-ommabop lug‘ati»dan olingan quyidagi parchani o‘qing.

Davlat tuzilishi va uning shakllari. Davlat o‘z tuzilishi jihatidan uch turda: federativ, konfederativ va unitar tarzda bo‘lishi mumkin. Bunday holat davlatning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi, qismlarning markaziy hokimiyat bilan o‘zaro munosabatlari, shuningdek, har bir hududiy qismning huquqiy mavqeyi turlicha mohiyat kasb etishidan kelib chiqadi.

Unitar (yaxlit) davlatlar, federatsiyadan farqli o‘laroq, viloyat, o‘lka, tuman, guberniya, grafliklar singari ma‘muriy-hududiy qismlardan tashkil topgan tuzumdur.

Federativ (murakkab) davlatlar esa davlatchilikning avtonom (muxtor) shtatlar, hududiy yer birliklari kabi qismlardan tuzilgan bo‘ladi. (Masalan, AQSHda shtatlar, GFRda hududiy yer birliklari federatsiyaning tarkibiy qismlaridir).

Konfederatsiya davlat tuzilishining shunday bir shakli, unga ko‘ra konfederatsiyani tashkil etuvchi davlatlar o‘z mustaqilliklarini to‘la saqlab qolgan holda muayyan bir maqsad (harbiy, xo‘jalik, muhim ichki va tashqi siyosat masalalari)da o‘z kuchlarini uyg‘unlashtirib, ish ko‘radilar.

Savollar va topshiriqlar

1. O‘zbekiston Respublikasining davlat tuzilishi haqida so‘zlab bering.
2. Unitar davlat deganda nimani tushunasiz?
3. O‘zbekiston Respublikasida davlat kim tomonidan boshqariladi?

180-mashq. «O‘zbekcha—ruscha lug‘at» (Toshkent, O‘zSE Bosh redaksiyasi, 1988)dan olingan quyidagi parchaga diqqat qiling. Tarjima lug‘atlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuriting.

BILIM 1. Знание, познание (в какой-л. области);

Kuch ~ da сила в знании ~ **yurti**

1. Учебное заведение: училище;
2. Инст. институт просвещения ~ **olmoq** получать знание;
3. Наука, отрасль знания; **til ~ i** **языкознание**.

BILIMDON знающий, сведующий, имеющий глубокие познания (в какой-л. области): образованный, эрудированный//eruditli.

~ *agronom* — знающий агроном.

BILIMDONLIK знания, обладание знаниями или навыками; образованность, эрудиция ~ **qilmoq** ирон. мудрить, мудрствовать.

181-mashq. O‘zbekcha—inglizcha, o‘zbekcha—nemischa, o‘zbekcha—fransuzcha lug‘atlarda so‘zlar qanday beriladi.

Uyingizda ulardan namunalar bo‘lsa, ikki-uchta so‘zga berilgan izohni ko‘chirib yozing va ular haqida fikr yuriting.

182-mashq. Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov, R. Shukurovlarning «O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati»dan olingan quyidagi misolga diqqat qiling. So‘ng botir-qo‘rqoq, mag‘lub-g‘olib, sun‘iy-tabiiy antonimlariga izoh bering.

ACHCHIQ 1

Ta‘mi qalampirnikiga
o‘xshash
achchiq dori
achchiq anor

SHIRIN 1

Ta‘mi shakarnikiga o‘xshash
shirin
chuchuk dori
chuchuk anor

Achchiq bilan chuchukni totgan bilar, uzoq bilan yaqinni yurgan bilar.
(*Otalar so‘zi*)

ACHCHIQ 2

Kishining izzat-naf-
siga tegadigan, xafa
qiladigan

achchiq so‘z

achchiq turmush

SHIRIN 2

Kishiga rohat bag‘ishlaydi-
gan, xursand qiladigan

shirin so‘z

shirin turmush

Achchiq savol berib shirin javob kutma.

(*Maqol*)

183-mashq. A. O‘lmasov, N. To‘xliyevning «Bozor iqtisodiyoti» (qisqacha lug‘at-ma‘lumotnoma)dan olingan tubandagi misolni daftaringizga yozib oling. So‘ng barter, debitor, diler, lizing, marketing, xolding-kompaniya so‘zlariga izoh berishga urinib ko‘ring.

POLIS (*fr. polici, ital. pollissa — tilxat*) — shaxsiy yoki mulkiy sugʻurta shartnomasi zarurat tugʻilganda sugʻurtachiga qarshi daʼvo qoʻzgʻatib zararni undirish uchun sudga taqdim etiladigan rasmiy hujjat.

184-mashq. «Oʻzbek tili omonimlarining izohli lugʻati» (Toshkent, «Oʻqituvchi», 1984)dan olingan tubandagi misolni oʻqing. Soʻngra, zang, qarshi, kech, mushak, oqim, tuy, et, qil kabi omonimlarga u kabi izoh bering.

BOGʻ

Bogʻ 1 ot. Biror narsaning toʻdalab bogʻlangan holati (сноп, вязанка, пучок). Bogʻlamoq, bogʻlash *bir bogʻ beda, bir bogʻ piyoz* (ukrop, kashnich, rediska).

Bogʻ 2 (tojikcha) ot. Uzum (tok), mevali daraxtlar koʻp ekilgan yer uchastkasi (сад). *Bogʻbon, bogʻdor, bogʻiston, bogʻcha (bolalar bogʻchasi), bogʻ-rogʻ, bogʻ-boʻston. Uzumini ye, bogʻini surishtirma. Bogʻga boqsang bogʻ boʻladi, botmon dahsar yogʻ boʻladi. (Maqol)*

17-dars. IMLO LUGʻATI VA ETIMOLOGIK LUGʻAT HAMDA UNDA FOYDALANISH

17.1. IMLO LUGʻATI VA UNDA FOYDALANISH

Har bir tilda shu tildagi soʻzlarni toʻgʻri yozishga qaratilgan maxsus qonun-qoidalar majmuyi boʻladi. Bunga imlo yoki orfografiya qoidalari deyiladi. Imlo qoidalari amaldagi yozuvga mos ravishda yaratiladi. Kirill yozuviga asoslangan hozirgi oʻzbek yozuvi uchun bugungi kunga qadar 1956-yilda yaratilgan imlo qoidalari asos vazifasini oʻtab kelmoqda.

Lotin yozuviga asoslangan yangi oʻzbek yozuviga oʻtilishi munosabati bilan imlo qoidalari ham sezilarli darajada oʻzgartirishlar kiritildi. Shu munosabat bilan 1995-yili A. Hojiyev muharrirligida yangi «Oʻzbek tilining imlo lugʻati» nashr qilindi.

Imlo lugʻatlarida soʻzlar orfografiya qoidalari asosida alifbo tartibi bilan beriladi.

185-mashq. Quyidagi imlo lugʻatlarining nashr maʼlumotlarini daftaringizga koʻchirib oling va ular bilan ishlash koʻnikmasini oʻzlashtirib olishga harakat qiling.

Birlashgan oʻzbek alfaviti va orfografiyasi. — Toshkent, «UzFAN», 1940.

S. Ibrohimov, M. Rahmonov. Imlo lugʻati. — Toshkent, «Oʻqituvchi», 1956, 1964.

S. Ibrohimov, E. Begmatov, A. Ahmedov. Oʻzbek tilining imlo lugʻati. — Toshkent, «FAN», 1976.

A. Hojiyev muharrirligi ostida chiqarilgan «Oʻzbek tilining imlo lugʻati». — Toshkent, «Oʻqituvchi», 1995.

186-mashq. «Oʻzbek tilining imlo lugʻati»dan foydalanib, tubandagi soʻzlarning yozilishiga diqqat qiling.

Taajjub, taalluqli, budjet, taassurot, bugʻdoy, televideniye, eʼlon, eʼtibor, izzat, joʻshqin, koʻza, moʻjiza, muomala, moʻtabar, oktabr.

187-mashq. Quyidagi notoʻgʻri yozilgan soʻzlarning «Imlo lugʻati»dan yozilishini aniqlang hamda daftaringizga koʻchirib oling.

afgʻon

avf

battar

baynalminal

gram

istehzo

taʼmagir

taʼqiplamoq

xayol

xohlamoq

17.2. ETIMOLOGIK LUGʻAT VA UNDAN FOYDALANISH

Tildagi har bir soʻz oʻzining kelib chiqish tarixiga, etimologiyasiga ega. Masalan, *ichkari* soʻzi *ich* oʻzagida tomon maʼnosini beruvchi *gari* qoʻshimchasidan iborat.

Tildagi soʻzlarning kelib chiqish tarixini oʻz ichiga olgan lugʻatlar etimologik lugʻatlar sanaladi.

Prof. Sh. Rahmatullayevning koʻp yillik samarali mehnatlari tufayli oʻzbek tilida ham dastlabki etimologik lugʻat paydo boʻldi.

188-mashq. Quyidagi lugʻat matnini oʻqing.

Izohli lugʻatdan namuna:

TOVUQ 1. Goʻshti, pati va tuxumi uchun boqiladigan urgʻochi uy parrandasi. Sertuxum tovuq. Kurk tovuq. Tovuuq katagi. *Tovuqning tushiga don kiradi.* (Maqol) *Bir tovuqqa ham suv kerak, ham don kerak.* Tirikchilik uchun kishiga hamma narsa kerak, degan maʼnodagi maqol. *Ola tovuq somon sochar, oʻz aybini oʻzi ochar.* Oʻzining yoki yaqinlarining aybini gapirib yuradigan odam haqida aytiladigan maqol.

Dumi yulingan tovuqday q. **dum** 1. Oyogʻi kuygan tovuqday q. **oyoq.** Shu parrandaning goʻshti (ovqat, masalliq sifatida). Qovurilgan tovuq. Tovuuqni yesang, bir yeysan, tuxumini yesang, ming yeysan. (Maqol)

4. Baʼzi qushlarning modasi, makiyon. Qirgʻovulning tovuqʻi.

5. Muchal yil hisobida oʻninchi yil nomi. Uning yili tovuq.

Tovuq yili muchal yil hisobida oʻninchi yil (q. **muchal**).

189-mashq. Quyidagi lugʻat matnini oʻqing.

Ensiklopedik lugʻatdan namuna:

TOVUQ. Uy tovuqlari — tovuqsimonlar turkumiga mansub parranda. Yovvoyi bankiv tovuqʻidan tarqalgan. Parrandalarning eng koʻp sonli turi. Undan tuxum, goʻsht, par va pat olinadi, axlatidan oʻgʻit sifatida foydalaniladi. Beriladigan mahsulotiga qarab, T.lar serpusht, hammabop (tuxum-goʻsht uchun boqiladigan) va goʻshtdor zotlarga boʻlinadi. Bular tashqi koʻrinishi va tuzilish xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi. Serpusht T.lar kichkina, tez voyaga yetadi, hammaboplari yirikroq, yaxshi rivojlangan boʻladi. Xoʻrozlarning oyoqlari pastki qismida pixi, boshida toji boʻladi. Serpusht T.lar toji bargsimon, tumshugʻi sal pastga qaragan.

Tumshug'i va pixining rangi deyarli hamma zotlarda bir xil: sariq, och pushti, qora va hokazo. Pati turli rangda.

Serpusht T.lar 1,8—2,2 kg, xo'rozlari 2,7—3,0 kg; hammaboplari 2,5—4,0 kg, go'shtdorlari 3,0—4,5 kg, tuxumdan chiqqan jo'jalari 30—35 g, 70—80 kunlik hammabop zot jo'jalari serpushtlaridan 20—30 % og'ir.

Serpusht zotlar yiliga 220—250, ayrimlari 365 tagacha tuxum qiladi.

Zotdor T.lar seleksiya yo'li bilan ko'paytirilganda serpusht bo'ladi. T. 5—6 oylikdan tuxumga kiradi, dastlabki tuxumi 40—50 g, 1 yoshga yaqinlashgach 55—65 gramm. Hammabop zotlar tuxumi mayda. T. tullaganda tuxum qilmaydi, tullash 2—3 hafta, ba'zilarida 2 oy va undan ortiq davom etadi.

T. 10 yilgacha tuxum qilishi mumkin. Sanoat maqsadida tuxum yetishtiradigan xo'jaliklarda T.lar tuxumga kirgandan keyin faqat bir yil saqlash iqtisodiy foyda keltiradi, chunki tuxumi T.ning yoshiga qarab, yiliga 10—15 % kamayadi, naslchilik xo'jaliklarida faqat sermahsul T.lar 2-, 3-yilga qoldiriladi. Nasldor T.larning 50—60 % yoshiga yetmagan, 30—35 % ikki yoshli va 10 % uch yoshli bo'ladi. Xo'rozlar 2—3 yil saqlanadi, 8—12 tovuqqa 1 ta xo'roz to'g'ri keladi. Jo'jalar inkubatorida ochiladi. Embrional rivojlanish davri o'rta hisobda 21 kun. T. parrandaxonalarda don, sabzavot, mineral oziqlar, vitamin va b. bilan boqiladi.

Topshiriqlar

1. «Tovuq»ning ikki xil lug'atda qanday izohlanganini tushuntiring.
2. Ensiklopedik lug'at bilan izohli lug'atning farqini ayting.
3. «Gul»ning ensiklopedik va izohli lug'atlarda qanday izohlanishini yozib ko'rsating.

190-mashq. Quyidagi savollarga javob bering.

1. Lug'at nima?
2. Lug'atlar qanday guruhlanadi va turlarga bo'linadi?
3. Siz qanday lug'atlarni bilasiz?
4. Istalgan lug'at to'g'risida quyidagi reja asosida referat yozing:
 - I. Lug'at kim tomonidan va qachon tuzilgan?
 - II. Lug'at nomi kimlarga mo'ljallangan?
 - III. Lug'atda izohlangan so'zlarning soni.
 - IV. Lug'atda so'zlarning joylashtirilishi.

V. Lugʻat maqolchasining mazmuniy mundarijasi.

VI. Maʼnoni izohlashning qanday usullaridan foydalanilgan?

191-mashq. «Oʻzbek tili faol soʻzlarining izohli lugʻati» (Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati, 2001)dan sammit, tadbirkor, fermer, kollej, litsey kabi soʻzlarni topib, daftaringizga koʻchiring va ularning qanday izohlanganligiga diqqat qiling.

Tayanch tushunchalar

lugʻatshunoslik, leksikografiya, ensiklopedik (qomusiy) lugʻat, filologik (lingvistik) lugʻat, izohli lugʻat, tarjima lugʻat, imlo lugʻati, etimologik lugʻat.

18-dars. USLUBIYAT

18.1. USLUBIYAT VA NUTQ USLUBLARI TASNIFI

Dars maqsadi: oʻquvchilarda nutq uslublari va ularning turlari haqida bilim va koʻnikmalar hosil qilish, ularni oʻz nutqlarida soʻzlardan oʻrinli foydalanishga oʻrgatish.

- R e j a:**
- * Nutq uslublari va ularning turlari.
 - * Ogʻzaki soʻzlashuv uslubi.
 - * Badiiy uslub.
 - * Rasmiy uslub.
 - * Ilmiy uslub.
 - * Publitsistik uslub.

Radio, televideniye orqali taralayotgan suxandonlar nutqini har kuni eshitasiz. Gazeta-jurnallarda eʼlon qilinayotgan xabarlarini oʻqiysiz. Badiiy asarlarni mutoala qilib, tilimizning badiiy-estetik quvvatidan bahramand boʻlasiz. Fizika, matematika singari fanlarni ham oʻzbek tilida oʻqiysiz, shu bilan birgalikda koʻcha-koʻyda, oilada, mahallada turli yoshdagi kishilar bilan muloqotga kirishasiz.

Agar yuqorida bayon qilingan nutqiy jarayonlarga e'tibor bilan qarasangiz, ularning hammasi garchi o'zbek tilining bevosita voqealanishi bo'lsa ham, lekin ma'lum jihatlari bilan bir-biridan farqlanishining guvohi bo'lasiz.

Demak, adabiy tilning ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida qo'llaniladigan bir necha ko'rinishlari mavjud. Ana shunday ko'rinishlari nutq uslublari hisoblanadi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida qo'llaniladigan ko'rinishi nutq uslublari deyiladi.

O'zbek tilining nutq uslublari o'rganuvchi tilshunoslik bo'limiga esa o'zbek tili uslubi deyiladi.

O'zbek tilining ichki tuzilishinigina o'rganish bizga bu til haqida to'la axborotni bera olmaydi, chunki til birliklaridan qachon, qayerda, qanday vaziyatda foydalana bilish ham katta ahamiyatga ega. Masalan, *muhtaram, qimmatli*, aziz singari so'zlarni ma'lum shaxs bildiruvchi so'zlarga faqat rasmiy, publitsistik uslublarda qo'shib ishlatishingiz mumkin: *Muhtaram Solijon Soqiyevich! Qimmatli aka, aziz opajon* kabi. Bunday birikmalarni yoningizda siz bilan oddiy holatda jonli muloqot qilib turgan kishilarga qo'llay olmaysiz. Agar shunday birikmalarni qo'llasangiz, noqulay ahvolga tushasiz.

O'zbek adabiy tili quyidagi uslublar orqali namoyon bo'ladi: 1) so'zlashuv uslubi; 2) publitsistik uslub; 3) badiiy uslub; 4) rasmiy uslub; 5) ilmiy uslub. Bulardan so'zlashuv uslubi og'zaki nutqqa xos bo'lsa, qolgan uslublar esa ham og'zaki, ham yozma shakllarga ega. Masalan, ilmiy asar yoki ilmiy ma'ruza matni yozma nutqqa, ilmiy ma'ruzaning o'zi esa og'zaki nutqqa xosdir. Shuningdek, badiiy uslubning ham yozma va og'zaki (xalq og'zaki ijodi) ko'rinishi borligini bilasiz.

Tilimizda barcha uslublarda teng qo'llaniladigan so'zlar bo'lishi bilan birga, faqat ayrim nutq uslublari uchun xoslangan so'zlar ham mavjud. Shuning uchun so'zlar ana shu belgiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi: 1) uslubiy betaraf so'zlar (masalan, so'zlamoq, gapirmoq, uy, daftar, ovqat va boshqalar); 2) uslubiy xoslangan so'zlar (mazkur, binobarin, dudoq, irin, qaroq, nigoh, tashlamoq, bayonnoma, nota va boshqalar).

Savol va topshiriqlar

1. Nutq uslublari nima va ular tilshunoslikning qaysi bo'limida o'rganiladi?

2. Nutqning qanday uslublari bor?
3. Uslubiy betaraf va uslubiy xoslangan soʻzlarga misollar keltiring.
4. Nutq uslublarini bilishda bilimning qanday ahamiyati bor?

192-mashq. Berilgan matnning qaysi uslubga xosligini aniqlang va uning oʻziga xos belgilarini aytib bering.

Qaysi bir yili olis bir qishloqdan oʻgay akasi kelib, uch-toʻrt kun qoʻnib ketgan edi. U ham oʻziga oʻxshagan moʻmin-musulmongina chol boʻlganidan juda topishdilar. Har kun xonaqohga birga borardilar.

— Soʻfi, biror kasb peshasini tutmay oʻtib ketayotibsiz-a? — dedi akasi xonaqohga keta turib.

— E-e, — dedi soʻfi choʻzib va oʻzidan xursand kulimsirash bilan bir kulimsiradi, — mening davlatim hech kimda yoʻq, aka! Eshon bobo Xudoyimning sevgan quli, noz-u neʼmat toʻrt tarafdin suvday oqib turadi. Daryo boʻyidamiz-u chanqaymizmi? Gʻalati ekansiz.

Shu kulimsirash bilan biroz borgandan keyin bu safar jiddiyroq qilib dedi:

— Ahliyimiz ham uchiga chiqqan chevar, Xudoga shukur. Ojizimiz ham doʻppi tikishga «farang» boʻlib chiqdi! Roʻzgʻorning koʻp-kamlarini oʻzlari bitirishadi. Men bohuzur tasbehimni aylantirib yotsam boʻla beradi.

(Abdulhamid Choʻlpon)

193-mashq. Quyidagi matnning qaysi uslubga oidligini aniqlang va unga tavsif bering. Uni namuna sifatida qabul qilib oʻzingiz ham shunga oʻxshash misollar toping.

Tildagi har bir soʻz oʻz oʻrnida qoʻllangandagina nutqimiz koʻrkam, jozibador boʻladi.

Masalan, professor, dotsent, prorektor, rektor, direktor kabi soʻzlar rasmiy uslub uchun xos meʼyor sanaladi, biroq qolgan uslublarda ularni aynan ishlatib boʻlmaydi. Ishxonada «Professor E. Begmatov, sizni talabalar kutishyapti» deyish mumkin, lekin uyda unga oʻzining farzandlari «dada» deyishning oʻrniga «professor» deb murojaat qila olishmaydi — meʼyor buziladi.

194-mashq. Quyidagi matnning qaysi uslubga xosligini aniqlab, unga tavsif bering.

Xudo neʼmatlarin oliysi idrok,

Aqlni madh etar kimki dili pok.

Aql yo‘l ko‘rsatib, dilni etar shod
Har ikki olamda aqlli obod.

Aql bir tirik jon — bilmaydi zavol,
Aql turmush asli buni yodlab ol.

Aqldan g‘amginlik, shodlik, o‘ktamlik,
Aqldan borlig-u yo‘qlig-u kamlik.

Kishi ish qilarkan beaql-u idrok,
Bu ishdan bo‘ladi yurak-bag‘ri chok.

(Abulqosim Firdavsiy)

18.2. SO‘ZLASHUV USLUBI

Kundalik hayotda uyda, ko‘cha-ko‘yda, ish joylarida va boshqa joylarda kishilarning bir-biri bilan erkin muloqotga kirishuvi so‘zlashuv uslubi orqali yuzaga chiqadi.

Oddiy so‘zlashuv uslubida so‘zlovchi nutq vaziyatidan kelib chiqib, axborot uchun eng kerakli so‘zlarnigina ishlatadi. Qolganlari nutqiy vaziyatdan bilinib turadi yoki imo-ishora va mimikalar bilan to‘ldiriladi. Masalan, kinoteatr chiptaxonasidan chipta olish uchun so‘raysiz:

— *Beshinchidan ikkita* (Menga beshinchi qatordan ikkita chipta bering deb o‘tirmaysiz).

So‘zlashuv uslubining o‘zi ikki turga bo‘linadi:

1) adabiy so‘zlashuv uslubi; 2) oddiy so‘zlashuv uslubi.

Ma‘lum adabiy til me‘yorlariga bo‘ysungan, tartibga solingan so‘zlashuv uslubiga adabiy so‘zlashuv uslubi deyiladi.

Adabiy tilning og‘zaki shakli adabiy so‘zlashuv uslubi orqali amal qiladi. Radioeshittirishlari, televideniye ko‘rsatuvlari shunday uslubda olib boriladi.

Adabiy til me‘yorlariga doimo amal qilavermaydigan erkin muloqot shakli oddiy so‘zlashuv uslubi sanaladi.

Oddiy soʻzlashuv uslubida nutqiy vositalarni tejashga intilish bilan birga, bunga teskari boʻlgan nutqiy ortiqchalikka ham yoʻl qoʻyiladi.

Oddiy soʻzlashuv uslubida gap boʻlaklarining tartibi ham ancha erkin boʻladi. Baʼzan shevaga xos soʻzlar, qoʻpol, dagʻal soʻzlar ham kuzatiladi, lekin ularni qoʻllash soʻzlovchining madaniy nutq sohibi emasligini koʻrsatadi. Shuning uchun siz oddiy soʻzlashuv nutqingizda ham oʻzingizning yuksak madaniyatingizni namoyish eting.

195-mashq. Abdulhamid Choʻlponning «Kecha va kunduz» romanidan olingan quyidagi parchani oʻqing. Ogʻzaki soʻzlashuv uslubiga xos oʻrinlarni topib, izohlang.

Soʻfi yana past toifa oldida muborak ogʻzini ochib, aziz tilini qaldiratmoqqa majbur boʻldi:

— Badbaxt fitna! Qoʻyasanmi-qoʻymaysanmi, axir?!

«Hubbuli vatani minal imon» deganlar — Vatanni sevish imondan», axir! Bilmasang, bekor-da! Vatani yoʻq — dunyoda loʻli xolos. Meni bewatan deb bildingmi?

Soʻfi biroz qizib ham ketdi.

— Bu hovli-joy otangdan qolgani uchun oʻzimga deysanmi yo? Unday desang, boshput olib, oʻrisvoyning religa tushib, «hayt» deb... Makkatilloga joʻnab qolaman. Hovling boshingdan qolsin, fitna!

Bu safar Qurvonbibi yalinib-yolvorib zoʻrgʻa tinchitdi.

Chinakam, soʻfida hajga borish niyati kuchli. Har yili javraydi. Bir-ikki marta pasport oldi ham. Faqat, nima uchundir, oyogʻini oʻz shahrining tuprogʻidan uza olmaydi.

196-mashq. Gapnlarni oʻqing, ogʻzaki soʻzlashuv uslubiga xos oʻrinlarni izohlang.

Otasi yoki u tengi boshqa kishiga «paxan», «boboy», onalariga «babulya», «babushka», «kampirsho», aka-ukalariga nisbatan «brat», «bratan», «bratishka» deb murojaat qilayotgan noqobil farzandlarning bunday noxush soʻzlari quloqqa ogʻir eshitiladi.

Ayrim hollarda esa ismlarning ruscha—hindcha shakllarda oʻrinsiz qisqartirilib aytilishi ham yoqimsiz tuyuladi. Xayrisha, Masha, Borya, Gulya kabi.

Ko'cha-ko'yda, avtobuslarda, o'quv dargohlarida «xey», «vey», «xov» deb yoki hushtak chalib chaqiradigan, yor-do'stlariga Baxti, Mamash, Alish deya murojaat qiladigan yoshlar ham uchrab turadi.

Bularning hammasi o'ta madaniyatsizlik, odob me'yorini bilmaslik sanaladi.

(A. Mirzaboboyev)

197-mashq. Mirza Karimning «Mohlaroyim» romanidan olingan parchani o'qing. Og'zaki so'zlashuv uslubiga xos o'rinlarni topib belgilang.

Darvoza zulfini tushib, eshik qiya ochildi, oppoq ro'molga o'ralgan kampirning mushtdekkina boshi ko'rindi.

— Voy-oy, o'lay, kimsan, yo'lovchimisan yoki... Kir, kir, bo'yginangdan tasadduq...

Adolat yurishga holi qolmay, o'zini kampir bag'riga otdi.

— Hay, hay, yiqitvoray deding-ku... Oyog'ingda oyoq qolmabdi-ya? Kel, qo'lingni ber, jonim. Ko'taray desam jonim yarimta...

— Onajon...

— Voy-oy, ona degan tillaringdan o'rgilay. Nima bo'ldi, jonim?

Kampir darvozani yopayotib, ko'cha tarafga nazar tashladi. Shu mahal uch otliq otlarini niqtagancha Quva tomon choptirib o'tishdi. Kampirning yuragi shuv etdi. Darrov ko'ngliga kelgan o'yni quvib chiqarmoqchiday, ko'ylagi yoqasini ko'tarib, «puf-puf»ladi. Adolatni suyab uyiga olib kirdi. Uni yonboshlatib, sekin o'rnidan turdi.

— Bolam, kechagi ko'mochim bor. Oqshomda chavati qilgandim, tatigin, xo'pmi, o'zingga kelasan...

19-dars. PUBLITSISTIK VA BADIY USLUB

19.1. PUBLITSISTIK USLUB

Publitsistika (lot. *publika* — xalq, omma) davrning eng muhim, dolzarb masalalarini o'quvchilarga, tinglovchilarga, tomoshabinlarga gazeta-jurnal, radio, televideniye orqali yetkazish, ommani jonlantirish, kishilarning ongiga atrofda sodir bo'layotgan voqealarni singdirish, ularning ijtimoiy qarashlarini shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Ommaviy axborot vositalarida (gazeta-jurnal, radio, televideniye), Oliy Majlis yig'inlarida, turli xil anjumanlarda qo'llaniladigan nutq uslubi publitsistik uslub sanaladi.

Publitsistik uslub ikki xil shaklda namoyon bo'ladi: 1) yozma shakl; 2) og'zaki shakl.

Ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan bosh maqolalar, felyeton va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalar publitsistik uslubning yozma shakliga mansubdir. Radio va televideniya chiqayotgan siyosiy sharhlovchilar, notiqning nutqlari esa publitsistik uslubning og'zaki shaklidir.

Publitsistik uslubning o'ziga xos xususiyati shundaki, u muayyan ijtimoiy masalalarga faol munosabatda bo'lishlik, hozirjavoblik, ta'sirchanlik belgilariga ega. Bunday nutq uslubi ijtimoiy masalalarga harakatchanligi tufayli unda ijtimoiy-siyosiy tushunchalarni ifodalovchi so'zlar ko'proq qo'llaniladi. Masalan, *isyon, irqchilik, qo'poruvchilar, siyosiy tanglik, bitim* va boshqalar.

Publitsistika bir qancha janrlarga ega. Har qaysi janrning o'zi, masalan, gazeta, radio, televideniya beriladigan reportajlar uslub va uslubiy vositalari hamda o'zida berilayotgan reportaj, pamflet, felyeton kabi nutqiy vositalari jihatidan farqlanadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan ularning hammasi bir umumiy belgi asosida publitsistik nutqning turli ko'rinishlari sanaladi. U ham bo'lsa, nutqning jamiyatga qaratilganidir.

Savol va topshiriqlar

1. Publitsistik uslubning o'ziga xos tomonlarini ayting.
2. Qanday uslubga publitsistik uslub deyiladi?
3. Publitsistik uslubning qanday shakllari bor?

198-mashq. Quyidagi matni o'qing. Uning nima sababdan publitsistik uslubga kiritilganini izohlang.

MILLIY MAFKURANING NEGIZI

Siyosiy tutqunlik og'ir, lekin milliy o'lim — millatning butkul halokatidir. O'zbek xalqi o'tgan asrda chorizm istilosi tufayli siyosiy tutqunlikka tushdi, biroq milliy qiyofasini yo'qotmadi. Ana shu milliy qiyofamizdan butungi siyosiy mustaqilligimiz o'sib chiqdi, chunki ma'naviyat siyosiy ozodlikka chorlayveradi. Prezident aytganidek:

«Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni — millat qilishga xizmat etsin».

Milliy mafkuramizning negizlaridan biri — tilga boʻlgan munosabatimizdadir. Til — millat vakillarini mustahkam birlashtiruvchi, tutib turuvchi belbogʻ. Demak, bu ramziy belbogʻning kuchi, qudrati siz-u bizlarning ona tilimizga boʻlgan munosabatimizga bogʻliqdir.

Mafkura boʻlmasa odam, jamiyat, davlat oʻz yoʻlini yoʻqotishi muqarrar. Qayerdagi mafkuraviy boʻshliq vujudga kelsa, oʻsha yerda begona mafkura hukmronlik qilishi ham tayin. Mafkura sohasida boʻshliq vujudga kelishiga aslo yoʻl qoʻyib boʻlmaydi. Inson uzluksiz ravishda ezgulikka yoʻgʻrilgan ruhiy, maʼrifiy va maʼnaviy oziqa olib turmasa, bularning oʻrnini yot taʼsirlar ishgʻol etadi.

Milliy mafkura millatning tub manfaatlarini nazariy asoslab berishiga va himoya qilishga daʼvat etilgandir, uning bosh vazifasi ham shudir. Bizning istiqloq mafkuramiz asriy milliy qadriyatimizga, yangi vujudga kelgan va kelayotgan xalqimizning bugungi va kelajakdagi manfaatlarini ifodalaydigan fikrlarga — xalq tafakkuriga asoslanishi lozim.

(A. Ibrohimov)

199-mashq. Maktubni oʻqing, publitsistik uslubga xos boʻlgan oʻrinlarni topib, ularni izohlang. Siz ham biron-bir asar qahramoniga shunday maktub yozishga harakat qilib koʻring.

TURSUNBOYGA AYTAR SOʻZLARIM!

(Said Ahmadning «Ufq» romanidagi Tursunboyga maktub)

Qishloqning bir xonadonida «chiroq yoqildi», yaʼni Jannat xola va Ikromjon togʻa oʻgʻil koʻrdilar. Oʻgʻlining ismini Tursunboy deb atashdi. Samimiy odamlar xonadonida yoqilgan chiroq siz edingiz, Tursunboy!

Siz yoshligingizdan ishyoqmas, dangasa, qoʻrqoq boʻlib oʻsdingiz. Qarang, katta yigit boʻlib ham qolibsiz. Afsuslar boʻlsinkim, Jahon urushi boʻlib qoldi. Sizni ham urushga chaqirtirishdi. Ota-onangiz koʻplar qatori yakka-yu yolgʻizini Vatan himoyasiga yubordilar. Ular: «Oʻgʻlimiz jang qilib, xalqimni ozod, yurtimni obod qiladi», deb orzulagan edilar. Ammo, ammo... Ota-ona orzusi osmonga havodek uchib ketdi. Orzulari ogʻzida qoldi. Siz urush qiyinchiliklariga dosh berolmay qochib ketdingiz, soʻngra qishloqning chetida, toʻqayzorlar orasida berkinib yurdingiz. Buni

onangizdan boshqa hech kim bilmas edi. Bechora Jannat xola... Har kuni o'y-xayoli, hayoti to'qayzorda bo'lib qoldi. Otangizdan berkitib ovqat olib kelar edi. Buni o'zgalari bilib qolishidan juda-juda qo'rqar edi.

Sizga maktub bitmoqdaman-u, xayolimga quyidagi misralar kelaveradi. Jannat xola zorlanayotganga o'xshaydi nazarimda:

Chakka o'tgan eski tomga o'xshayman,
Ko'zimdan yomg'irlar to'kilar tinmay.
Bu yorug' dunyoda bormi, bilmayman,
O'z o'g'lin yo'lga intizor menday...

(M. Yusuf)

Kunlar o'tdi... Onangiz xastalana boshladi, chunki uni vijdon azobi qiynar edi. Faqat sizni o'ylar edi.

Kunlardan bir kuni Ona sizga og'riyotganini aytdi, siz bu gapga parvo ham qilmadingiz, qo'lidan ovqatni olib hayvonlarcha ovqat yeyar edingiz. Ha, siz faqat o'zingizni, qorningizni o'ylar edingiz.

Siz to'qayzordasiz... Ana shunday kunlarning birida ko'chadan tobut ko'tarib, yig'i bilan mahalla-ko'yingiz, qarindosh-urug'laringiz, padaringiz Ikromjon ota o'tib borar edi. Yuragingiz sezdi, tobut ichidagi sizning mushfiqqina onangiz Jannat xola edi. Yuragingizni g'am-alam bosdi, chunki shunda Siz: «Endi menga kim ovqat olib keladi», deya alam chekdingiz. O'shanda ham o'zingizni o'yladingiz. Onayizorga ozgina bo'lsa ham achinmadingiz-a?!

Nahotki, onangizni tuproqqa qo'yib kelishga ham yaramagan bo'lsangaz? Yo'q! Sizni odam bolasi, deya olmayman.

Tursunboy! Bir umr vijdon azobida qiynalishingizni xayolingizga keltirdingizmi? Shu payt sizni haqoratlagim keldi. Yo'q! Yo'q! Unday demayman, chunki har bir qilayotgan ishimizning oxirtda javobi bor-ku axir?! Sizni yuraksiz, dilsiz, zabonsiz, bir quriyotgan daraxtga qiyoslayman, xolos.

200-mashq. Matnni o'qing, publitsistik uslubga xos bo'lgan ko'tarinkilik, ifodalilikka diqqat qiling.

TEMUR BOBOGA MUROJAAT!

Tun yozib yubordi qora zulfini, majnuntol belanchakni tebrab ohista, qurbaqa-yu chigirtkalar boshlaydi alla. Parquv bulutlarga boshini qo'yib, hilol uxlayotir shirin, beozor. Go'zal kanizaklar — hadsiz yulduzlar uning

tegrasida qurishar davra. Sokinlik ko'rpasi yopinib olib, mizg'iyotir Zamin tinch va osuda... Faqat mening bezovta qalbim uyqu to'rlariga ilinmaydi hech. Ichki tug'yonlarim bo'g'zimdan toshib, Sizga xat bitmoqqa tutaman qalam. Siyohimning rangi etmasin hayron, siyohdonga dilim qonin ezg'ilab to'kdim.

Dil so'zlaring ne deysizmi? Eshiting bobo!

Siz tiklagan Turonzamin halihanuz turadur, og'a-ini turkiyngiz bir-birini suyadir. Biri o'zbek, biri tojik, biri qirg'iz, turkmandir, bir-biriga xuddi tog'a, og'a-ini, singildir.

Bobojonim, axir ayting, orzuyingiz shul emasmi, tomirimda oqayotgan Turkiy degan qonmasmi? Siz yaratgan ko'hna bino, qarang, qanday ko'rkamdir. Bir-biriga do'stlasharkan o'g'lonlaringiz, Bobo, yurtning, elning kelajagi gullab, yashaydi obod.

Qaytib keldi elga insof, vijdon hamda e'tiqod, go'yo qora zulmat ichra balqib chiqdi, nur, oftob. Erlarida mardlik mo'l-ko'l, ayolida nazokat, farzandlari bari baxtli, yurtda ko'pdir halovat. Tinglang, bobo. O'g'lonlari yurtim deya uyg'onsin, qalbimda erk ataluvchi o'chmas olovlar yonsin, yog'iyarning ko'zi chiqib, soqolini silasin, qabrdan ham qo'llab turgan qo'ling yaxshi deyarlar, fido bo'lay, jonim bobo, qo'llab turing o'zingiz. Ijodat bo'lur, bilaman, Sizning har duoyingiz...

...Vaqt oxirlab qolibdi, qalamim ham tolibdi. Otayotgan tong misol yorug' bo'lsin kelajak, pok ruhingiz qo'llasin, farzandingiz kutajak.

(D. Jo'rayeva)

19.2. BADIY USLUB

Badiiy asarlarni ko'p o'qigansiz. Har bir tilning butun imkoniyatlari, bor boyligi, jozibasi badiiy asarlar orqali namoyon bo'ladi.

Badiiy asarlarning bayon qilish uslubi badiiy uslub hisoblanadi.

Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda adabiy tilning barcha imkoniyatlarini o'z ichiga olish bilan birga, o'zbek shevalariga, kasb-hunarga doir leksik birliklar, bugungi kundalik iste'moldan chiqib ketgan tarixiy so'zlar ham personajlar nutqi orqali ishlatila beradi.

Badiiy uslub o'quvchida estetik zavq uyg'otadi. Demak, badiiy uslub orqali ro'yobga chiqqan nutq ma'lum voqea-hodisa haqida axborot berish

(kommunikativ vazifani bajarish)dan tashqari, o'quvchiga ta'sir qilish (ekspressiv) vazifasini ham bajaradi.

Badiiy uslub uchun obrazlilik, tasviriy ifoda vositalariga boylik xosdir.

Badiiy uslubdan boshqa barcha uslublar ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida chegaralangandir. Badiiy uslub, ulardan farqli ravishda, inson amaliy hayotining barcha tomonlarini qamrab oladi. Shuning uchun unda ilmiy uslubning ham, publitsistik uslubning ham, so'zlashuv uslubining ham, rasmiy uslubning ham elementlari namoyon bo'laveradi.

Savol va topshiriqlar

1. Badiiy uslub deganda qanday uslubni tushunasiz?
2. Badiiy uslubning o'ziga xos jihatlarini bayon qiling.

201-mashq. A. Qahorning «O'jar» hikoyasidan olingan parchani o'qing. Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari haqida gapiring.

— Hozir, hozir! — dedi, — Suyar! Ho, Suyar! Bu yoqqa chiq, o'g'lim! E, yotganmiding! Mayli bu yoqqa o'tir. Bizga bir narsani hal qilib ber: Saltikov katta yozuvchimi, Shedrin katta yozuvchimi?

Suyar goh otasiga, goh Zargarovga qarar va hayron edi.

— Yo'q, Siz savolni noto'g'ri qo'ydingiz, — dedi Zargarov.

— Bunday: Saltikov ilgari o'lganmi, Shedrin?

— Ikkovi bitta odam-ku! — dedi Suyar, nima ekanini bilolmay. Zargarov qiyqirib kuldi, chapak chaldi va bunga ham qanoat qilmay o'rnidan turib o'yinga tushdi. Qutbiddinov do'q urdi:

— Saltikov bilan Shedrin-a? Kim aytdi senga?

— O'zim bilaman, kitobda bor.

— Kitobda bor? Shaxmatni ko'proq o'yna, itvachcha!

Qutbiddinov bola bechorani ko'p urishdi... Suyar yig'lab yubordi...

Anchadan keyin Suyar kattakon bir kitob ko'tarib chiqdi.

— Mana, — dedi portretni ko'rsatib, — mana, Saltikov-Shedrin!

202-mashq. Chistonlarni o'qing, ular asosida she'riy asarlarning o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuriting. Yana qanday she'riy janrlarni bilasiz. Misollar keltiring.

U nima, og'zi bor ammo tishi yo'q,
Og'ziga ne tushsa qiyar, ishi yo'q.

Barmoqni tekkizar bo‘lsang og‘ziga,
Changalin soladi, hech qo‘rqishi yo‘q.
Katta tuya — dumi yo‘q,
Ovqat uchun g‘ami yo‘q.
Daryodan suv ichadi,
Odamga rizq sochadi.

U nadirkim doimo davron kezar,
Barcha olam ichra sargardon kezar,
Yo‘q qarori, bir umr g‘ayratdadir,
Elga rizq bermoq uchun hikmatdadir.

(A. So‘fiyev)

203-mashq. Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Padarkush» dramasi-
dan olingan parchani o‘qing. Dramatik janrning o‘ziga xos xususiyatlari haqida
fikr bildiring.

D o m l a: — Shariat ilmi va zaruriyati diniya bilmoq uchun
boyvachchani o‘qutmak, albatga, sizga lozimdur.

B o y: — Shariat ilmini o‘qutmakni lozim bilmayman, chunki ani mufti
yo imom va muazzin qilmoqchi emasman. Azbaski, davlatim anga yetar.

D o m l a: — Zaruroti diniyaga na dersiz?

B o y: — Men o‘zum besh vaqt nomozni keraklik duolari ila bilurman.
O‘zum o‘rgaturman.

D o m l a: — Xat va savodga na dersiz? Holbuki, savodi yo‘q odam hech
nimaga yaramaydur.

B o y: — Bu fikringiz g‘alat, chunki meni savodim yo‘q, bovujud shul
shahrimizni katta boylaridandurman va har ishni bilurman.

D o m l a: — Siz ilgari zamonda bir nav‘i ila boy bo‘lubsiz, ammo endi
boy bo‘lmoq nari tursun, faqat ro‘zg‘or o‘tkarmak uchun ilm kerak...

204-mashq. She‘rni o‘qing, uslubiy xossalarini aniqlang. Badiiy
uslubning o‘ziga xos xususiyatlarini toping.

BOBUR DARDI

Boshlab keldi bu yoqlarga oyoqlarim,
Qaytib ona tuprog‘imga ketolmadim.
Farg‘onada qolmish do‘st-u o‘rtoqlarim,

Qaytib ular visoliga yetolmadim,
Amudaryo, suvlaringdan o‘tolmadim...

Qorlar erir bu daryolar oqar toshib,
Ketgim kelar ona yurtga tog‘lar oshib,
Lekin dushman yo‘lim to‘sgay doim shoshib,
Ona diyor, visolingga yetolmayman,
Amudaryo, suvlaringdan o‘tolmayman...
Dushmanlarning qo‘li uzun zamon bo‘ldi,
Ona yurtim yov qo‘lida tamom bo‘ldi,
Tashlab chiqdim — bu ishim ko‘p yomon bo‘ldi,
Qaytib endi u yoqlarga yetolmayman,

Amudaryo, suvlaringdan o‘tolmayman.
Vafo qilmay jafu qildi do‘st-u yorim,
Hind — afg‘onga boshlab keldi nomus, orim,
Qaytmoq uchun garchi ko‘pdir ixtiyorim,
Lekin ortga qaytolmayman, ketolmayman,
Amudaryo suvlaringdan o‘tolmayman...

(*Abdulhay Sobirov*)

205-mashq. O‘qing, matnning qaysi uslubga xos ekanligini ayting.

1. Qorda ko‘milgan izni dadam ko‘ribdi shekilli, kechqurun oyimdan so‘radi:

— Kimga ko‘mir berding?

Oyim aybdor qiyofada yerga qarab turdi-da, rostini aytdi.

— Habiba buvi shamollab qopti. Ko‘miri yo‘q ekan, oborib berdim. Dadam oyimni urishmadi. (*O‘. Hoshimov*)

2. Ona tili hayotning qon tomiridir. Ona tiliga beparvo bo‘lgan xalq halokatga mahkum. Diniga, ma‘rifatiga, xulq-atvoriga, kiyim-kechagiga va hayot tarziga ko‘ra o‘zaro qo‘p mushtaraklikka ega bo‘lgan Ovro‘pa xalqlari, shunga qaramay, har qaysisi o‘z ona tilini saqlab qola bilgan. Ular ona tillari uchun jonlarini ham, mollarini ham ayamaydilar, chunki biladilarki, tili yo‘q bo‘lsa, millat ham yo‘q bo‘lib ketadi. (*Ismoilbek G‘asprali*)

20-dars. RASMIY VA ILMIIY USLUB

20.1. RASMIY USLUB

Huquqiy qonunchilik va ish yuritish munosabatlari doirasida qo‘llaniluvchi nutq uslubi rasmiy uslub hisoblanadi.

Rasmiy uslub quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Sof qonunchilik uslubi (qonun, farmon, fuqarolik va jinoiy aktlar, nizomlar uslubi).

2. Idoraviy — devonxona uslubi (buyruq, ariza, talabnoma, bildirgi, tavsifnoma, tarjimayi hol, ishonchnoma, dalolatnoma); diplomatik uslub (nota, bayonotnoma, bitim, konvensiya va boshqalar).

Rasmiy uslub deyarli yozma shaklda ro‘yobga chiqadi. U har qanday tasviriy vositalardan, obrazlilikdan xoli bo‘ladi. Bunday uslubda tilning ikki vazifasi — axborot uzatish va da‘vat etish, buyurish vazifasi amalga oshadi. Masalan, ma‘lumotnomada axborot berilsa, buyruqda da‘vat etish, axborot o‘z aksini topgan bo‘ladi.

Rasmiy uslubga mansub har qaysi turning o‘ziga xos leksik, grammatik xususiyatlari mavjud. Masalan, qaror, farmonlarning o‘ziga xos tomoni shundaki, bunday matnlardagi gaplarning kesimi III shaxs majhul nisbatidagi fe‘llar orqali ifodalanadi (*ogohlantirilsin, topshirilsin* kabi). Ma‘lumotnomada esa birinchi gapning kesimi gap boshida keladi.

Rasmiy ish qog‘ozlarining sintaktik tuzilishi qat‘iy qoliplarga bo‘ysunadi. Masalan, «Ushbu ma‘lumotnomani ko‘rsatuvchi G‘. Mo‘minov haqiqatan ham O‘zbekiston Milliy universitetining matematika fakultetida dekan o‘rinbosari lavozimida ishlaydi...»

Savol va topshiriqlar

1. Rasmiy uslub nima?
2. Rasmiy uslubning qanday turlarini bilasiz?
3. Rasmiy uslubning o‘ziga xos tomonlari haqida gapiring.

206-mashq. Ariza namunasini o‘qing. Siz ham o‘zingizga moslab shu asosda ariza yozishga odatlaning.

N a m u n a:

*Asaka akademik litseyi direktori
D. Mo‘minovga 2-bosqich tala-
basi M. Abdullayevdan*

A r i z a

2009-yilning 4—6-aprel kunlari Chirchiq shahrida respublika birinchiligi uchun boks bo‘yicha o‘tkazilayotgan musobaqalarda ishtirok etishim uchun ruxsat berishingizni hamda ko‘rsatilgan kunlarda darslardan ozod qilishingizni so‘rayman.

(imzo) *M. Abdullayev*

2009-yil 2-aprel

207-mashq. Elektr quvvatini hisob-kitob qilish bo‘yicha abonent daftarchasining qanday to‘ldirilishiga diqqat qiling. Xonadoningizdagi telefon, gaz bilan bog‘liq daftarchalarni to‘ldirishga urinib ko‘ring.

Abonent manzili: Buxoro shahri, Fitrat ko‘chasi, 3-uy.
Abonent № 3095276, I. Vohidov.

208-mashq. Bildirishnoma, tilxat, ishonch qog‘ozi, majlis bayoni, dalolatnoma kabi ish qog‘ozlarini yozing. So‘ng ularni birgalikda tahlil qiling.

N a m u n a:

ISHONCH QOG‘OZI

Men, Urganch akademik litseyining 2-bosqich talabasi O. Olloberganov, menga litsey tomonidan ajratilgan mukofot pulini sinfdoshim A. Do‘simovning olishi uchun ishonch bildiram.

A. Do‘simovning tug‘ilganligi haqidagi guvohnomasi № TN 5891346.

(imzo) *O. Olloberganov*

2009-yil 8-fevral

209-mashq. Quyidagi reklama matnini o'qing. Uning tili va uslubi ustida ishleng.

AZIZ HAMYURLAR!

Agar Andijonning eng xushhavo va xushmanzara go'shasi bo'lmish Bog'ishamolga Sizning yo'lingiz tushsa, albatta, «Bir zumda» oshxonasiga kirib o'ting. Bu yerda tayyorlanayotgan turli-tuman shirin milliy taomlar, qulay shart-sharoitlar va yuqori darajada ko'rsatilayotgan xizmatimiz sizga, so'zsiz, manzur bo'ladi. Qolaversa, go'zal O'zbekistonimizning mashhur kishilari bilan bir piyola choy ustida suhbatda bo'lishingiz mumkin. Ko'nglingiz ko'tarilib, kayfiyatingiz a'lo bo'lishiga shak-shubha yo'qdir.

Shu bilan birga, «Bir zumda» oshxonasida tavallud kunlaringizni, nikoh kechalarini va boshqa turli tantanalarni o'tkazishingiz mumkin.

Biz Sizni kutamiz, Sizga xizmat qilganimizdan mamnunmiz.

Manzilimiz: Bog'ishamol dahasi, «Bir zumda» oshxonasi.

Telefonlarimiz: 24-88-09, 93-34-77.

Aziz mehmonimiz bo'ling!

20.2 ILMIY USLUB

Ilm-fan sohasida qo'llaniluvchi nutq uslubi ilmiy uslub hisoblanadi.

Ilmiy uslub daliliy ma'lumotnomalar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalarga (ta'rif-qoidalarga) ega bo'lish, atamalarining keng qo'llanilishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi.

Ilmiy uslub ham o'z ichida ikki guruhga bo'linadi: 1) sof ilmiy uslub; 2) ilmiy-ommabop uslub.

Sof ilmiy uslub muayyan fan sohasidagi kishilarga nisbatangina qo'llaniladi. Shuning uchun bu uslubda fanning ma'lum sohasiga doir atamalar keng qo'llaniladi.

Ilmiy-ommabop uslubda esa fan yutuqlarini keng ommaga yetkazish maqsad qilinadi. Shuning uchun bunday uslub publitsistik uslubga yaqinroq bo'ladi. Ma'lum fan sohasiga doir atamalar qo'llanilsa ham, lekin bu atamalar xalqqa tushunarli bo'lishi uchun izohlanadi.

Sof ilmiy uslubning o‘zi ham fan tarmoqlari bo‘yicha bir-biridan farqlanadi. Masalan, matematika uslubi bilan tarix yoki adabiyotshunoslik uslubi bir xil emas. Tarix va adabiyotshunoslik uslubi publitsistik uslubga yaqinroq tursa, matematika fanining bayon qilish uslubida eng yuqori darajadagi mavhumlashtirish, turli xil formulalar, shakliy ifodalar orqali ilmiy xulosalarni bayon qilish kuchli bo‘ladi.

Savol va topshiriqlar

1. Ilmiy uslub deganda qanday uslubni tushunasiz?
2. Ilmiy uslubning o‘ziga xos belgilari qanday?
3. Ilmiy uslubning qanday turlari bor?

210-mashq. Matnni o‘qing, ilmiy uslubga xos bo‘lgan o‘rinlarga diqqat qilib ularni izohlang.

Bakteriyalarni o‘ldiradigan va organizmni yuqumli kasalliklarga qarshi chidamli qiladigan moddalar qonda bo‘ladi.

Leykotsit tarkibidagi leykin ham bakteriyalarni o‘ldiradi. Shuningdek, leykinga o‘xshash plakin degan modda qon trombotsitlaridan ajratib olinadi.

Qonning tabiiy muhofaza moddalaridan biri betalizin hisoblanadi.

Mana shulardan tashqari, qon va organizm suyuqliklarida «ingibitorlar» deb atalgan moddalar ham topilgan. Ular mikroblarning rivojlanishini va ko‘payishini to‘xtatibgina qolmay, balki viruslarga qarshi g‘oyatda faol ta’sir qiladi. Chunonchi, nukleazalar oqsil tabiatli fermentativ moddalar bo‘lib, nuklein kislotalarni parchalaydi. Shunisi ham borki, ribonuklein kislota RNKning faqat ribonukleaza fermenti, dezoksiribonuklein esa DNKning dezoksiribonukleaza fermentinigina parchalaydi.

211-mashq. Matnni o‘qing, unda ishlatilgan atamalarga diqqat qiling va ularning ilmiy uslubni vujudga keltirishdagi o‘rnini belgilang.

Mikrobiologiyaning rivojlanishi tufayli sanoatda turli antibiotiklar, aminokislotalar, stearid garmonlar va enzimlar ishlab chiqarish imkoniyati tug‘ildi.

Hozirgi vaqtda sintetik yuvuvchi vositalarda gidromentlar ishlatilmoqda. Ular suvda erimaydigan murakkab organik moddalarni katalizator sifatida parchalaydi, natijada hosil bo‘lgan «mayda» molekulalar suvda yaxshi

eriydi. Shu tipdagi ferment (enzim)lardan proteazlar kengroq tarqalgan. Bundan tashqari, amilaza ham keng ishlatilmoqda; bu ferment uglevodorodlarni gidroliz qiladi va yog'ni parchalaydi.

Mamlakatimizda yaqindan beri tarkibiga enzim qo'shilgan yuvuvchi vositalarning yangi xillari ishlab chiqarilmoqda. «Sino» pastasi va «Oka» poroshogi turli xil gazlamalar va sun'iy-sintetik tolalardan to'qilgan kiyimlarni yuvish uchun mo'ljallangan.

212-mashq. Iqtisodiyot sohasiga oid quyidagi matnni o'qing. Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering. Atamalarni daftaringizga ko'chirib yozing va izohlang.

Bozorda, tovar muomalasi jarayonida tovar pulga almashinishi (sotish) va pulning tovarga almashinishi (xarid qilish) sodir bo'ladi. Bunga tovar-pul munosabatlari deyiladi. Shuning uchun ham bozor pul vositasida tovarlar oldi-sotdisi asosida yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuasidir. U xaridorlar va sotuvchilarni birga qo'shuvchi mexanizm sanaladi.

Bozor iqtisodiy kategoriya sifatida takror ishlab chiqarishning ayirboshlash bosqichiga xosdir. Bu yerda ayirboshlashni tushunish kerak. Bir tovar to'g'ridan to'g'ri (barter yo'li bilan) ikkinchi bir tovarga almashganda bozor munosabatlari yuzaga kelmaydi. Bundan ko'rinadiki, bozorning eng muhim sharti pul bo'lib, tovar ayirboshlashganda u vositachi bo'lishi kerak. Berilgan ta'rifga ko'ra aytish mumkinki, bozor jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlari tizimining murakkab iqtisodiy tarkibiy qismidir, chunki u ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi o'rtasida markaziy o'rin tutadi. Demak, jamiyat rivojlanishining nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy tomonlarini ham qamrab oladi.

213-mashq. Quyidagi atamalar asosida ilmiy uslubga xos matn tuzing.

Vazn, aruz, qofiya, she'riy janr, tuyuq, misra, radif, ruboiy, oddiy ruboiy, taronayi ruboiy.

214-mashq. Ko'chiring. Berilgan matndan ilmiy uslubga xos so'zlarni aniqlang.

Sonli tengsizliklarning asosiy xossalari.

Istalgan qo'shiluvchining, tengsizlikning bir qismidan ikkinchi qismiga shu qo'shiluvchining ishorasini qarama-qarshiga almashtirgan holda ko'chirish mumkin.

Agar tengsizlikning ikkala qismi ayni bir musbat songa ko'paytirilsa, u holda tengsizlik ishorasi o'zgarmaydi. Agar tengsizlikning ikkala qismi ayni bir manfiy songa ko'paytirilsa, u holda tengsizlik ishorasi qarama-qarshisiga o'zgaradi.

Chap va o'ng qismlari musbat bo'lgan bir xil ishorali tengsizliklarni ko'paytirish natijasida xuddi shu ishorali tengsizlik hosil bo'ladi.
(*Darslikdan*)

215-mashq. «Tadbirkorlikka keng yo'l», «Kichik korxonalar hayotidan», «Bozor infrastrukturasi», «Makroiqtisodiyot nima?» kabi mavzulardan birida ilmiy-ommabop matn tuzing, matnning o'ziga xos tomonlarini izohlang.

216-mashq. Uch guruhga bo'lining: 1-guruh huquqshunoslik, 2-guruh matematika, 3-guruh tilshunoslik faniga oid atamalarni yozib izohlasinlar.

217-mashq. O'qing. Quyidagi matn ichidan ilmiy uslubga xos so'zlarni toping. Shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

Ikkinchi darajali bo'laklar fikrni to'laroq va mukammalroq ifodalash uchun xizmat qiladi. Ular faqat bosh bo'laklarga bog'lanib, ularni izohlab, to'ldiribgina qolmay bir-birlariga bog'lanishi, bir-birining ma'nosini aniqlashi ham mumkin.

Gaplar tuzilishiga ko'ra, to'rt xil bo'ladi: sodda, qo'shma, murakkab gaplar va periodlar.

Sodda gap ma'lum fikr, maqsadni ifodalovchi, grammatik va intonatsion tomondan shakllangan sintaktik birlikdir. Sodda gap tuzilishiga ko'ra yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin. Bosh bo'laklardan tarkib topgan gaplar yig'iq gap, agar bosh bo'laklardan tashqari ikkinchi darajali bo'laklar ham ishtirok etsa yoyiq gap sanaladi.

218-mashq. O'qing. Matnning qaysi uslubga xosligini aniqlang, uni boshqa uslubga o'tkazib gapiring.

Tekislikdagi tuproqning tarkibi, undagi nam miqdori, turli yil fasllardagi issiqlik va yorug'lik miqdoriga qarab tog' oldi va tog'larda turli-tuman o'simliklar o'sadi. Qanday bo'lmasin bitta turning katta-katta maydonlarda chakalakzor hosil qilishi tabiatda juda kam uchraydi. Odatda, har xil o'simliklar birgalikda yashayvermasdan, balki ma'lum o'simlik turlari bir-

biri bilan birga o'sadi. Tabiatda o'simliklarning gruppalanishi tasodifiy emas. O'simliklar millionlarcha yillar davomida shunday turkumlanib qolgan. Muayyan tashqi muhit bilan bog'langan o'simliklarga birgalikda o'sishi mumkin edi. Shuning natijasida ma'lum bir joydagi sharoitlarga moslashgan o'simlik gruppalari, ya'ni birga o'sadigan o'simliklar paydo bo'lgan.

21-dars. MORFOLOGIYA VA UNING O'RGANISH OBYEKTI. SO'Z TURKUMLARI

21.1. MORFOLOGIYA VA UNING O'RGANISH OBYEKTI

Dars maqsadi: grammatikaning morfologiya qismi va uning o'rganish obyekti haqida talabalarda bilim hamda ko'nikma hosil qilish.

R e j a : * Grammatika va uning qismlari.

* Morfologiya va uning o'rganish obyekti: so'z shakllari.

* Morfologiyaning leksikologiya bilan aloqasi.

* Morfologiyaning sintaksis bilan aloqasi.

1-topshiriq. *Kitobni, kitobga, kitobim, kitoblar* so'zlarining hammasida takrorlanayotgan umumiy qism va unga qo'shilayotgan o'zgaruvchi qismni toping. Ko'makchi morfema (o'zgaruvchi qism) va yetakchi morfema (umumiy qism) ma'-nolarini tushuntiring.

2-topshiriq. *Kitob* so'zining uch shaxsga munosabatini ko'rsating. Masalan, I kitobim. II , III.....

Shaxsga munosabatni ifodalayotgan qismlarni ayting.

Siz kitobning I bo'limida leksikologiya yuzasidan izchil ma'lumot oldingiz. Leksikologiyaning o'rganish obyekti leksik so'z (leksema) va uning ma'nolari ekanligini bildingiz.

Grammatika (grek. grammatika «harf o'qish va yozish san'ati», «harf») atamasi tilning morfologik va sintaktik qurilishi va bu qurilishni o'rganadigan tilshunoslikning bo'limi ma'nolarida qo'llaniladi. Demak,

grammatika tilshunoslikning morfologiya va sintaksis bo‘limlarini o‘z ichiga oladi.

Morfologiya (grek. morfos «shakl», logos «ta’limot» so‘zlaridan olingan bo‘lib) so‘z shakllari haqidagi ta’limotdir.

Tilshunoslikning leksikologiya bo‘limi ham, morfologiya bo‘limi ham so‘z haqida bahs yuritadi, lekin bu ikki bo‘lim so‘zning qaysi tomoniga e’tibor qaratishi bilan bir-biridan farq qiladi. Leksikologiya leksik so‘z (leksema)larni, ularning atash ma’nolarini o‘rgansa, morfologiya so‘zning grammatik ma’nolari va bu ma’nolarni ifodalovchi shakllarni, ya’ni so‘zning morfologik shakllarini o‘rganadi. Masalan, *qalam, qalamning, qalamni, qalamga, qalamdan, qalamda* shakllari bir so‘zning (qalam so‘zining) turli shakllari hisoblanadi. Bu so‘z shakllarining hammasida takrorlanayotgan qalam qismi ikkita ma’noga ega. Birinchi ma’nosi yozish, chizish uchun mo‘ljallangan grafit toshga yog‘och qoplama o‘rnatilgan o‘quv qurolini bildiradi. Bu qalam leksemasining (leksik so‘zning) atash ma’nosi sanaladi. Leksik so‘zning atash ma’nolari leksikologiyada o‘rganiladi. Shu bilan birgalikda qalam so‘zi *daftar, kitob* so‘zlari singari nima? so‘rog‘iga javob bo‘lib, predmetlik, bosh kelishiklik, birlik ma’nolariga ham ega. Bu esa qalam so‘zining ikkinchi ma’nosi — grammatik ma’nosi sanaladi. Ana shu grammatik ma’nolar va ularni ifodalovchi vositalar morfologiya bo‘limida o‘rganiladi.

Shunday qilib, morfologiya so‘z turkumlari va ularning grammatik shakllari bo‘yicha bahs yuritadi.

Ko‘rinadiki, so‘zning leksik ma’nosi bilan ularning predmetlik, belgi, harakat singari ma’nolarini ifodalovchi umumiy grammatik ma’nolari o‘rtasida uzviy aloqa mavjuddir. So‘zlarni turkumlarga ajratishda so‘zlarning leksik ma’nosi ustiga qo‘yilgan umumiy grammatik (predmet, belgi — xususiyat, harakat-holat kabi) ma’no asosiy tayanch nuqta bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birgalikda, morfologiya bilan sintaksis o‘rtasida ham chambarchas bog‘liqlik mavjud. Morfologiyadagi har bir so‘z shakli gap tarkibida ma’lum sintaktik vazifa bajaradi, ma’lum gap bo‘lagi vazifasida keladi. Grammatik shakllar gap tarkibidagi bo‘laklarni bir-biriga bog‘lovchi yoki gap bo‘lagiga qo‘shimcha ma’no yuklovchi vosita vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, tilshunoslikning leksikologiya, morfologiya va sintaksis bo‘limlari o‘rtasida uzviy aloqa mavjud.

Savol va topshiriqlar

1. Grammatika deganda nimani tushunasiz va u qanday qismlarni o‘z ichiga oladi?

2. Morfologiya nimalar haqida bahs yuritadi?

3. Morfologiyaning leksikologiya bilan aloqasi haqida gapiring.

4. Morfologiyaning sintaksis bilan aloqasini ayting.

219-mashq. *Biz, obod, va, ozod, O‘zbekiston, yasha* so‘zlari ishtirokida gap tuzing. Gap ichidagi so‘zlarning bir-biri bilan bog‘lanish holatlariga diqqat qiling. Gapda ishtirok etayotgan so‘zlarning leksik hamda grammatik ma‘nolarini aniqlang.

220-mashq. Hikoyatni o‘qing. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarga diqqat qiling. Mazkur so‘zlarning leksik va grammatik ma‘nolari haqida fikr yuriting.

Ishini yaxshi bajargan odam ipak qurti kabidir. Bir kuni o‘rgimchak ipak qurtiga bunday dedi:

— Birodarim ipak qurt, ozgina pilla o‘rash uchun necha kun tinmayсан. Men bo‘lsam, bir devorni bir necha soatda o‘rab **tashlayman**.

Ipak qurti unga:

— To‘g‘ri, o‘rgimchak qardosh, sen qisqa vaqtda ishni bitira olasan, ammo qilgan **ishingning** birovga foydasi tegmaydi. Vaqting zoye ketadi, vaqt qadrini bilasanmi o‘zi? Men sekin, shoshilmay ishlayman, ammo tolamdan ajib, go‘zal, **betimsol** matolar to‘qiladi. Buni sen tasavvur qila olmaysan. Ipagim ajoyib ishlarga qodir. Insonlar mening mahsulimdan ko‘p foyda ko‘radilar. Oz ish qilaman, ammo ishimni puxta, toza qilaman. O‘z san‘atimni yaxshi ishlata bilaman. **Ishimni** shunday puxta qilganimdan baxtiyorman. Ishini yaxshi bajargan, san‘atini yaxshi qo‘llaganlarni Olloh sevadi. Payg‘ambarimiz sevadi. Insonlar ham juda sevadilar, duo qiladilar. Mana shuning uchun men juda baxtiyorman va saodatmandman. Ishimni, vazifamni yaxshi bajaraveraman. Vaqtни bekor **o‘tkazmayman**, — deb javob berdi.

221-mashq. Matnni o‘qing. Onani ulug‘lovchi maqol, matal, hikmatlarni eslang. Eng ma‘qullarini daftaringizga ko‘chiring. Ulardagi so‘zlarning bir-

biriga bog‘lanish holatlariga e‘tibor bering. Bu so‘zlarning yana qanday grammatik shakllarga ega bo‘la olishi mumkinligini o‘ylab ko‘ring.

Dunyoning zahiriy va botiniy ko‘rkiga ko‘rk qo‘shib turgan eng oliy tuyg‘u bor. Bu o‘sha har kuni har bir qalb yangilab turuvchi muhabbatdir.

Bu tuyg‘u, avvalo, ota-onaga bo‘lgan mehrdan boshlanadi.

Azal-azaldan otalarimiz o‘tirgan uyning tomiga chiqish gunoh hisoblangan. «Agar sen kaftingda cho‘g‘ni changallab 20 yillik yo‘lni bosib o‘tsang ham, onangning bir kechalik uyqusini buzib, alla aytgan va bergan oq sutini oqlay olmaysan», — deyishadi ota-bobolarimiz. Onalar bu dunyoni tark etganda ham onaligacha qolishlari bor gap. Sababi, bir yigit go‘zal bir qizga oshiq bo‘libdi. U qiz esa yigitga: «Muhabbating chin bo‘lsa, onangning yuragini olib kel», debdi. Yigit ishq uchun o‘zi oq sut berib o‘stirgan onasining yuragini olib ketayotib yiqilib tushibdi. Shunda ona yuragi tilga kiribdi:

— «Jonim, bolam, yomon yiqilmadingni, u yer, bu yering lat yemadimi?»

Ha, do‘stlar, ona mehrining sehri shu qadar yuksakki, hatto, u olamdan ko‘z yumsa ham o‘z farzandiga yomonlikni ravo ko‘rmaydi, unga baxt tilaydi.

Biz ham doimo onani qadrlaylik.

222-mashq. «Yoshlar — Vatanning qanotlari», «Kompyuter xonasida», «Qo‘shma korxonalar hayotidan» kabi mavzularning birida matn yarating. Matndagi so‘zlarning grammatik shakllariga diqqat qiling.

Takrorlash uchun savollar

1. Grammatika deganda nimani tushunasiz?
2. Grammatika necha qismdan iborat?
3. Leksik ma‘no nima va uning grammatik ma‘noga qanday aloqasi bor?
4. Morfologiya nimani o‘rgatadi?

Tayanch tushunchalar

grammatika, morfologiya, leksik ma‘no, grammatik ma‘no, so‘z shakllari, sintaksis, so‘zlarning bir-biriga bog‘lanishi.

21.2. SO‘Z TURKUMLARI

Dars maqsadi: soʻz turkumlari va ularning tasnifi boʻyicha talabalarda bilim hamda koʻnikmalar hosil qilish.

- R e j a:**
- * Soʻz turkumlari haqida maʼlumot.
 - * Mustaqil soʻzlar.
 - * Yordamchi soʻzlar.
 - * Undov, modal, taqlid soʻzlar.

Topshiriq. Berilgan matndagi soʻzlarni turkumlarga ajrating.

Asal mijozni tozalaydi, tomir yoʻllarini ravon qiladi, unda hoʻllik va gazakni shimdiruvchi quvvat bor. U hoʻllik va gazakni badanning chuqur yerlaridan tortadi, goʻshtni sasish va buzilishdan saqlaydi, yaralarni bitiradi, koʻz xiraligini ketkizadi.

Soʻzlar borliqdagi nimani bildirishi (umumiy grammatik maʼnosi) yoki bildirmasligi, maʼlum soʻroqqa javob boʻlishi yoki boʻlmasligiga koʻra mustaqil soʻzlar va yordamchi soʻzlarga boʻlinadi.

Maʼlum bir soʻroqqa javob boʻlib, atash va umumiy grammatik maʼnoga (masalan, predmet, belgi, miqdor, harakat-holat kabi) ega boʻlgan soʻzlar mustaqil soʻzlar sanaladi. Masalan, *gul (nima?), chol (kim?), chiroyli (qanday?), yuztacha (nechta?), keldi (nima qildi?)* kabi.

Maʼlum soʻroqqa javob bermaydigan, atash maʼnosiga ega boʻlmagan, faqat grammatik maʼno ifodalovchi, lekin oʻzidan oldin kelgan soʻzga grammatik shakl sifatida qoʻshilib, u bilan bir lugʻaviy urgʻu ostida birlashmaydigan soʻzlarga yordamchi soʻzlar deyiladi. Masalan, ammo, ham, faqat, *-chi (ayt-chi), -mi (siz-mi?)* kabi.

Bulardan tashqari, mustaqil soʻzlarga ham, yordamchi soʻzlarga ham kirmaydigan, ularning har ikkisiga xos belgini oʻzida maʼlum darajada aks ettiradigan oraliqdagi soʻzlar bor. Bunday soʻzlar undov soʻzlar, modal soʻzlar, taqlid soʻzlarni oʻz ichiga oladi.

Soʻzlarning umumiy grammatik maʼnolariga koʻra ana shunday guruhlarga boʻlinishi soʻz turkumlari sanaladi.

Shunday qilib, soʻzlar, eng avvalo, uch guruhga boʻlinadi: 1) mustaqil soʻzlar; 2) yordamchi soʻzlar; 3) oraliqdagi soʻzlar (undov, modal, taqlid

soʻzlar). Mustaqil va yordamchi soʻzlar ham oʻz ichida bir necha turlarga boʻlinadi: Mustaqil soʻzlar: ot, sifat, son, feʼl, ravish, olmosh; yordamchi soʻzlar: koʻmakchi, yuklama, bogʻlovchi kabi. Soʻzlarning turkumlarga boʻlinishini quyidagi jadvalda koʻring:

Savol va topshiriqlar

1. Soʻz turkumlari deganda nimani tushunasiz?
2. Soʻzlarning mustaqil va yordamchi soʻzlarga boʻlinishida ularning qaysi belgisiga tayaniladi?
3. Oraliqdagi soʻzlarning oʻziga xos xususiyatini tushuntiring.

223-mashq. «Ismoil Somoniy maqbarasi» matnini oʻqing. Matnda ishtirok etayotgan soʻzlarni turkumlarga ajrating. «Registon maydoni», «Bibixonim masjid», «Oqsaroy», «Ichan qalʼa» kabi tarixiy obidalarining tasvirlari asosida kichik hikoya tuzing. Ularda ishtirok etayotgan soʻzlarning qaysi soʻz turkumlariga kirishi toʻgʻrisida fikrlang.

ISMOIL SOMONIY MAQBARASI

«Ilm-fanni egallash har bir musulima va muslimga farzdir». Bu da'vat ushbu shahardagi madrasa eshigining yuqori qismiga o'yib bitilgan.

Buxoro O'rta Osiyoning ko'hna shaharlaridan. Bu o'lkani va unda qad ko'targan dastlabki shaharni aholi qadimda «Bug'ora», ya'ni «tangri jamoli» deb yuritishgan.

Buxoro ko'p asrlar davomida O'rta Osiyoning asosiy shahri bo'lib keldi. Bu esa arxitektura yodgorliklarining nihoyatda ko'payib ketishiga sabab bo'ldi. Hozir shaharni «muzey shahar» desa arziydi. Bu nomga, butun manzaralari saqlangan holda o'sib borayotgan qurilishlar, inshootlar juda mos keladi. Buxoro tarixiy obidalarga juda boy. Bu obidalardan biri Ismoil Somoniy maqbarasi hisoblanadi.

Ismoil Somoniy 849-yilda Farg'ona shahrida tavallud topgan. 14 yoshida otasi vafot etib akasi Nasr qo'lida qolgan. Ismoil Somoniy o'z hokimligining (874—907) dastlabki davrlarida katta qiyinchiliklarga duch keladi.

Ismoil Somoniy o'z davrining yirik va aqlli davlat arboblariidan bo'lgan. U asosiy diqqat-e'tiborini o'z davri uchun ilg'or hisoblanmish markazlashgan davlat tizimini joriy etishga qaratdi. Ismoil Somoniy shunday bir qudratli markazlashgan davlat barpo qiladiki, bu davlat o'sha vaqtda Sharqda shuhrat topadi. Ismoil Somoniy aqlli, adolatli, shavkatli, fikr va tadbir egasi bo'lgan. Ismoil Somoniy 907-yilda vafot etadi. Taxtga o'g'li Ahmad (907—914) o'tiradi.

Ismoil Somoniy maqbarasi Somoniylar nomli madaniyat va istirohat bog'ida joylashgan.

Maqbaraning ichki va tashqi devorlari jimjimador tiniq g'ishtdan qurilgan. O'sha vaqtlarda koshin bo'lmagani uchun bino shunday usul bilan bezatilgan. Ustalar kvadrat shaklidagi g'ishtlarni har xil usulda terib devorni badiiy jihatdan juda chiroyli qilib bezatganlar. Bu o'ziga xos naqsh maqbaraning tekis devorini juda nafis qilgan. Ertadan kechgacha quyosh og'ishgan sari maqbaraning g'isht bezaklari ham har xil tusga kirib tovlanadi. Oy yorug'ida, ayniqsa, chiroyli bo'ladi. Jahon arxitekturasida bu usulda bezatilgan birorta boshqa tarixiy yodgorlik yo'q. Shuning uchun ham maqbara jahon ahamiyatiga egadir. Agar bu maqbaraga har tomonlama qaraganda yetti xil tovlanadi.

Maqbaraning to'rt tomoni bir xilda. Maqbaraning yuqori qismida binoning bir tomonidan ikkinchi tomoniga o'tgan qirq darchali yo'lak

mavjud. Bu yo‘lak yodgorlikning chiroyini biroz ochadi va uning vazmin gumbazini yengillashtiradi.

Maqbara kvadrat shaklidagi pishiq g‘ishtdan qurilgan. Devorlari tekis bo‘lib, to‘rt tomonidan bittadan ravoqli eshigi bor. Yog‘och xariga maqbaraning qurilgan vaqti va boshqa yozuvlar yozilgan, sharq tomoni binoning old tomoni hisoblanadi. Maqbara atrofiga g‘ishtdan maydoncha qurilgan. Hozir bu yerga sayohatchilar tez-tez kelib turadi. Ismoil Somoniy maqbarasini Vatanimizdan tashqari joylarda ham yaxshi biladilar. Maqbara kub shaklida bo‘lib, yarimsharsimon qubba bilan yopilgan. Burchaklarida to‘rtta kichkina qubba bor. Devori qalin bo‘lganligi tufayli bu yodgorlik ming yildan beri yaxshi saqlanib keladi.

Ismoil Somoniy maqbarasi har tomonlama o‘z zamonasining manfaatlari va ruhini aks ettiradi.

Yozma manbalar va xalq rivoyatlariga qaraganda bu yodgorlik somoniylar sulolasi asoschisi Ismoil Somoniyning o‘zi hayot bo‘lganda otasining qabri ustiga qurilgan. Keyinchalik o‘zi ham shu yerga dafn etilgan. Bu yodgorlik 892 va 907-yillarda qurilgan deb taxmin qilinadi.

224-mashq. «Ma’naviyatsiz kelajak yo‘q» mavzusida insho yozing. Inshoda maqol, matal, ibora va shu kabilardan umumiy foydalanishga harakat qiling. Yozgan inshoingizda qo‘llanilgan so‘zlarni so‘z turkumlari bo‘yicha tasniflab berishga harakat qiling.

225-mashq. «Zarbulmasal»dan olingan quyidagi maqol va matallarning mazmunini sharhlang. Ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarni turkumlar bo‘yicha tasnif qilib bering.

... **Anda** Qurqush aydi: «**Bor maqtansa** topilur, yo‘q maqtansa chopilur» degan **yaxshilar** masali bordur. «**Boyo‘g‘lining** og‘zini bir burchidan **ming** chordevor **chiqar** «qizimning qalini» **deb**. Holo hazrati Sayid Muhammad Umar ahdu avonlarida olam — ma‘mur, raiyat — masrur. **Har nechuk** abushqalar marvariddin, qurutkalar marjondin tasbehlar evururlar, bir bo‘sh chordevor topilmas, uyolurmiz. «O‘y o‘ylagan qo‘l tek turmas», «Uyot o‘limdin qattiq». **Va yana** aytmishlarki: «Erman yag‘ochining **egilgani** — **singani**, er yigitning uyolgani — o‘lgani». Sani ahvoling olamga ma‘lum. «Oyni etak **bilan** yopib bo‘lmas», «Chumchuq semurub botmon bo‘lmas»; «Olako‘zanak olmoni bo‘lsa **ham** arslon bo‘lmas, olato‘g‘anoq olg‘ur bo‘lsa ham ahvoli ma‘lum».

Savollarga javob bering

1. Morfologiya deb nimaga aytiladi?
2. Soʻzlarni turkumlarga ajratishda ularning qaysi xususiyatlariga diqqat qilinadi?
3. Mustaqil soʻz turkumlari qaysilar?
4. Yordamchi soʻz turkumlariga qaysi soʻzlar kiradi va nima uchun?
5. Oraliqdagi soʻzlar qaysilar?

Tayanch tushunchalar

morfologiya, mustaqil soʻz turkumlari, yordamchi soʻz turkumlari, oraliqdagi soʻzlar, ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish, bogʻlovchi, yuklama, taqlid soʻz, undov soʻz, modal soʻz.

22-dars. OT VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: ot va uning uslubiy xususiyatlari haqida talabalarda bilim hamda koʻnikmalar hosil qilish.

- R e j a:**
- * Ot va uning grammatik shakllari.
 - * Otlarda son maʼnosining ifodalanishi va ularning uslubiy xususiyatlari.
 - * Qarindoshlik bildiruvchi soʻzlarda koʻplik va egalik shakllarining oʻrinlashishi.

Topshiriq. Berilgan matnni koʻchiring, otlarning tagiga chizing va qanday shaklda ekanligini ayting.

Yashash, bu — orzular qanotin kermoq,
Yashash, bu — muhabbat gullarin termog,
Yashash, bu — umrning gulgun damlari,
El uchun yashamoq, el uchun bermoq.

(O. Matjon)

Borliqdagi narsa va hodisalarning, afsonaviy tushunchalarning nomi ot turkumiga mansub ekanligini bilasiz. Shuningdek, otlarning turdosh va atoqli otlarga bo‘linishi, son (birlik-ko‘plik), egalik va kelishik shakllariga, shuningdek, ba‘zan erkalash — hurmat shakllariga ega bo‘lishi haqida ham o‘rta umumiy ta‘limda ma‘lumotga ega bo‘lgansiz.

Otlardagi yuqorida ko‘rsatilgan grammatik shakllar nutq jarayonida turli xil uslubiy xususiyatlarga ham ega bo‘ladi.

Otlar son-miqdor ma‘nosiga ega va u birlik yoki ko‘plik shakllari orqali ifodalanadi. Birlik nol ko‘rsatkich (maxsus grammatik ko‘rsatkichning yo‘qligi)ga ega.

Ko‘plik — *lar* qo‘shimchasi orqali ifodalanadi. Bunga morfologik yo‘l deyiladi. Masalan, uylar, do‘stlar, binolar. Shuningdek, birlikdagi ot oldidan birdan yuqori bo‘lgan sanoq sonlarni yoki daraja-miqdor ravishlarini: ko‘p, ancha kabi so‘zlarni qo‘shish yordamida ham ko‘plikni ifodalash mumkin. Bunga esa sintaktik yo‘l deyiladi. Masalan, *ko‘p odamlar, yigirmata maktab, ancha yillar* kabi.

Shuni ta‘kidlash kerakki, ko‘plik shakli sanaluvchi — *lar* otlarga qo‘shilib doimo ko‘plikni bildiravermaydi. U birlik ma‘nosini o‘zgartirmasligi ham mumkin. Bu vaqtda — *lar* hurmat, tasviriylikni kuchaytirish, ta‘sirchanlikni oshirish ma‘nolarida qo‘llaniladi. Masalan, *ko‘zlarimga ishonmayman*. («*O‘tkan kunlar*») Bu jumladagi *ko‘zlarimga* so‘zini birlik shaklga — *ko‘zimga* shakliga almashtirib ko‘ring. Ikkinchi holat bilan birinchi holat bir xil ma‘noni — birlik ma‘nosini (bir kishining ko‘zini) ifodalasa ham, lekin bu ikki holat ta‘sirchanlik, ifodalilik belgisiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi. Birinchisida yuqoridagi belgilar bor, ikkinchi holatda esa yo‘q. Yana solishtiring:

Bolalarning shovqinidan boshlarim og‘rib ketdi — Bolalarning shovqinidan boshim og‘rib ketdi. Har ikki holatda ham bir kishining boshi haqida fikr yuritiladi, lekin birinchi gapda boshlarim so‘zidagi — *lar* ko‘plikni bildirmasdan, bosh so‘zining ma‘nosini kuchaytirish, ta‘kidlash vazifasini bajaradi. Bunday ma‘no esa ikkinchi holatda yo‘q.

Donalab sanalmaydigan narsa va hodisalarni bildiruvchi otlar birlik shaklda kelsa ham, aslida jamlikni bildiradi. Masalan, *Ko‘chaga qum to‘kilgan* yoki *Ariq to‘la suv, ichgani tashna, bolam.*

Bunday so‘zlar ko‘plik shaklini olganda ko‘pincha narsa va hodisaning xilma-xil ekanligini bildiradi. *Suvlar* (gazli suv, mineral suv kabi);

bozordagi unlar. Baʼzan tasviriylik, ifodalilikni kuchaytiradi: *koʻz yoshini artdi — koʻz yoshlarini artdi.*

Koʻplik atoqli otlarga qoʻshilganda oʻzi qoʻshilgan otning koʻpligini emas, balki uning boshqalar bilan birgalikda ekanligi yoki geografik nomlarga qoʻshilganda shu geografik joyning kengroq, atrofdagi joylar bilan birlikda ekanligini bildiradi: Olimjonlar kelishdi (*bir nechta Olimjon emas, Olimjon va uning yaqinlari*); Mirzachoʻllar obod boʻldi (*Mirzachoʻl va unga yaqin joylar*).

Qarindoshlik bildiruvchi soʻzlarga koʻplik shakli qoʻshilib hurmat maʼnosini bildiradi. Bunday vaqtda egalik qoʻshimchasi bilan birgalikda qoʻllaniladi. Qaysi shaxsdagi egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllanilishiga koʻra koʻplik va egalik qoʻshimchalarining oʻrinlashishi farqlanadi:

1. I shaxs egalik qoʻshimchasi bilan kelganda koʻpincha egalik qoʻshimchasi oldin, koʻplik qoʻshimchasi esa undan keyin keladi: Masalan, *Dadamlar keldilar. Opamlar salom aytdilar.* Agar bu tartib oʻzgarib, koʻplik shakli oldin, egalik keyin kelsa, shaxsning koʻpligini ifodalash mumkin: Qiyoslang: Opalarim kelishdi.

2. Koʻplik shakli. II shaxs egalik qoʻshimchasi bilan birgalikda qoʻllanilganda, koʻplik shakli oldin, egalik shakli esa keyin keladi va koʻplik shakli hurmat maʼnosini ifodalaydi. Masalan, *Xayriniso, dadamning opalari boʻladilar.*

Savol va topshiriqlar

1. Otning son shakli deganda nimani tushunasiz va qanday ifodalanadi?
2. Koʻplik shakli qanday vaqtlarda birlik maʼnoni oʻzgartirmaydi va bunday holatda qanday vazifalarni bajaradi?
3. Qarindoshlik bildiruvchi soʻzlarda koʻplik va egalik shakllarining oʻrinlashishi qanday boʻladi?

226-mashq. Oʻqing, ot soʻz turkumining nutqimizda qay darajada ishtirok etishiga diqqat qiling. Ona tilimizni boyitish va sofligini saqlash uchun nimalar qilishimizni bilib oling.

Oʻzbek tiliga Davlat tili maqomining berilishi faqat oʻzbeklar uchungina emas, balki respublikamiz hududida yashayotgan barcha millat vakillari uchun ham katta ahamiyatga ega. Chunki bu qonun oʻzbek tilini Davlat tili sifatida eʼtirof etish bilan birga, respublikamizda toʻp boʻlib istiqomat qilayotgan boshqa xalqlar tillarini ham himoya qiladi.

Savollarga javob bering

1. Ona tilimizga davlat tili maqomini berishdan maqsad nima?
2. «Davlat tili to‘g‘risida»gi Qonun moddalaridan aytib bering.

227-mashq. «Qonun va ijro» mavzusida uy inshosi yozing. (Bunda asosan 1989-yil 21-oktabrda qabul qilingan «Davlat tili to‘g‘risida»gi Qonunning hayotga tatbiq etilishini yoriting).

228-mashq. «Yaxshi so‘z — muxtasar» mavzusidagi matnni o‘qing. Ot so‘z turkumining matnda ishlatilishiga e‘tibor bering.

YAXSHI SO‘Z — MUXTASAR

Bir donishmanddan shogirdlari:

— Nima qilsak tinch va rohatda umr kechiramiz? — deb so‘radilar.

Donishmand:

— Hech qayerda hech kimga birorta so‘z so‘zlamang, sukut eting, — deb javob berdi.

Shunda shogirdlari:

— Axir, doim sukut etib yuraveramizmi, bu mumkinmi? Boshqacha yo‘l ko‘rsating! — dedilar.

Donishmand shunday maslahat berdi:

— Sukut eta olmasangiz, so‘zlang, lekin qisqa va ma‘noli so‘zlang, og‘zingizdan sira ham nojo‘ya so‘z chiqmasin. Yomon so‘z tinglovchining ko‘nglini xira qiladi, bundan saqlaning.

Bayt:

Yaxshi so‘zdan ko‘rasan mehr-u vafo,
Nomunosib so‘zlasang, yetgay jaf.

Ha, til bo‘lsa ham, bo‘lmasa ham — boshga balo. Shuning uchun donishmandlar so‘zni doriga o‘xshatadilar. «Ortiqchasi zarar keltiradi», — deydilar. Bu fikrni ulug‘ bobokalonimiz Yusuf Xos Hojib o‘zining «Qutadg‘u bilig» nomli ilk turkiy badiiy asarida shunday bayon etgan:

Tilingni avayla — omondir boshing,
So‘zingni avayla — uzayar yoshing.
Kishi so‘z tufayli bo‘ladi malik,

Ortiq soʻz qiladi va boshni egik.

Bu fikrlar bundan oʻn asr ilgari aytilgan. Shundan buyon bu mavzuda yana qanchadan qancha durdona fikrlar dunyoga keldi, ammo odamlarning SOʻZga boʻlgan munosabati hamon turlicha qolmoqda. Buning boisini XX asr shoiri Tolib Yoʻldosh shunday izohlaydi:

Bir soʻz bilan har kishi
Oʻzligini koʻrsatar,
Soʻz gavharin koʻpincha
Dono olar, koʻr sotar.

Afsuski, oʻzlarining boʻlar-boʻlmas gaplari, mahmadonaliklari bilan kishilarning asabiga tegadigan va, eng muhimi, ularning sogʻligʻini, qimmatli vaqtlarini oʻgʻiraydiganlar hali ham kam emas. Duch kelgan kishiga qalbini ochiq maktubday yoyib yuradigan bunday kimsalarga koʻcha-koʻyda ham, oshxona va majlislarda ham, bazm-u jamshidlarda ham tez-tez duch kelib turamiz.

Alisher Navoiy bunday kishilarni kechalar tong otguncha tinmay huradigan itga oʻxshatadi va davom etib yozadi: «Oz gapirmoq hikmatga sabab; oz yemoq — sogʻliqqa sabab. Ogʻziga kelganni demoq — nodonning ishi va oldiga kelganni yemoq — hayvonning ishi»

Bayt:

«Koʻp demak birla boʻlmagil nodon,
Koʻp yemak birla boʻlmagil hayvon».

Demak, inson har qanday sharoitda ham kerakli soʻzlarnigina aytishi, tiliga ortiqcha erk bermasligi lozim.

(S. Moʻminov)

Toshpirlar

1. Yuqoridagi matnda berilgan maqol va sheʼriy parchalarni yod oling.
2. Nima uchun bir til 32 posbon ichiga olingan, degan muammoli savolni bahs — munozaraga aylantiring.
3. Soʻzlash odobiga oid quyidagi maqollarni ham bilib oling:
«Gap egasi bilan yurmaydi», «Soʻzlaganing kumush boʻlsa, tek turganing — oltin», «Saqlangan soʻz sof oltin», «Aytmasdan burun soʻzga

sen ega, aytgandan so‘ng senga so‘z ega», «Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt», «Arzimagan gap og‘izda qolsin!».

229-mashq. Otlarning quyidagi nomlar bildirilishiga misollar yozing.

230-mashq. Mavhum otlarni quyidagi guruhlarga ajrating.

So‘ng tubandagi matnni o‘qib, tilshunos olim A. Hojiyevning o‘zbek tili takomiliyati uchun amalga oshirgan ishlari haqida bahs-munozara yuriting.

AZIM PO‘LATOVICH HOJIYEV
(1933)

Filologiya fanlari doktori (1968), professor (1977), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (2000) Azim Hojiyev o‘zbek tili morfologiyasi, so‘z yasalishi, leksikologiyasi va leksikografiyasi, orfografiyasi bo‘yicha bir qancha asarlari bilan o‘zbek tilshunosligining rivoji uchun munosib hissasini qo‘shdi. Ular orasida «O‘zbek tilida ko‘makchi fe‘llar» (1966), «To‘liqsiz fe‘l» (1970), «Fe‘l» (1973), «Hozirgi o‘zbek tilida forma yasalishi» (1979), «O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati» (1980), «O‘zbek lingvistik terminlarining izohli lug‘ati» (1984), «Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati» (2002) kabi asarlari alohida qimmatga ega.

A. Hojiyev o‘rta va oliy maktablarda ona tilini, hozirgi o‘zbek tilining nazariy muammolarini o‘qitishni takomillashtirish bo‘yicha ham bara-kali faoliyat ko‘rsatmoqda. Uning tashabbusi va bevosita ishtirokida oliy o‘quv yurti filologiya fakultetlari talabalari uchun «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» — 1-qism (1980) darsligi, o‘rta maktablarning V—IX sinflari uchun «Ona tili» dasturi (1992) va darsligi (1992—1994) yaratildi.

231-mashq. Ko‘chiring. Matndagi atoqli otlarni toping, ularning yozilishiga alohida e‘tibor bering.

AHMAD AL-FARG‘ONIY

Ahmad al-Fargʻoniyning toʻliq ismi Abul Abbas Ahmad ibn Muhammad ibn Kasir al-Fargʻoniydir.

U VIII asr oxirlarida Qubo (hozirgi Quva) shahrida dunyoga keladi. Quva shahri oʻsha davrning madaniy-ilmiy markazlaridan boʻlgan. 20 yoshgacha Quva shahrida yashab, shu yerda taʻlim oladi.

Uning nomi oʻsha davrlardayoq keng tarqalib, Marv shahriga taklif etiladi. Ahmad al-Fargʻoniy nomi koʻp oʻtmay shunchalik eʼtibor qozondiki, 30—35 yoshlarida uni «Tinchlik shahri» deb atalgan Bagʻdodga «Bilim uyi», yaʼni «Xizonat-al hikma» yoki «Bayt-ul hikmat»ga taklif etishadi. Uning koʻpchilik asarlari Maʼmun huzurida yashagan davrida yaratildi. Uning mashhur «Kitob javomeʼ ilm an-nujum val-harakat as-samoviya» («Astronomiya va sayyoralar harakati») kitobi ham oʻsha davrda yaratildi.

Olimning asarlari XII asrdayoq Italiya, Fransiya hamda Germaniya universitetlarida oʻqitila boshlandi. Bu davrda uning mashhur asarlari lotin tiliga, Yaʼqub Onadoʻliy tomonidan ibroniy tiliga oʻgirildi.

Ahmad al-Fargʻoniy Ovrupada Alfraganus nomi bilan mashhur boʻldi. Uning qoʻlyozmalari dunyo boʻyicha tarqalgandir. Amerikaning Prinston universiteti, Sankt-Peterburg, Qohira, Parij, Mexiko va Hindistonda olim qoʻlyozmalari mavjudligi roʻyxatga olingan.

Al-Fargʻoniy kabi buyuk bobokalonlarimizning nomlarini va asarlarini tiklashimiz milliy qadriyatlarimizni anglashda, oʻzligimizni idrok etishimizda ibratli saboq boʻladi.

(N. Ibrohimov)

232-mashq. Ot yasovchi qoʻshimchalar boʻyicha «Bu meniki» oʻyin-topshirigʻini bajaring.

I guruh — qurol va narsa oti yasovchilar;

II guruh — belgi hamda mavhum ot yasovchilar;

III guruh — holat-harakat otini yasovchilar.

Quyida soʻzlarning oʻrni aralashtirib berilgan. Soʻzlardan siz oʻzingizga tegishli boʻlgan qoʻshimchani ajratib oling.

Muattarligi, bilim, surma, cholgʻu, ishonch, chiqindi, tepki, ushlagich, ravshanlik, oʻrash, tuygʻu, mangu, sevinch, etik, borliq, tortma, oshnoligim, tuzum, ogʻu, toʻkinlik, toʻkinchilik, tirgak, boʻshlik, tortindi, bilim, boshim, tortiq, ezgulik, tilagim, siniq, buzuq, handaq, yotoq, intiq, taxmon, boylik, orzu, boylam, tutatqi, insoniylik, bolaligim, yelpigʻich, boyligim.

Yuqoridagi soʻzlarni nima uchun oʻz guruhingizga yozganingiz sababini tushuntiring?

233-mashq. Otlarni topib, yasalishini tushuntiring.

DOR PAYROVI

AYNIDDIN AKA: — E, kelinglar mullo Ubaydullo, Sotvoldixon, Jaloliddin. Bu DORning tagiga kim olib keldi sizlarni? Yoki «Osilsang baland DORga osil» deb yuribsizlarmi?

UBAYDULLO: — Ha, hunar xumor qilarkan, Ayniddin aka. Bir paytlar hammamiz binoyidek DORVOZ edik. Qo'yib bersa hali ham bo'sh kelmaymiz. Faqat mana bu Jaloliddin amaldor bo'lgandan beri arqondan qochadigan bo'lib qoldi.

SOTVOLDI: — To'g'ri aytdingiz. Buning ustiga xiyla dimog' DOR ham. Shunaqa bo'lmaganda yaxshi tomoshalar ko'rsatib, haligacha nishonDOR bo'lardi.

AYNIDDIN AKA: — Gapni juda to'g'ri aytdingiz. Ichimizda o'ziga qarab yuradigan husnDOR ham Foziljon edida.

FOZILJON: — Ayniddin aka, siz bizning guruhni tark etmasdan DORda «ha, ha» deb tursangiz o'sha ham tuyaga maDORda.

UBAYDULLO: — Sotvoddi aka, xalq ichida yurish-turishingizni ko'rganlar baho berishyapti: «Bu juda taqvoDOR!» deb.

SOTVOLDI: — Qo'yinglar, mayli, Jaloliddin aka yuqoriga chiqmasa chiqmasin. Bilasizlar-ku bu juda jahIDOR. Yana birortasini ustiga langarni tushirib yuborib aybDOR bo'lmasin.

AYNIDDIN AKA: — Foziljon, boshqalar DORda o'yin namoyish qilsa, bir chig'iriqda o'ynamaysizmi, sizda iqtidOR bor-ku.

FOZILJON: — Ayniddin aka, Jaloliddinni taklif qilsak, ikkita toshni qo'lida, bittasini og'zida tishlab bir o'yin ko'rsatsin-a, ishimiz juda samaraDOR bo'lardi-da.

JALOLIDDIN: — Foziljonning inisi: «DORvozlarni ko'rasizlar, qaranglar», deb, qo'shnisining o'g'illari ELDOR bilan SARDORni olib chiqibdi.

SOTVOLDI: — Jaloliddin ham bir narsani bilmasa ish qilmaydi. Qo'shnisining bolasini olib chiqib o'ynatsa ham odamlar aytadi-da, «Bu vafodOR» deb.

234-mashq. Quyidagi mashqdan morfologik usul bilan yasalgan otlarni toping va ularni izohlab bering.

Aytishlaricha, bir badavlat kishinig yakka-yu yagona o'g'li bo'lib, u nihoyatda isrofchi va behuda sarfllovchi edi.

Ota o'z o'g'lining noqobil ekanini bilgani uchun oldindan chora ko'rib, o'lar paytida unga nasihat qilib debdi:

— Ey, o'g'lim, men o'lganimdan keyin boyliklarimning bari senga qoladi. Ishonchim komilki, sen ularning barini behuda sarflab bitirasan. Qo'lingda hech narsa qolmay, ochlik va nochorlik bilan oxiri o'limingga rozi bo'lasan. Men narigi uyning burchagidagi tomning shipiga bir arqon bog'lab qo'yibman. Jondan to'ygan paytingda o'zingni o'sha arqonga osgin!

Ota shu gaplarni aytib jon berdi. Noqobil o'g'il ko'p o'tmay, barcha pullarni sarflab tamomladi. Oxiri gadoylik qilishdan or qilib o'zini osib o'ldirishga qaror qildi. Otasi tayinlab ketgan uyga kirib, arqonning uchini bo'yniga solib, o'zini osdi. Tom to'sini uni ko'tarolmay sinib ketdi. Shu onda tuproq aralash otasi ataylab o'g'li uchun bekitib ketgan boyliklar yerga tushdi. Mehnat bilan topiladigan boylik qadrini tushinib yetgan o'gil endi pulni o'ylab ishlatadigan, xayrli yo'llarga sarflaydigan bo'ldi. Otasi xotirasi uchun xalqni xushnud qilishga va saxovat nuridan bahramand qilishga kirishdi.

235-mashq. Arastu pandnomasini o'qing. Yasama otlarni topib, izohlang.

Ey Iskandar, dilingni ilm bilan obod qil, ilmsiz kishilar bilan suhbat qurma, umringni behuda o'tkazma, muvaffaqiyatlaringga mag'rurlanma, gina-hasad qiluvchilarni uyingga kiritma, gina-kuduratdan o'zingni xoli tut, birovga nisbatan gina saqlama, yomonlig-u ochko'zlik qilishdan qoch, yaxshilig-u saxiylik qilishga intil. Yaxshi kishilarni yaxshi so'z va yaxshi hadyalar bilan sarafroz-u dilxush qil. Tarbiya ta'sir qilmaydigan kishilar bilan yaqinlik qilmaginki, bo'ri yoki ilon ahyon-ahyonda zarar yetkazadi, ammo zarari halokatli bo'ladi.

Ey Iskandar, birov bilan maslahatlashadigan bo'lsang aqlli va dono kishilarni topib maslahatlash, oliyhimmat kishilardan yordam so'ra.

Maqtovlarga, balandparvoz so'zlarga uchma, qo'li ochiq va saxovatli bo'l, biror yerga yetsang u yerdagi sinalmagan suvlardan ichma, biror yerda notanish meva-chevaga duch kelsang, uning foyda-zararini bilmay turib yema!

Har kim dono bo'lsa yeyish bobida,
Bilmagan narsasin yemaydi zinhor.
Biror yo'lda zarar ko'p bo'lsa agar,

Kuchi ko‘p bo‘lsa ham yurmaydi zinhor.
Sinalmagan yo‘l-u cho‘l yaqin bo‘lsa ham,
Sinalgan uzoqdan qolmaydi zinhor!

Ey Iskandar, safar-u sayohatga chiqqanda shunchalik yuk olginki, uni ko‘tarib yurishdan o‘zing bezor bo‘lmagin, buning ustiga kuch-qudratdan ham qolmagan. Sharob ichishni odat qilmaki, u bexushlik va g‘ofilikka olib boradi. Sadoqat — vafo nimaligini biluvchi kishilarni hamisha aziz tut. Qiyinchilik onlarida sabr-bardosh yo‘ldoshing bo‘lsin, umidsizlikka tushma. Kimki birovlariga jabr-sitam qilaversa, o‘zi ham uzoq yashamaydi. Birov senga jabr-u jafu qilgan bo‘lsa yoki sen birovga yaxshilik qilgan bo‘lsang, har ikkovini ham unut. Murod-maqsaadingga yetgan fursat-onlaringda xanda urib kulmaki, atrofda turganlarga xunuk ko‘rinasan. Agar ish aksincha bo‘lsa, g‘am-u anduhingni birovlariga bildirma!

236-mashq. Jamoa bo‘lib fikrlash uchun uch guruhga bo‘lining. O‘z joylaringizni egallab doira shaklida o‘tiring. (Bu vaqtda musiqa qo‘yiladi. Uchala guruhga ham savollar beriladi. Savollarga javob hozirlayotgan paytda ham musiqa ijro etiladi. 10 minutdan so‘ng barcha guruhdagilar joylariga o‘tiradilar. Guruh boshlig‘i savollarga javobni aytib beradi yoki o‘qib beradi.)

Savollar quyidagicha bo‘lishi mumkin

1-g u r u h g a

1. Ot so‘z turkumining grammatik ma’nosini ayting.
2. Otlarning yasalishini tushuntiring.
3. Nutqda otning o‘rni va ahamiyati haqida gapiring.
4. So‘z yasovchi qo‘shimchalarni ayting.
5. So‘z yasovchi qo‘shimchalar mavjudligining nima ahamiyati bor?
6. Yasovchi qo‘shimchalar sinonimiyasini ayting.
7. Kelishik shakllari o‘rtasidagi sinonimiya qanday bo‘ladi?
8. Ko‘makchi va kelishiklar sinonimiyasini tushuntiring.

2-g u r u h g a

1. Ot so‘z turkumining morfologik xususiyatini ayting.
2. So‘z yasovchilar o‘rtasida antonimiya bo‘ladimi?

3. Sof ko‘makchilarni kelishik bilan almashtiring.
4. Qaratqich kelishigiga ta‘rif bering.
5. Kelishiklarning qo‘llanishiga ta‘rif bering.
6. Harakat — holat oti qanday bo‘ladi?
7. Qaratqich kelishigi bilan tushum kelishigi farqini ayting.
8. Sintaktik usul bilan ot yasalishi deganda nimani tushunasiz?

3-guruhga

1. Bir kelishik qo‘shimchasining o‘rnida ikkinchisini ishlatish mumkinmi?
2. Atoqli otlarni turdosh otlarga aylantiring.
3. Sifat turkumiga oid so‘zlardan hosil qilingan atoqli otlarni ayting.
4. Fe‘llardan hosil qilingan atoqli otlarni yozing.
5. Ikki yoki undan ortiq o‘zakdan hosil bo‘lgan atoqli otlarga misollar keltiring.
6. Vosita ma‘nosini bildiruvchi kelishik qo‘shimchalari bilan ko‘makchilar orasidagi sinonimiyani misollar bilan tushuntiring.

237-mashq. Ot so‘z turkumiga oid so‘zlarni toping va ularni izohlang.

HADIS NAMUNALARIDAN

*Rahmli va mehribon tangri nomi bilan
Rasululloh alayhissalom aytadilar:*

Ilmni o‘rganib, so‘ng uni boshqalarga o‘rgatmaslik go‘yoki mol-u dunyoni yig‘ib, uni sarf qilmay, ko‘mib qo‘yish bilan barobardir.

* * *

Qaysi bir xalqning ichida jinoyat va gunoh ish qiluvchilardan ko‘ra qilmaydiganlar ko‘p va kuchli bo‘la turib ularni tiyib qo‘ymasalar Tangrining ofati hammalariga barobar bo‘ladi.

* * *

Inson farzandi yaratilganda yonida o‘limning 99 sababi ham birga yaratiladi. Agar u shu o‘limlardan xalos topib yashasagina, unga qarilik nasib etadi.

* * *

Odamlar bilan murosa-yu madorada bo‘lish ham sadaqa hisoblanur.

Garchi o‘zlaringiz amal qilmasangiz-da, odamlarga amri ma’ruf qilaveringlar va garchi o‘zlaringiz saqlanmasangiz-da, yomon ishlardan boshqalarni qaytaraveringlar.

* * *

Foydali ilmlarni o‘rgatuvchi odamning gunohi kechirilishini so‘rab, har bir narsa, hatto dengizdagi baliqlar ham istig‘for aytadilar.

* * *

Bemorni ko‘rgani borganda uning peshanasiga qo‘lni qo‘yib hol-ahvol so‘rash barkamol ziyorat hisoblanadi. Qo‘l berib ko‘rishib salomlashish mukammal bo‘ladi.

238-mashq. Franklinning dono fikrlarini o‘qing. Otlarning uslubiy xossalariga diqqat qiling.

— Ishingni qamchila, toki ish seni qamchilay boshlamasin.

— Qunt — omadning onasi.

— Yerga engashganning qomati oliftaning bo‘yidan balandroq.

— Qo‘shnining uyidan o‘z vaqtida ket, to u sendan bezib ketmasin.

— Qarzini o‘z vaqtida qaytaradigan kishi — boshqalarning hamyoniga xo‘jayindir.

— Qabrga kirganda to‘yib uxlab olarsan.

— Erta turib, erta yotish — sog‘lom, boy va dono qilur.

— Bitta bugun ikkita ertagi kunni bosadi.

— Ko‘proq rohat topay desang, undan nariroq qoch.

— Eng yaxshi xizmatkoring bo‘lishini istaysanmi? Unda o‘zingga o‘zing xizmat qil.

— Oz-oz tejalib, katta-katta sarmoya hosil bo‘lur.

— Bitta o‘choqqa o‘tin g‘amlashdan ko‘ra ikkita o‘choq qurish yengilroq.

— Dastlabki maylni yengish undan keyin keladiganlarini qondirishdan osonroq.

— Nafsing bilan maslahat qilishdan avval hamyoning bilan kengash.

— Ishlaydigan kalit doim yaraqlab turadi.

— Barcha bilan xushmuomala, ko‘pchilik bilan dilkash va ayrimlar bilan apoq-chapoq bo‘l.

— Yalqovlik — xuddi zang: ishlab — to‘zganga qaraganda tezroq yemiradi.

— Bahona izlaydigan ustaning usta ekani shubhali.

— Ishni nazorat qilmaslik — ishchilarga hamyonni ochib qo‘yishday gap.

— Uch marta ko‘chish bitta yong‘in bilan teng.

— Arraning qipig‘i mayda, ammo chinorni qulatadi.

— Hayitgacha qarz olsang, ertaga hayit deyaver.

— Maslahat berish mumkin-u g‘ayrat berib bo‘lmaydi.

1. **Tiyilish** — to‘yib ketguncha yemaslik, kayf bo‘lguncha ichmaslik.

2. **Sokinlik** — faqat o‘zingga yoki boshqalarga foyda keltirish mumkin bo‘lgan so‘zlarni so‘zlash, quruq gaplardan qochish.

3. **Tartib** — har bir buyumni o‘z joyida saqlash; har bir mashg‘ulotga muayyan vaqt ajratish.

4. **Qat'iyat** — nimani qilish lozim bo'lsa, so'zsiz shunga kirishish; kirishilgan narsani esa so'zsiz bajarish.

5. **Tejamlilik** — pulni faqat yaxshilik keltiradigan ishlarga sarflash, ya'ni hech narsani isrof qilmaslik.

6. **Mehnatsevarlik** — vaqtni bekor o'tkazmaslik; har doim foydali biror ish bilan mashg'ul bo'lish; har qanday befoyda mashg'ulotdan voz kechish.

7. **Samimiyat** — yolg'on yoki aldov bilan hech kimga zarar keltirmaslik, solih va adolatli fikr yuritish; bu tamoyillarga gapirganda ham amal qilish.

8. **Adolat** — hech kimga zarar keltirmaslik; adolatsizlik qilmaslik va zimmadagi ezgu ishlarni bajarmay qo'ymaslik.

9. **Me'yor** — hech narsada haddan oshmaslik; adolatsizlik tufayli tug'iladigan alam tuyg'usini imkoni boricha tiyish.

10. **Ofiyat** — badan bulg'anishiga yo'l qo'ymaslik; kiyinish va turar joyda orastalikka amal qilish.

11. **Xotirjamlik** — arziyas narsalar hamda odatdagi yoki muqarrar holatlardan hayajonga tushmaslik.

12. **Donolik.**

13. **Kamtarlik** — Suqrotga taqlid qilish.

239-mashq. O'qing. Ot so'z turkumiga xos so'zlarni toping va ularni belgilang.

Aziz farzandlar! Siz o'z xalqingiz, Vataningiz, millatingizning ko'z qarog'larisiz. Ammo, unutmang: tanbal, daqqi, bezori, sharobxo'r, g'irrom, fosiq, giyohvand, fahsh kishi ma'naviy nogiron degan so'z. Unga hech kimning ko'zi uchib turgani yo'q. O'zi uchun, qorni uchun yashab, nafs gadosi bo'lib yurganlar jamiyat uchun «ortiqcha odamlardir».

Azizlar! Fan cho'qqilarini egallang. Tokim ilmiy taraqqiyotda biz faol «iste'molchi» emas, faol bunyodkorlik maqomini qo'lga kiritaylik.

(G'aybulloh as-Salom)

240-mashq. Sirojiddin Sayyidning «Vatan nadir?» she'rini ifodali o'qing. So'ng she'rni nasriy bayon qiling.

VATAN NADIR?

Vatan nadir — anglang ranj-u ozoridan,

So‘rang uni Mirzo Bobur mozoridan.
O‘z zuryodin haydab gulshan, gulzoridan,
Dovonlarda bag‘ri biryon yurt edi bu.

Dilni o‘rtar hamon g‘am-u g‘urbatlari,
Yot ellarda qolib ketdi turbatlari,
«Fig‘onkim...» deb o‘tdi qancha furqatlari,
Yorkentlarda ko‘zi jayron yurt edi bu.

O‘zi gulday o‘g‘lonlarin saylab berib,
Nomlarini ro‘yxatlarga joylab berib,
Cho‘lponlarin o‘zi itday boylab berib,
Izlaridan o‘zi giryon yurt edi bu.

Kelgandi nom borki bunga kelib ketgan,
Cho‘ntaklari tillolarga to‘lib ketgan,
Yana xoksor el ustidan kulib ketgan
Mehmoni ko‘p, mute mezbbon yurt edi bu.

...Nadir millat qudratining tamadduni?
Amir Temur haykalidan so‘rang buni,
Ot mindirib kim qaytardi yurtga uni?
Jahongiri bexonumon yurt edi bu.

Bir sultonni Xudo yurtga qarab bergay,
Olam ahli so‘ng u yurtga taraf bergay,
Abadiyat qadar unga sharaf bergay,
Sharaf-shoni ro‘yi jahon yurt bo‘ldi bu!

(Sirojiddin Sayyid)

Ayrim so‘zlar izohi: **turbatlari** — tuproq, yer, ziyoratgoh, maqbara, **giryon** — yig‘lovchi, yig‘lab turgan; **bexonumon** — uy-joysiz, darbadar, **ro‘yi jahon** — yer yuzi.

241-mashq. Quyida berilgan mashqimiz «Xato toping» deb nomlanadi. Noto‘g‘ri qo‘llangan kelishik qo‘shimchalarini aniqlang.

1. Azizlarim, tinglasangiz jim,
Bir suhbatning keldi-da gali.

2. Insonga eshitish qobiliyati tufayligina til, nutq paydo bo'ladi. Qulog'idan kirgan tovush, so'z, gap va iboralar shaklida og'ziga chiqadi, shuning uchun ham donishmand xalqimiz: «Suv onasiga — buloq, so'z onasiga — quloq» deb bejiz aytmagan. Shu bois qadimda homilador ayollarga zavqli qo'shiqlar, ramzli, ta'sirchan so'zlardanda tashkil topgan latifalar, hikmatlar aytilgan, ona tabiatidan, ruhli holatidan qarab xatga-harakat qilingan, ta'sirchanda so'zlar topilgan.

3. O'tkir Hoshimov tinglamoqlik san'ati haqida: «Meni shu qadar yurt e'tiboriga tushmog'imda bir kichik xislat, ya'ni tinglash, tinglay olishligim ko'proq yordam bergan bo'lsa ajab emas. Negaki, men shu kun qadar tinglagan, tinglayotgan saboqlarimni yurtni o'ziga asar sifatida taqdim etyapman», degan edi.

4. So'z tinglaganda u yoq-bu yoqqa alanglab yoki hardamxayollik bilan emas, alohida e'tiborda tinglaganlar. Ayniqsa, kattalar tomonidan berilgan dashnom, tanbehni sukut saqlab eshitganlar.

5. Qarashda noravo narsada kar bo'l, tinglashda noloyiq, gap-so'zda kar bo'l.

6. Tinglash ham so'zlashga kam baholanmaydigan mehnat bo'lib, uni qonun-qoidalariga amal qilsangiz, yaxshi suhbatdosh bo'lishni birinchi va eng muhim shartiga amalda qilgan bo'lasiz.

7. Ona tilidan mahrum bo'lish — onadan ajrab qolishdan ham mudhishroq.

8. Ey, qobil farzandi arjumand, iloyo, sizning yomon ko'zdan, nogahoniy ajal, balo-qazolardan, bevaqt o'lim va tuhmatlardan o'z panohiga asrasin.

242-mashq. Yozing, gaplarda **-lar** qo'shimchasi qanday ma'no anglatayotganini ayting. Uslubiy xususiyatini izohlang.

1. Bu hayot chashmasi qoshiga bizlar kabi juda ko'p kishilar keldilar, tiriklik nash'asiga g'arq bo'lib, o'ltirdilar, so'ng bir-bir abadiy yo'qlik sari ketdilar. 2. Boburning yoniga Hofiz Qo'ykiylar tashrif buyurdilar. 3. Bulbuligo'yo shoirlarning shon-shuhrat ko'yida o'rtanib aytguvchi dilrabo baytlari ham endi uning ko'ngillariga zavq bag'ishlamas edi. 4. U ko'p vaqtini ko'zdan yiroq, xilvat va toqi ravoqda tanho o'tkazar, ahyon-ahyon, hushi kelgan chog'lardagina Yusufiyni chaqirib chog'ir buyurar edi. 5. Meni Sohibqiron «yetti iqlimning shamsi anvari», «shahanshohi olam» deb ko'klarga ko'taradilar, deya hasratli tovush bilan so'zlardi Bobur. 6.

Humoyun Mirzo kecha oqshomlarda muborak huzuringizga otlangan ekan. 7. Ilohim, tangri o‘z panohlarida asrasin sizni. 8. Begimlar ham, Nozimalar ham hali men aytgandek o‘qib edilar, dedi Gulbadanbegim, 9. Kamina qulingizning sadoqati ham, jasorati ham zoti muboraklariga kundek ravshandir. 10. Zoti shariflari ijozat etsalar. 11. Tabarruk bitiklari nomuborak quloqlarimizga sazovor ko‘rilsa, boshlarimiz ko‘kka yeturdi. 12. O‘zlari ham tashrif buyuribdilar-da?!

(X. Sulstonov)

Ot so‘z turkumi va uning xususiyatlariga oid grammatik topishmoqlar javobini toping

1. Koning, noning, taronang
Kitobing, sening tuning.
Qaratqich kelishikning
Qo‘shimchasi qaysi — ning?
2. Seni, qani ham, ya’ni
Tuni, meni ham eni.
Tushum kelishigining
Qo‘shimchasi qaysi — ni?
3. Tuning, to‘ning
Kunning, koning,
Qaratqich qo‘shimchasi
Toping, qaysi — ning?:
4. Toshkentlik, farg‘onalik,
Oylik, ellik, sutchilik.
So‘zlarda bor — lik, — chilik,
Nimadir — lik ham — chilik?
5. G‘ayratliga hamrohman,
Dangasadan yiroqman.
Kim doim vaqtli tursa,
Jismoniy mashqlar qilsa,
Unga quvvat beraman,
Bunda ko‘pdir ot so‘zlar
Kim topib, topib so‘zlar.

6. Nonni kam yegin yozda
Ko‘proq yurgin piyoda
Olma, o‘rik, shaftoli
O‘rik, bodom va oli,
Qovun, tarvuz, ko‘ksulton,
Gilos, olcha, do‘lana,
Yo qishda yong‘oq, asal,
Tandan ko‘chadi kasal.
Necha ot, necha fe‘l bor,
Toping berib e‘tibor?

7. Qama bo‘lar qachon ot,
Bo‘ya bo‘lar qachon ot?
Yama, bo‘ya, ham tara
Qachon bo‘lib qolar ot?

Topishmoqlarning javobi

1. Sening so‘zidagi — ning.
2. Seni, meni so‘zlaridagi — ni.
3. Kunning so‘zidagi — ning.
4. Ot yasovchi qo‘shimchalar.
5. Beshta mavhum ot.
6. Besh dona mavhum ot.
(18 ta ot, 4 ta fe‘l bor).
7. «q» qo‘shimchasini olganda.

Savollarga javob bering

1. Ot deb nimaga aytiladi?
2. Otlarning ko‘plik shakli qanday vositalar orqali yasaladi?
3. Otlarning uslubiy xossalari deganda nimani tushunasiz?
4. Yasama otlar qanday hosil qilinadi?
5. Atoqli otlarning hosil bo‘lish yo‘llari haqida gapiring.
6. Turdosh otlarga misollar keltiring va ularni izohlang.

Tayanch tushunchalar

turdosh ot, atoqli ot, birlik shakl, ko'plik shakl, egalik shakli, kelishik shakli, hurmat shakli, ot yasalishi, morfologik usul bilan ot yasalishi, sintaktik usul bilan ot yasalishi.

23-dars. SIFAT VA UNING USLUBIYATI

Dars maqsadi: o'quvchilarda sifat va uning xususiyatlari haqida bilim va ko'nikmalar hosil qilish.

R e j a:

- * Sifat haqida umumiy o'rta ta'limda olingan bilimlarni eslash.
- * Sifat ma'nodoshlari uslubiyati.
- * Sifat ma'nodoshlaridan nutqda o'rinli foydalanish.

1-topshiriq. Tug'ilgan yurtingiz haqida sifatlardan foydalangan holda kichik hikoya yozing. Qaysi sifatlardan foydalanganingizni va uning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

2-topshiriq. Matndan sifatlarni toping. Ularning qanday belgilarni ifodalayotganini aniqlang.

Oh sukunat portlar saharda,
Kun nurida yonib, yaraqlab
Chopib kirar sovuq shaharga
Yalangoyoq yashil daraxtlar.

(Shavkat Rahmon)

Sinfingizdagi mavjud narsalar: stol, stul; devorga osilgan taxta; o'quv qurollaringiz, kitob, daftar, qalam, ruchka va boshqalarning hammasi ma'lum belgilarga (rang, hajm, shakl — xususiyat kabi) ega. Masalan, stol ko'k, sariq; baland, past, katta-kichik singari hajm-shaklga ega. Ana shunday belgilarni ifodalovchi so'zlarning sifat hisoblanishi haqida o'rta umumiy ta'limda ma'lumot olgansiz.

Ma'lum belgi bir necha so'zlar orqali ifodalanishi ham mumkin. Masalan: katta, ulug', ulkan, buyuk, gigant; chiroyli, go'zal, xushro'y,

bejirim va boshq. Bunday soʻzlar muayyan bir umumiy maʼno asosida birlashsalar ham, lekin ular bir-biridan maʼlum farqlanishga ham ega. Bunday farqlanish ularning boshqa soʻzlar bilan bogʻlanishida, maʼlum uslubga xoslanishida aniq namoyon boʻladi. Masalan, *odam* soʻzi katta, *buyuk*, *ulkan*, *ulugʻ* sifatlarini qabul qila oladi, lekin *gigant* sifati odam bilan bogʻlana olmaydi. Chunki u qurilishlarda binolarning shakl-belgisini ifodalashga xoslangan. Shuningdek, *ulugʻ*, *buyuk* soʻzlari shakl belgisidan tashqari xususiyat belgisini ham ifodalaydi. Bunday vaqtda ular bilan maʼnodosh boʻlib keladi. *Uulkan*, *gigant* soʻzlarida esa bunday maʼno yoʻqligi uchun ular bilan maʼnodoshlikni hosil qila olmaydi.

Shuning uchun ham sifatlarning maʼnodoshlarini bilish va oʻz oʻrnida qoʻllay bilishi soʻzlovchining nutqiy mahoratini koʻrsatadi.

Savol va topshiriqlar

1. Sifat deganda nimani tushunasiz?
2. Sifatlar sinonimiyasiga misollar keltiring.
3. Sifatlar sinonimiyasining nutqda tanlanish imkoniyati haqida gapiring.

243-mashq. Berilgan mashq. «Xato toping!» deb nomlanadi. Matnni oʻqigandan soʻng sifat soʻz turkumiga oid soʻzlarni ikki ustunga boʻlib koʻchiring. Xato yozilgan oʻrinlarni aniqlang va soʻzlarni toʻgʻrilab qoʻying.

HAYO KOʻZDAN BILINUR

Hayotiy tajribalar va olimlarning xulosalari shundan dalolat bermoqdaki, odamzod dunyoga kelib neki topgan boʻlsa, hayo va ibo tufayli, neki yoʻqotgan boʻlsa, hayosizlik va ibosizlik tufaylidir. Bu tuygʻu inson deb atalmish eng sirli moʻjizani hayvonot dunyosidan farqlaydigan, tabiat va jamiyat muvozanatini saqlab turadigan eng nozik, eng ilohiy tuygʻudir.

Yaratganga beaded shukrlar boʻlsinki, u oʻzi suygan bandalarning qalbida mudrab yotgan halol va haromning, ibo bilan hayosizlikning farqiga borish tuygʻusini qaytadan uygʻotmoqda.

Bizga sadoqatlik doʻst, iboli suhbatdosh tanlashda odamlarning soʻzidan ham koʻra, ularning koʻzlari koʻproq yordam beradi. Ulugʻlar yuziga har qanday holda ham tik boqmaslik bizga ota-bobolarimizdan qolgan tabarruk merosdir. Jumladan, paygʻambarlarimizdan hikoya qilingan kitoblardan birida bu haqda quyidagi rivoyat ibratli bitilgan: «Paygʻambarimiz Ibrohim

Halililloh tush koʻrdilar. Tushlarida vahiy kelib, qurbon kerak, dedi. Ibrohim yuz tuya qurbonlik qildi. Parvardigor: — Bir dilga ikki suyaklik sigʻmas: yo Ismoilni (Ibrohimning oʻgʻli) yoki meni degil, — dedilar. Halil oʻgʻlini qurbonlik qilishga rozilik berdi. U oʻgʻlini yuvintirib, kiyintirib safarga olib chiqib, qurbon qilishga taraddudlandi. Shunda shayton Ismoilga:

— Otang sening joningni olishga olib ketyapti. Sen qochib, ket, — dedi.

Ismoil shaytonning soʻziga kirmadi, aksincha, otasining qurboni boʻlishga rozilik berdi va otasiga quyidagi iltimoslarini bildirdi:

1. Qoʻlimni bogʻlab qoʻyingki, qizgʻish qonim sizga sachrab osiy boʻlmayin.

2. Qonli toʻnimni onamga elting. Toki menga toʻymagan onam duo qilib tursinlar. Bergan oq sutlariga rozi boʻlsinlar.

3. Boshimni kesar holatda yuzimni yerga qaratib qoʻyingki, Sizga bogʻaraz nigoh bilan boqib qoʻymayin.

Ota-oʻgʻil yigʻladilar. Ota oʻgʻil aytganlarini bajardi. Ibrohim oʻtkir pichoq uchini Ismoilning boʻgʻziga tiradi. Pichoq oʻtmadi. Halil pichoqni qattiq toshga urdi. Tosh kesildi... Shu payt hazrat Jabroil bir katta qoʻchqor keltirdi va Ismoilga tahsin aytib, shu qoʻchqorni qurbonlik qilishni buyurdi...» Qarang, hatto qurbon qilmoqchi boʻlgan chogʻida ham ota raʼyiga qarshi bormaslik, jumladan, unga gʻaraz nigoh bilan boqib qoʻyishdan qoʻrqishlik tuygʻusi Ismoilni banogoh oʻlimdan qutqarib qoldi. Aksincha, boʻlganida esa uning oʻlimi muqarrar edi. Maʼlum boʻlishicha, ota-ona va ustozlar yuziga har qanday sharoitda ham tik boqmaslik nafaqat oʻzbeklar, balki butun musulmonlar uchun xos ekan.

244-mashq. Oʻqing, sifatlarning uslubiy xususiyatlari, yaʼni predmetning belgisini qiyoslab, kuchaytirib, darajalab koʻrsatilishini tushuntiring.

MILLATNI BIRLASHTIRUVCHI BAYROQ

Aslida maʼnaviyat tushunchasi maʼrifat va madaniyat tamoyillari bilan birga milliy mafkurani ham oʻz qamroviga oladi. Milliy mafkura nazariy faoliyat bilan bogʻliq boʻlib, u maʼnaviyatning tarkibiy qismini tashkil etadi. Mafkura falsafiy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, badiiy-estetik tafakkurning nazariy asoslariga suyanadi.

Prezidentimizning «Kuch — bilim va tafakkurda» degan dono hikmati mafkura haqidagi mulohazalarimizga tagʻin ham oydinlik kiritdi. Ana shu

shiordek eng yangroq, eng teran mushohadalar haqida o‘ylarkanman, beixtiyor olis moziy esga tushadi...

Bizning milliy mafkuramiz ko‘p ming yillik juda boy merosimizga, milliy qadriyatlarimizga, mutafakkir, ajdodlarimiz ta’limotlariga va ilg‘or zamondoshlarimizning zakovatiga suyanadi va ayni mahalda umumbashariy ma’naviyatning sarchashmalaridan oziqlanadi. Shuning uchun ham tub mohiyatiga ko‘ra millatimiz mafkurasi ham baynalmilal, ham umuminsoniydir. Mafkuramizning yagona milliy mafkura ekanligi va bu maqomning O‘zbekistonda istiqomat qilayotgan va shu yurtning fuqarosi sanalgan 130 dan ziyod millat vakillari manfaatlariga zid kelmasligi barchaga ayon. O‘zga millat vakiliga ham ikki davlat fuqaroligi huquqining berilmasligi biror millatga mansub vatandoshimiz qadr-qimmatini o‘zgalardan juda yuqori tutmaslik yoki kamsitmaslik natijasidir.

Albatta, Oktabr to‘ntarishidan keyin eng zukko jadidlar va taraqqiyparvar ziyolilar shakllanib borayotgan bugungi mafkuramizni orzu qilgan bo‘lishlari mumkin. Shunday bo‘lgan chog‘da ham ularning ezgumidlari faqat farazligicha qolib ketishi tayin edi. Qizil imperiya hukm surgan davrda milliy mafkura tamasida bo‘lish taxayyulning o‘zginasi edi, xolos.

Qizil imperiyaning sho‘rolarga xos, ya’ni har qanday milliy tuyg‘uni tahqirlovchi yakkahokimlikka asoslangan eng jirkanch mafkurasini yurtboshimiz tamoman yaroqsiz, deb topdi va barcha tamoyillarining mustabid tuzum manfaatlariga xizmat qiluvchi mohiyatini ochib tashladi.

(M. Xidir)

245-mashq. «Ranglar jilosi» deb nomlangan matnni o‘qing, sifatlarini topib ularning uslubiy xossalarini belgilang.

Oq rang tozalik, musaffolik, iffat, yorug‘lik, donishmandlik, haqiqat va ezgu — iroda ramzidir. Bular oq rangning bir jihati, biroq boshqa jihatiga ko‘ra u motam, o‘lim, qo‘rqoqlikni ifodalaydi. Yaponiya va Xitoyda aynan oq rang motam va qayg‘u rangi hisoblanadi.

Qora rangli kiyim kiyishni yoqtiruvchi odam hamma narsalarga qarshi, o‘jar. Isyon bilan hammasidan voz kechishni istaydi. Bu holat kishining kuch to‘plashi uchun vaqtincha chekingan, tin olgan davriga muvofiq keladi. Qora rangning ijobiy sifatlari ham yo‘q emas: masalan, nikoh to‘ylarida kuyovning qora kastum-shimda bo‘lishi yoki qora kastum-shimning rasmiy marosimlarda kiyilishi bu rangning obro‘-e’tibor, tantanavorlik ramzi ekanligini ham ifodalaydi.

Qizil rang inson hayotidagi eng kuchli hayajonni ifodalaydi. Mutaxassislarning kuzatuvlariga ko‘ra, kishining qizil rangli kiyim tanlashi uning o‘zini namoyon etishga bo‘lgan harakati bilan bog‘liq. Shuningdek, qizil tartibsizlik, inqilob, mavjud tartib-qoidalarga bo‘ysunmaslik, ularni rad etish alomati hamdir. Qizilning manbasi olov, u issiqlik va harorat beradi, shuningdek, u muhabbat rangi ham hisoblanadi.

Sariq rang — ochiqlik, faollik, ozodlikka va kuch-quvvatga intilish rangi. Sariq quyosh va yoz faslining rangi, u kelajakka umidvorlikni o‘zida ifodalaydi. Sariq oltin rangi bo‘lganligi uchun shon-shuhrat va ilohiy hukmronlik ramzi ham hisoblanadi.

Kulrang u na oq, na qora, o‘rtalikdagi neytral chegara rangdir. Kimki bu rangga ko‘proq moyil bo‘lsa, demak, u o‘zini hamma narsadan to‘siq chegaralab olishni, har qanday majburiyatlardan xalos bo‘lib, hech narsada ishtirok etmaslikni istaydi. Kulrang kiyingan odam boshqalarning o‘zi haqida bilishlarini istamaydi: kulrang — sirlarni yashirish xususiyatiga ega.

Ko‘k rang — ochiq osmon va dengiz rangi sifatida o‘zida yuksaklik va chuqurlikni ifoda etadi. Ruhshunos olimlar ko‘k rangning inson asablariga tinchlantiruvchi ta‘sir ko‘rsatishini aniqlagan. Boshqa jihatdan ko‘k beo‘ylik, turg‘unlik, hayotdan ajralib qolish kabilarni ifodalaydi. Havoyilik, havoyi o‘ylar kabi iboralar ham ko‘k rangning ana shu sifatlari bilan aloqador. Ko‘k sodiqlik va tartib-intizom rangi ham hisoblanadi.

Yashil rang — tiriklik, o‘sish va umid ramzi. Bahor fasli chechaklari rangi. Boshqa bir jihatiga ko‘ra u zahar, kasallik va g‘o‘rlikni ham bildiradi. Shuningdek, yashil rang mo‘l-ko‘lchilik, to‘kin-sochinlik, rivojlanishni ham bildiradi. Islom dinida yashil ilohiy rang sanaladi.

246-mashq. Maqol va hikmatlar ichidan sifat so‘z turkumiga oid so‘zlarni toping, sifatning otga o‘tish holati bormi?

Baxil boyga borguncha,
Karamli tog‘ga borar.

Baxildan tosh so‘raguncha,
Gadoydan osh so‘ra.

Nomardga yalinma,
Bir baloga chalinma.

Aqlsiz do‘stga kular,

Aqlli do‘stini suyar.

Johil ulfat — boshingga kulfat.

Yaxshi do‘sting kuldirar,
Yomon do‘sting kuydirar.

Aybsiz do‘st izlagan do‘stsiz qolar.

Issiq kiyim tanni ilitar,
Issiq so‘z jonni ilitar.

Noinsofga erk bersang, elni talar.

247-mashq. Nuqtalar o‘rniga sifat turkumiga oid so‘zlarni qo‘yib ko‘chiring.

...Farzandlar! Bilginki, insonga beriladigan... sifat odobdir. ...axloqqa ega bo‘lishi ham odobdan sanaladi. Xush va odobli kishilarga barcha, hatto dushmanlari ham tan beradi. ... odamni esa, hamma insonlar, hatto ota-onasi ham yomon ko‘radi.

Odob har bir fazilatga yo‘ldir.

Kimki yoshligida... bo‘lmasa, bir umr bad... qolib ketishi mumkin.

Majlis odobi. Ey... bolam! Maktabga borsang, o‘z o‘rningga o‘tirasang, ammo... kishilar orasida... roq joyga o‘tirganing afzal. Ikki kishining o‘rtasiga ularning ... hech qachon o‘tirma. Ohista va muloyimlik bilan o‘tir. Gapirsang gaping... bo‘lsin. Shoshma-shosharlik qilma, pala-partish gapirma. Ko‘p kulishdan, hazil-mutoyibadan uzoq bo‘l! Barmog‘ing bilan burningni o‘ynama. Tuplamagin. Esnasang, chap kaftingning orqasi bilan og‘zingni bekit. «Astag‘firulloh» degin. Aksirsang, darhol «Alhamdulillah» degin. Hammaga... yuzlik, muloyimlik bilan gapir.

Muomala odobi. Ey farzandim! Inson yolg‘iz yashay olmaydi. Qalblar hamisha bir-biriga ... talpinib turadi. Shuning uchun... do‘stlar paydo bo‘ladi, o‘zaro hamjihatlik yuzaga chiqadi... odamlar bir-birlariga yordam beradi, ko‘ngillar ulfat tutinadi. Do‘stlaringning mehrini qozonay desang, ulardan ... munosabat ko‘rishni xohlasang, sen ham ularga... muomalada bo‘lishing lozim. Xulqi... bolalarni yaxshi bo‘lishga chaqir. Yolg‘on gapirishdan, dangasalikdan butunlay hazar et.

(A. Hikmatov)

248-mashq. Ko‘chiring, sifatlarning ma’nodoshlarini topib yoniga yozib bering.

Namuna: 1. Yoshlardan yurak jo‘shqinligi, qalb qo‘ri, bilak kuchi, teran (zukko, yuksak) aql-idrok talab qilinadi. (*G‘aybulla as-Salom*) 2. Auditoriyaga qomatini tik tutgan, xushbichim, o‘ziga yarashgan kastumshim, ustidan yupqa qavilgan beqasam to‘n kiygan, oyog‘ida zamonaviy tuflari, bo‘ynida chiroyli galstugi, ko‘zida tilla gardishli ko‘zoynagi bor, kalta mo‘ylov qo‘ygan, moshrang do‘ppili kishi viqor bilan kirib keldi. (*B. Do‘stqorayev*) 3. Kattaqo‘rg‘on suv ombori o‘nlarcha chaqirimlarga cho‘zilib, kengayib zumrad ko‘l kabi adirlar o‘rtasida yoyilib yotadi. 4. XX asr ikkinchi yarmida dunyoning ijtimoiyot bilan juda jiddiy va juda chuqur shug‘ullanadigan qismida «globalizm» degan tushuncha vujudga keldi. (*I. G‘afurov*) 5. Aldov, makr, xiyonat bilan hokimiyat tepasiga kelgan bolsheviklar ishonuvchan xalqlarni bir umrga tutqunga olish, johil bo‘lib qolish, mehnatdan boshi chiqmasligi, o‘zligi, qadr-qimmatini, taqdiri, istiqboli haqida o‘ylamasligi uchun ozmuncha sa’y-harakat qilishmadi. 6. Chet ellarda vatandoshlar ona yurt haqida ko‘zidan yosh, titroq hayajon bilan gapirishlari, bir siqim tuprog‘ini ko‘ziga to‘tiyo qilishlari haqida o‘qigan, eshitgan edik, o‘zimiz guvoh bo‘ldik, deydi Anvar. (*S. Umirov*) 7. O‘zbekiston deb atalmish bizning mamlakatimizda mohir jurnalistlar anchagina. 8. Shayx Jaloliddin Kubrodek ulug‘ zotlar, Sulton Jaloliddin Manguberdidek bahodir farzandlar timsolida boshlangan va yarim asr davom etgan Vatan ozodligi uchun kurash ona xalqimiz uchun nihoyatda og‘ir kechdi. (*M. Abdullayev*)

Tayanch tushunchalar

sifat, sifatlarda ma’nodoshlik, shakl belgisi, xususiyat belgisi, rang belgisi, maza-ta’min belgisi.

24-dars. SIFAT DARAJALARI VA SIFAT YASOVCHI QO‘SHIMCHALARNING

USLUBIY XUSUSIYATLARI

24.1. SIFAT DARAJALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: sifat darajalaridan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini hosil qilish.

R e j a: * Sifatlarda belgining darajalanishi haqida.
 * Sifatlarda belgining darajalanishini ifodalovchi vositalar.

Topshiriq. Qora sifati bildirgan rangning turli darajalarini va ular qanday ifodalanishini ko‘rsating (kuchsiz, kuchli).

Sifatlar belgini to‘g‘ridan to‘g‘ri (oq, ko‘k kabi) yoki bir belgini qiyoslab, darajalab ko‘rsatishi ham mumkin. Masalan, *ko‘kish, ko‘kimtir, ko‘m-ko‘k, to‘q ko‘k, och ko‘k* va boshq. Bulardan ko‘k belgini to‘g‘ridan to‘g‘ri ifodalab uning me‘yorda ekanligini; *ko‘kish, ko‘kimtir, ko‘k* belgining me‘yordan kam ekanligini, ko‘klik haqidagi tasavvurimizga yetmaganligini, *ko‘m-ko‘k, to‘q ko‘k* sifatlari esa belgining me‘yordan ortiq, kuchli ekanligini bildiradi.

Odatda, sifatlarning uch darajasi ajratiladi: a) oddiy daraja; b) orttirma daraja; d) ozaytirma daraja.

Belgining ortiq-kamlik munosabati ifodalanmaydigan sifatlar oddiy darajadagi sifatlar sanaladi. Bunday sifatlarda maxsus daraja hosil qiluvchi vosita bo‘lmaydi. *Shirin, go‘zal, oq, qora* singari sifatlar oddiy darajaga mansubdir.

Belgining mo‘ljaldan ortiqligini, kuchliligini bildirgan sifatlar orttirma darajadagi sifatlar hisoblanadi.

Bunday sifatlar 1. Oddiy darajadagi sifatlarning birinchi bo‘g‘inidagi oxirgi undoshning m yoki p undoshiga almashtirib yoki shunday undosh qo‘shib sifat oldidan takrorlash orqali: *ko‘m-ko‘k; sariq — sap-sariq, qizil — qip-qizil* kabi;

2. Tarkibidagi birinchi yoki ikkinchi unlini cho‘zish yo‘li bilan: *achchiq — a:chchiq, uzun — u:zun; chiroyli — chiro:yli* kabi;

3. Sifat oldidan *juda, g'oyat, nihoyatda, behad* singari soʻzlarni qoʻshish yoʻli bilan: *yaxshi-juda (behad, g'oyat, nihoyatda)* yaxshi kabi.

Belgining moʻljaldan kamligini, kuchsizligini ifodalaydigan sifatlar ozaytirma darajadagi sifatlar hisoblanadi.

Bunday sifatlar quyidagi yoʻllar bilan hosil qilinadi: 1) sifat oldidan *sal, picha, ozgina, xiyol, biroz* kabi soʻzlarni keltirish yoʻli bilan: *to'la — sal to'la, achchiq — ozgina achchiq*; 2) sifat oxiriga — *roq, — (i)sh, (i)mtir* qoʻshimchalarini qoʻshish orqali: *sariq— sariqroq (sarg'ish, sarg'imtir)* kabi.

Bular ichida — *roq* qoʻshimchasi *biroz, sal, ba'zan nim, och* soʻzlari bilan sinonim boʻlib keladi. Shuning uchun ularni koʻpincha birining oʻrnida ikkinchisini qoʻllash mumkin boʻladi. Masalan, *qizilroq — sal qizil, biroz qizil, och qizil* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. Sifat darajalari deganda nimani tushunasiz?
2. Sifatning qanday darajalarini bilasiz?
3. Uchta sifat topib, uni turli daraja shakllarida keltiring. Maʼno farqini tushuntiring.

249-mashq. Sifatlarni toping. Ularning uslubiy xossalarini aniqlang.

ODAMNI BILISH

Koʻz ravshan boʻlsa, qalbning oqligi, xush-xurramlik belgisidir.
 Koʻz kichik boʻlsa, ojizlik va gʻam-anduhga botganlik belgisidir.
 Koʻz yirik boʻlsa, ablah va nodonlikdan dalolatdir.
 Koʻz harakatsiz, xira boʻlsa ham ablahlikning dalilidir.
 Koʻz kichik va xira boʻlsa, ochkoʻz va molparast boʻladi.
 Koʻz tim qora boʻlsa, badgumon va qoʻrqoqlikdan belgidir.
 Koʻz moviy boʻlsa, besharm, bevafo, eʼtiqodi va imon sustligi dalilidir.

Koʻz yoshlanmaydigan (va benur) boʻlsa, unday kishi odamlar qonini toʻkishga shay boʻladi.

Agar koʻk, qora yo shahlo koʻzda qora nuqtalar va feruzarang qoʻshilgan boʻlsa, u kishining ichi qora, oʻzi shahvatga oʻchdir.

Kimning koʻzi gʻoyat yaxshi koʻrsa, uning achchigʻi tez chiqadir.

Kimki kulganda koʻzida yosh yitillasa, u yaxshi xulq-atvor egasidir.

□ □ Kimki koʻzini tez-tez yumib ochsa, u sodiq doʻst va yomon ishlardan xoli kishidir.

250-mashq. — roq orqali shakllangan sifatlarda boshqa vositalar, yaʼni — dan, qaraganda, koʻra, nisbatan kabilar ham ishtirok etishiga misollar yozing.

251-mashq. — iy, — viy sifat yasovchi qoʻshimchalar yordamida soʻzlar yasang va ularning oʻzagini toping.

Namuna: ilmiy, ruhiy, maʼnaviy, badiiy, Fuzuliy, lugʻaviy, hajviy, jismoniy, dunyoviy, nasriy, aqliy, kimyoviy, Nizomiy, axloqiy, samoviy, Nasimiy, lisoniy, fazoviy, mafkuraviy, ashyoviy...

252-mashq. Ranglar xarakteringizni belgilaydi. Oʻrtoqlaringizning qaysi rangni yoqtirishiga qarab turib xarakterini aniqlang.

QIZIL RANG — Harakatchan, irodali, oʻziga ishonuvchan. Oilada qattiqqoʻl, talabchan.

OLOVRANG — Koʻngli ochiq, ulfatchilikni yoqtiradigan, jozibador.

SARIQ RANG — Bilimli, maqsad sari intiluvchan, hayotga muhabbat bilan qarovchi.

HAVORANG — Aqlli, ehtiyotkor, koʻnglidagi gapni ochiq aytavermaydigan, xushomaddan yiroq.

OQ RANG — Xayolparast, yolgʻizlikni yoqtiradigan, qalbi pok.

KULRANG — Ogʻir-bosiq, oʻy-fikr bilan ish koʻradigan.

QORA RANG — Faqat oʻzini oʻylovchi, xudbin, boshqalarning yutuqlarini koʻra olmaydigan, ichi qora.

253-mashq. Grammatik oʻyin. Katakchalarni sifat soʻz turkumiga oid soʻzlar bilan toʻldiring. Kim tez va toʻgʻri toʻldiradi.

Tayanch tushunchalar

oddiy daraja, ozaytirma sifat, kuchaytirma sifat.

24.2. SIFAT YASOVCHI QO‘SHIMCHALARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: sifat yasovchi qo‘shimchalar sinonimiyasi va ularning uslubiy xususiyatlari haqida ma’lumot berish.

R e j a: * Tub va yasama sifatlar.
 * Sifat yasovchi qo‘shimchalar sinonimiyasi va ularning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. Quyidagi sifat yasovchi qo‘shimchalarning ma’nodoshlarini aniqlang. Ular o‘rtasidagi umumiy va o‘ziga xos jihatlarni ayting. Shirali — ... suvli —...

Sifatlarning tub va yasama bo‘lishidan xabardorsiz. Hech qanday yasovchi qo‘shimchalarsiz belgi bildiruvchi so‘zlar tub sifatlar sanaladi. Masalan, go‘zal, hunuk, oq, qora kabi. Yasovchi qo‘shimchalar yordamida boshqa so‘z turkumlaridan hosil qilingan sifatlar yasama sifat hisoblanadi. Masalan, suv so‘ziga — *li* qo‘shimchasi qo‘shish orqali o‘zak ifodalagan narsaning mavjudligini, me’yordan ortiqqligini (suvli) bildiradi, — *siz* qo‘shimchasini qo‘shish orqali esa, aksincha, o‘zak ifodalagan narsaning yo‘qligi yoki me’yordan kamligini (suvsiz) bildiradi.

Sifat yasovchi *-li* qo‘shimchasi *-dor*, *-kor* qo‘shimchalari va *ba-old* qo‘shimchasi bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi, shuning uchun ularni birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llash mumkin. Masalan, *go‘shkli-go‘shkdor*, *gunohli-gunohkor*, *mazali-bemaza* kabi; lekin doimo ham ularni bir-biri bilan almashtirish mumkin emas. Masalan, *yurakli*, *kuchli* so‘zlarini *bayurak*, *yurakdor*, *yurakkor*, *kuchdor*, *bakuch*, *kuchkor* deb bo‘lmaydi.

Sifat yasovchi *-siz* qo‘shimchasi *be-*, *-no* old qo‘shimchalari bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi. Shuning uchun ularni ko‘pincha birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llash mumkin. Masalan, *umidsiz*, *beumid* — *noumid*; lekin ularni ham doimo bir-biri bilan almashtirib bo‘lmaydi. Masalan, *aqlsizni beaql* deyish mumkin, lekin *noaql* deb bo‘lmaydi. Shuningdek, *nomard*, *noma’lum* singari so‘zlardagi *no-* old qo‘shimchasini *be-* old qo‘shimchasi va *-siz* qo‘shimchasiga almashtirib bo‘lmaydi, chunki bu so‘zlar fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga tayyor holda o‘tgan. Hozirgi o‘zbek tilida yasalgan emas.

Shunga ko‘ra sifat yasovchi qo‘shimchalardan o‘rinli foydalanish katta ahamiyatga ega.

Savol va topshiriqlar

1. Yasama sifat nima va qanday vositalar yordamida sifat yasaladi?
2. Sifat yasovchi qo‘shimchalar sinonimiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Sifat yasovchi qo‘shimchalarni bir-biri bilan almashtirib bo‘lmaydigan holatlarni ayting.

254-mashq. Uyga topshiriq. O‘qigan badiiy asaringizga taqriz yozing. Unda yasovchi qo‘shimchalarni ham ishlating.

255-mashq. Talabalarga eslatma!

1. O‘z nutqingizda keng iste‘molda bo‘lmagan so‘zlarni ko‘proq ishlating.
2. Yetarli darajada so‘z boyligiga ega bo‘ling.
3. Gapda so‘zlarni o‘rinli va me‘yorida ishlating, gapni grammatik jihatdan to‘g‘ri tuzing, tasviriy vositalardan unumli va o‘rinli foydalaning.
4. To‘g‘ri yozish ko‘nikmasini hosil qiling.
5. Matn yaratish qobiliyatini o‘zingizda mujassam eting.
6. Matnni tahlil qilishga o‘rganing.
7. Mushohada malakasiga ega bo‘ling.
8. So‘z ma‘nodoshlaridan unumli foydalaning.

Aziz talaba! Og‘zaki va yozma nutq jarayonida yuqoridagi ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lgan tinglovchigina so‘z xazinasining durdonalaridan oqilona foydalana olgan bo‘ladi.

Topshiriq. Yuqoridagi fikrlarga amal qilib, «Bir qultum suv» mavzusida matn tuzing. Bu grammatik o‘yin-topshiriq «Matnni davom ettiring» deb ataladi. (Har bir talaba bittadan gap yozib, bog‘lanishli matnni davom ettiradilar.)

Topshiriqni bajarganingizdan so‘ng esa matnda ishlatilgan sifat so‘z turkumiga e‘tibor bering va uning ostiga bir chiziq chizing.

256-mashq. Sifat yasovchi qo‘shimchalardagi antonimlik munosabatini, shuningdek, ularning ma‘nodoshini ham ayting. O‘quv xonasidagi birinchi

qator insondagi ijobiy fazilatlarni (rostgo‘y, kuyunchak), ikkinchi qator shu so‘zlarning qarama-qarshi ma‘nolari — salbiy fazilatlarini (yalqov, yolg‘onchi) topadilar.

Ijobiy:

mehrli
beozor

Salbiy:

bemehr
dilozor

257-mashq. O‘qituvchi matn o‘qiydi. Talabalar uning ichidan sifat so‘z turkumiga oid so‘zlarni xotiraga joylab o‘tiradilar. Talabalar matnni tinglab bo‘lganlaridan so‘ng sifat so‘z turkumiga oid so‘zlarni navbat bilan aytadilar, o‘qituvchi uni yozuv taxtasiga yozib boradi. (Bu mashqni guruhlararo musobaqa tarzida o‘tkazish mumkin.)

KARVON QO‘NG‘IROG‘I

Karvon qo‘ng‘irog‘i jarangi. Bugun va o‘tmish sadosi uyg‘unlashadi. ...Bir yonda yangi-yangi keng, ravon ko‘chalar, osmono‘par zamonaviy binolar bilan sayqal topgan ulug‘ poytaxt — shahri azim, mustaqil yurt faxri — Toshkent! O‘zini anglamoqchi bo‘lgan, avvalo, poytaxtini sevadi.

Bir yonda Asaka zavodi. O‘zbekning yengil mashinalari. Nelarga qodir emas bu xalq. Kechagina «Senlar bitta velosiped ham ishlab chiqarolmaysan» degan g‘animlarimiz ko‘rsinlar buni.

Bir yonda Qamchiq dovoni. Yaxshilar yo‘l quradi, ko‘priklar bunyod etadi. «Savob ishni har kuni qil, har dam qil».

Sanasak faxr etgulik muvaffaqiyat ko‘p, ammo ular orasida eng muhimi, hamma xalqqa, hamma elga suv-u havodek zarur — ulug‘ ne‘mat — Tinchlik bayrog‘i bilan yangi asrning issiq, nurli quchog‘iga talpinyapmiz.

«Insoniyat yangi XXI asrga qadam qo‘yganida bizning o‘rnimiz qayerda va qanday bo‘ladi?»

«Xon bo‘lsang-da bog‘ yarat, gadoy bo‘lsang-da bog‘ yarat — bir kunmas bir kun mevasini tatirsan».

Yangi mingyillikda O‘zbekistondek bebaho bog‘, gulshandiyor bilan kirib boryapmiz. Yangi dunyoga xarobalar emas, mana shunday ko‘rkam bog‘lar yaratib bergan xalqning to‘rdan joy olishga haqqi bormi-yo‘qmi? «Yaxshi niyat — yarim davlat». Bu so‘zni mendek bir qalamkashning niyati deb qabul qilsangiz, murod hosil. Zero, yangi ostonada turgan, avvalo, yaxshi niyat qiladi.

Qaysiki oila, qaysiki bino va qaysiki asr poydevori poklik asosiga qurilar ekan, unda totuvlik, hamjihatlik adolat va tinchlik barqaror bo‘ladi.

Yangi mingyillik!

Yangi asr!

Men senga pok g‘isht qo‘yishni istayman. Karvon qo‘ng‘irog‘i eshitilyapti. Hayajonli tarixiy damlar.

Yana ming yillardan so‘ng shunday hayajonli daqiqalarda avlodlarimizning yangi dunyoni pok kutib olishlarini istayman.

(To‘lqin Hayit)

258-mashq. Berilgan matnni o‘qing, sifat yasovchi qo‘shimchali so‘zlarni ajrating. O‘rniga uslub tomondan mos tushadigan sinonim so‘zlar qo‘yib ko‘chiring.

QALB GO‘ZALLIGI — INSON ZIYNATI

Odamzod hamisha go‘zallikka intilib yashaydi. Afsuski, bunda tashqi ko‘rk-tarovat-u husn-malohatning hamisha qo‘li ustun. Ma’naviy pokdamonlik, qalb go‘zalligi ko‘pincha e‘tibordan chetda qolib, o‘z bahosini topavermaydi. Vaqt o‘tishi bilan yuz-ko‘zdagi o‘t-o‘lov o‘rnini son-sanoqsiz ajinlar egallaydi, adl qomat esa kamondan to‘n kiyadi.

Botiniy malohat esa aksincha. Xuddi sharshara ostidagi gavharmijoz yillar davomida sayqallashadi, yangi-yangi qirralari ochiladi, tobora tiniqlashib, ruhiy kamolat sari ko‘tariladi.

Biroq, inson inson-da, o‘tkinchi dunyoga aldangani yetmaganiday ko‘zga tez tashlanuvchi «yulduz»larga umid bog‘laydi va tong yorishib, quyosh borliq uzra zarrin nurlarini sochgandagina qalbida son-sanoqsiz armonlar ila adashganini anglab yetadi. Kunning haqligini kunduzi barcha barobarligini tushunaveradi. Bor hikmat shundaki, uning qudratini tundayoq his etmoqqa qodir tafakkur kerak.

Insoniyat yaralganidan buyon davom etib kelayotgan surunkali ofatlardan biri bu komil inson qadr-qimmatini vaqtida baholay olmaslik, qadriga yetmaslik, iliq nafasiga quloq tutmay, g‘animat damlarni g‘aflatda, razolat va jaholat iskanjasida o‘tkazmoqlikdir. Biroq, bu ham xatoning oxiri emas. Hamma balo poklikni inkor etish bilan nopoklar yo‘liga poyandoz to‘shalishidadir. Goho hayratdan yoqa ushlaysan: nahotki, ezgulikning peshanasi bu qadar sho‘r bo‘lsa, oqillikning puch yong‘oqchalik qadri sezilmasa, yaxshilar jazo topsa, yomonlar sarbaland yursa?

Yo‘q, bunchalik emas. Axir, inson uchun dil farog‘atidan ortiq ne‘mat bormi? Nega gunohlarimizdan pushaymon bo‘lish, istig‘for aytish, tavbat-zarru qilish, oxiratni o‘ylash o‘rniga oxirgi nafasga qadar moddiy boylik, mol-dunyo uchun o‘zimizni o‘tdan cho‘qqa uramiz, dil oynasini xiralashtiramiz. Holbuki, bu dunyoda chinakam qayg‘urishga arziydigan bitta yo‘qotish bor, u ham bo‘lsa, imondan ayrilmoqdir.

(A. Abdullayev)

259-mashq. Jon taslim qilayotgan shoirning berilgan gaplarini o‘qib oling, muallifini toping va undagi fikrlarni munozaraga aylantiring. Matnda sifatlarning ishlatilishiga alohida diqqat qiling.

«Men sizlarni Vatansiz qildim. Vatanga yarog‘ ko‘tarib bormang. Agar shunday qilsangiz, men go‘rimda tik turaman».

Yuqorida fikr aytgan shoir hatto o‘z o‘limidan so‘ng ham Vatani uzra farzandlarining yarog‘ ko‘tarib borishini istamagan. Ona- Vatanning muqaddasligini bir umr qalbida saqlagan va ana shu tuyg‘uni farzandlariga ham singdira olgan.

260-mashq. Berilgan grammatik topishmoqlar orqali sifat so‘z turkumi bo‘yicha olgan bilimlaringizni sinab ko‘ring.

1. Ozaytirma sifatlar

Hosil qiladi — gina,

Kim topadi bu — gina

Qachon bo‘ladi — kina?

2. Shakli boshqa, ma‘nosi

Bir xil bo‘lgan qo‘shimcha

Bundayin qo‘shimchalar

Sifat yasar ko‘pincha?

3. Quroq, qayroq, kattaroq,

Biroq, tezroq ham yaroq.

Sifat so‘zni kim topadi,

Uch-to‘rt misol keltirar.

4. Ko‘m-ko‘k, qizil, sap-sariq,

Dumaloq, oppoq, yashil,

Bular qanday sifatlar

Ma'nosin kim izohlar?

5. Shirin soʻz aytalsa, bemor boʻlar sogʻ,
Oʻrinsiz soʻz bilan koʻngil boʻlar dogʻ,
Subhidam har qancha xushlol saylasa,
Xushvoz bulbuldek boʻlolmaydi zogʻ.
Matnda qaysi soʻzlar
Toping qanday sifatlar?

6. -li, -siz qoʻshimchalar bor,
Maʼnodosh, tengdoshi bor?

7. Poyonsiz, cheksiz, tuzsiz,
Esiz, uyqusiz, borsiz
Olti soʻzda olti — siz,
Sifatlarni toping siz?

8. — Chan dan oldin turar ish,
— Ki dan oltin turar qish.
— Chan, -ki, ish, qish birlashib
Qaysi soʻz hosil qilarmish?

9. Kes soʻzi oladi — gir,
Kes, chop, tom ham olar — gir.
— «gir olib, kes, chop, top»lar
Ayting, qanday yozilar?

10. Yoshlikda odating boʻlsa harorat,
Hurmating oʻrnini oladi nafrat.
Xushfeʼllik bolada yaxshi fazilat
Bunda bor otlarmi yoki sifat?

(R. Sirojiddinov)

Javoblar

1. - *gina* qoʻshimchasi jarangsiz undoshdan soʻng *-kina* tarzida boʻladi.
2. *-be, -ba, -li, -siz* qoʻshimchalari.
3. Quroq, kattaroq soʻzlari.
4. Oddiy va orttirma darajadagi sifatlar.
5. Tub, yasama sifatlar, oddiy darajadagi sifatlar.

6. *-be, -ba* kabi sinonimlari bor.
7. Poyonsiz, cheksiz soʻzlaridagi *-siz*.
8. Yasama sifat.
9. Keskir, topqir, chopqir.
10. Yaxshi — sifat, xushfeʼllik, yomonlik, hurmat, nafrat — ot.

Topshiriq. Siz nutqiy tadbirkorlik deganda nimani tushunasiz?
Misollar bilan tushuntiring.

261-mashq. Gapnlarni koʻchiring. Soʻngra undagi sifatlarni alohida yozing, har birining maʼnosini, gapdagi vazifasini, darajasini, sodda yo qoʻshmaligini belgilang.

1. Naddoflar koʻchasining oʻng tomonida kattakon karvonsaroy boʻlib Jomeʼ va Ark koʻchasining boshida qad koʻtargan serhasham madrasa bilan ajoyib bir uchlikdan iborat silsila tashkil qilar, bir-biriga mutanosib husn qoʻshardi. 2. Bir necha diltortar boʻlmalarda yoshgina choʻrilar, hurliqoday kanizaklar turardi. 3. Abu Bakr Kalaviyning eng ezgu amoli — kishi koʻnglini olish, miskinli qalbini farahbaxsh etish, oʻziga ziyon boʻlsa-da, oʻzga dilini ovlashdir. 4. Baland boʻyli, shoptmoʻylov bir yigit Abu Bakr Kalaviy oldida xuddi tol oldidagi terakday serrayib turardi. Yoniga qilich emas, uzun pichoq osib olgandi... «Barvasta qomatli, jussador, fil uning salobati oldida xartumini yerga qoʻyadi...» — oʻyladi Abu Bakr Kalaviy. 5. Poshshoying shulmi? — soʻradi nopisandlik bilan Ahiy Jabbor. 6. Tolibi ilmlarga shul narsa ayon boʻlsinkim, bir bebaho risola, risolayi majmua bordir, ilmga dil berganlar oʻshani topmaklari lozim. 7. Risolada Arastu, Al-Farobiy, Ibn Sinolarning bebadal asarlari jam boʻlmishdir... 8. Qizning ochiq chehraligi, uning oyday jamoliga mahliyo boʻlgan yigitni yana ham oʻrtantirib yubordi. 9. Qizda husn-u malohatdan boshqa ifodalab boʻlmas bir sehr-jodu ham mujassam ekan, bunga yigitning imoni komil edi.

(Muhammad Ali)

262-mashq. Berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Yasama sifat oʻrnida ikki soʻzli birikmadan ham foydalansa boʻladimi?
2. Sifat yasovchilar antonimik munosabat hosil qilishini tushuntiring.

3. Sifatlash vazifasida kelgan kabi, yanglig‘, o‘xshash, singari va boshqa ko‘makchilardan ham o‘rni bilan nutqimizda foydalaniladi. Buni misollar bilan isbotlang.

263-mashq. Mashqni o‘qing. Sintaktik usul bilan yasalgan sifatlarni toping. Ularni daftaringizga ko‘chirib yozing.

YOR-YOR

Qudaposhsha, uyingizga kelin keldi, yor-yor,
Kelinmas, bir umrga qiziz keldi, yor-yor.
O‘g‘lingizga vafodor hamroh keldi, yor-yor,
Muhabbatin o‘zi-la ola keldi, yor-yor.
Oppoq harir ko‘ylagin kiyib keldi, yor-yor,
Shirin so‘zin tiliga qo‘yib keldi, yor-yor.
Mahallaga lochin qush uchib keldi, yor-yor,
Sadoqat-u iffatni quchib keldi, yor-yor.
Bu makonga anor yuz kirib keldi, yor-yor,
Izli-qutli qadamin qo‘yib keldi, yor-yor.
Bu baxtli xonadonga suluv keldi, yor-yor,
Shirin so‘z-u, xushbichim totuv keldi, yor-yor.
Bu uyga baxti bekam gulnoz keldi, yor-yor,
O‘z sepini saralab, hur qiz keldi, yor-yor.
Oq yuzli kelingiz qalamqoshdir, yor-yor.
Uzun soch, kamtar beka, mehnatkashdir, yor-yor,
Qirq kokilin orqaga tashlab keldi, yor-yor.
Yurtga tinchlik, elga boylik boshlab keldi, yor-yor,
Barchangizga salomin berib keldi, yor-yor.
Qaynonaga quchog‘in ochib keldi, yor-yor,
Bu uy bir umrligin bilib keldi, yor-yor.
Tillo simli ro‘molni boshga yoyar, yor-yor,
Qayin-bo‘yin izzatin joyga qo‘yar, yor-yor.
Kuyov bolaga bergan chin so‘zi bor, yor-yor,
Keldi kelin — qizingiz ta’zim ila, yor-yor,
Bag‘ringizga bosingiz mehr ila, yor-yor.

(Farida Abdumalik qizi)

264-mashq. Berilgan sifatlarni qavs ichidagi otlarga biriktirib soʻz birikmasi hosil qilib koʻchiring. Ayrim sifatlar uslubiy jihatdan ot bilan soʻz birikmasi hosil qilolmaslik sabablarini tushuntiring.

Xipcha (bel, uy, ish), ulugʻ (kitob, inson, tabiat), chalkash (fikir, qiz, moʻjiza), yumshoq (soʻz, fikr, piyola), mazali (shoʻrva, ish, koʻrpa), qishloqi (bola, bugʻdoy, rang), qalin (soʻz, kitob, soat), notavon (kampir, paxta, musiqa), keng (sahro, kitob, choynak), gigant (uy, qand, yer), yashil (ovoz, boylik, fikr), laqma (yigit, tish, ruchka).

265-mashq. Uyga topshiriq. T. Malikning «Shaytanat» romanidagi Asadbek hamda A. Qodiriyning «Mehrobdan chayon» romanidagi Anvar timsollariga tavsif yozing. Unda personajlarni tavsiflovchi sifatlarni toping. Sifatlarning uslubiy xususiyatini aniqlang.

266-mashq. Quyidagi matnni oʻqing, sifatlarni toping, ularni izohlang.

Temur baland qadli, uzun boʻyli, tik qomatli, goʻyo u qadimiy pahlavonlar avlodidan boʻlib, keng peshanali, katta boshli, gʻoyatda kuchli va salobatli, ajoyib boʻlalik, rangi oq-u qizil yuzlik, lekin dogʻsiz, bugʻdoyrang emas, qoʻl-oyoqlari baquvvat, yelkalari keng, barmoqlari yoʻgʻon, poychalari semiz, qaddi-qomati kamoliga yetgan, sersoqol, oʻng oyoq-qoʻli choʻloq va shol, ikki koʻzi bamisoli ikki sham boʻlsa-da, shodligi bilinmas, yoʻgʻon ovozli edi. U oʻlimdan qoʻrqmas, yoshi saksonga yetgan boʻlsa-da, iztirobsiz, vazmin, badani toʻla va pishiq, xuddi zich (qalin) tosh misoli qattiq edi. U hazil-mazax va yolgʻonni yoqtirmas, oʻyin-kulgi-yu koʻngilxushlikka maylsiz, garchi (soʻzda) oʻziga ozor yetadigan biror narsa boʻlsa hamki, sadoqat unga yoqar edi.

Temur tamgʻasining naqshi «rosti rasti» boʻlib, bu «haqgoʻy boʻlsang, najot toparsan» demakdir.

(Ibn Arabshoh)

Tayanch tushunchalar

tub sifat, yasama sifat, old qoʻshimcha, sifat yasovchi qoʻshimchalar sinonimiyasi.

25-dars. SON VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: son va uning uslubiy xususiyatlari bo'yicha talabalarda bilim hamda ko'nikma hosil qilish.

- R e j a:**
- * Son haqida ma'lumot.
 - * Sonning tuzilishi va ma'no turlari.
 - * Qo'shma sonlarda sonlar tartibi.

1-topshiriq. Tarjimayi holingizni yozing. Qanday sonlardan foydalanganingizni ayting.

2-topshiriq. Bir soniga *-ta, -tadan, -inchi* qo'shimchalarini qo'shing va ularning ma'nolarini tushuntiring.

Sanaluvchi predmetlarning miqdorini, son-sanog'ini, tartibini bildirgan so'z turkumlari son deyiladi. Sonlar necha? qancha, nechta? nechanchi? qancha? so'roqlariga javob bo'ladi. Masalan, o'n, ikki, besh; o'nta kitob, o'ninchi sinf, o'ntadan olma, uchala kishi kabi.

Hozirgi o'zbek tilida predmetning miqdorini, son-sanog'ini ifodalash uchun ko'proq yigirma uchta sondan foydalaniladi. Bulardan to'qqiztasi birlik sonlar: *bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz*; to'qqiztasi o'nlik sonlar: *o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson*; beshtasi yuzlik, minglik va yuqori sonlarni bildiradi: *yuz, ming, million, milliard*. Bu sonlarning barchasi miqdorga egalik ma'nosini ifodalovchilar sifatida «*nol*»ga zidlanadi. Nol son miqdorga ega emaslikni bildiradi. Qolgan sonlar birlik sonlarning o'nlik songa qo'shiluvidan (*o'n bir, yigirma besh, to'qson to'qqiz*), shuningdek, yuzlik va o'ndan yuqori son oldidan birlik, o'nlik sonlarning keltirilishidan (*bir yuz ellik ming, to'qqiz milliard ikki yuz million, o'n bir ming besh yuz*) hosil bo'ladi.

Sonlar ma'nosiga ko'ra sanoq so'zlar, tartib sonlar, jamlovchi sonlar, dona sonlar, taqsim sonlar, chama sonlarga bo'linadi. Sonning ma'no turlarini quyidagi chizmada ko'ring.

Bu ko'rsatilgan son turlaridan har qaysisining o'z shakllari mavjud. Bosh shakl orqali ifodalangan miqdor nomlariga sanoq sonlar deyiladi. Masalan, *bir, o'n, yigirma, ming, million* kabi.

Predmetning tartibini bildirgan sonlarga tartib son deyiladi.

Tartib sonlar sanoq sonlarga *-nchi, -inchi* qo'shimchalarini qo'shish yo'li bilan hosil bo'ladi. Bulardan *-nchi* unli bilan tugagan, *-inchi* undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi. Masalan, *besht* — *beshtinchi*, *o'n* — *o'ninchi*, *ikki* — *ikkinchi*.

Predmet miqdorini jamlab ko'rsatgan sonlarga jamlovchi sonlar deyiladi. Jamlovchi sonlar sanoq songa *-ov, -ala* ba'zan *-ovlon* (eski shakl) qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi. Jamlovchi sonlar otlashgan xususiyatga ega bo'ladi. Shuning uchun jamlovchi son qo'shimchalari ko'plik va uch shaxsdagi egalik qo'shimchalaridan birini olib keladi. Masalan, *besht* — *beshtovi* — *beshtovlari*, *uch* — *uchalasi* — *uchalalari*, *ikki* — *ikkovlon*, *ikkalasi* kabi. Misol: *To'rtovlon tugal bo'lsa, ko'kdagini undirar, oltovlon ola bo'lsa, og'zidagin oldirar.* Ko'rinib turibdiki, *-ov, -ovlon* birlik sonlarga, ikkidan yuqorisiga qo'shiladi. Bir soniga *-ov* qo'shimchasi qo'shib jamlovchi «kimdir» degan ma'noda qo'llanadigan birov so'zi son ma'nosini yo'qotib, olmosh turkumiga o'tgan.

-ala qo'shimchasini olgan son egalik qo'shimchasini olmasligi ham mumkin. U vaqtda son otlashmagan bo'ladi. Masalan, *ikkala kishi*.

Jamlovchi son qo'shimchalari unli bilan tugagan sonlarga qo'shilganda, son oxiridagi unli tushib qoladi. Masalan: *ikki* — *ikkovi*, *ikkalasi*; *yetti* — *yettovi*, *yettalasi* kabi.

Predmet miqdorini donalab ifodalaydigan sonlar dona son deyiladi. Dona sonlar sanoq songa *-ta* qo'shimchasini qo'shish orqali yasaladi. Masalan, *besht* — *beshta*, *o'n* — *o'nta*. Bu qo'shimcha faqat donalab sanalishi mumkin bo'lgan predmetlarni sanash uchun qo'llaniladi. Masalan, *o'nta kitob, beshta daftar*, lekin *o'nta kerosin, beshta benzin* deb bo'lmaydi. *O'nta suv* deyilishi mumkin, lekin bu

vaqtda o'nta soni shisha ma'nosini ham o'z ichiga oladi. O'nta suv «*o'n shisha suv*» ma'nosida qo'llaniladi. Shuningdek, mashinaga quyilgan benzin haqida gap ketganda, *o'nta quy*, *o'ttizta quydim*, degan jummalarni eshitamiz. Bunday vaqtda dona son «litr» ma'no-sini ham o'z ichiga oladi. *O'nta quydim* jumlasini «*o'n litr quydim*» ma'nosini ifodalaydi.

Predmet miqdorini taqsimlab ifodalaydigan sonlarga taqsim son deyiladi. Taqsim sonlar sanoq songa *-tadan* qo'shimchasini qo'shish orqali hosil bo'ladi va ikkitadan ortiq predmetlarning bo'laklarga teng ajratilganini bildiradi. Masalan, ikkitadan, o'ntadan kabi.

Predmetning taxminiy miqdorini bildirgan sonlar chama sonlar deyiladi. Chama sonlar son asosiga *-tacha*, *-lab* qo'shimchalari qo'shishi orqali hosil bo'ladi. Masalan: *o'ntacha*, *minglab* kabi.

Eslatma: o'zbek tili tarixida miqdorni ifodalash uchun *lak* (yuz ming), *tuman* (ming) sonlari ham ishlatilgan.

Sonning ma'nosiga ko'ra turlari va ularni hosil qilish vositalarini quyidagi jadvaldan ko'ring:

E s l a t m a: uch, yetti, to'qqiz, qirq kabi sonlar sehrli sonlar sifatida ham talqin qilinadi.

267-mashq. «Al-Jome' as-Sahih» to'plamida berilgan sonlarni ko'chirib, ma'nosiga ko'ra turini ustiga yozing.

«Al-Jome' as-Sahih» to'plamini tilga olganimizdayoq Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy xayolimizga keladi. U Islom olamida Qur'ondan keyingi kitob va «Kutub as-sitta» (olti hadis to'plami)ning avvalgisidir. Mazkur asar haqida muallifning o'zi shunday deydi: «Hadislarni to'plamga kiritishimdan avval g'usl qilib, so'ng ikki rakaat istixora namozini o'qir edim. Men bu to'plamdagi hadislarni jami olti yuz ming aralash va ikki yuz mingga sahih hadislar orasidan ajratib oldim.

To'plamni yozish uchun o'n olti yil umrimni sarfladim. Toki bu Olloh bilan mening o'rtamda hujjat bo'lsin uchun» (Imom az-Zahobiy, «Siyor a'lom an-Nubalo», 12-jild, 391-bet).

To'plam 97 kitob (fasl) va 3405 bobdan iborat. To'plamdagi hadislarning soni esa quyidagichadir:

Mutaba'at (ketma-ket davom etuvchi) hadislarning soni 344 ta.

Ta'aliq (hoshiyasida izoh bilan kelgan) hadislarning soni 1341 ta.

Takror kelmaydigan mavsula (Muhammad payg'ambarga bog'langan) hadislarning soni 2602 ta.

Takror keladiganlar soni 7397 ta.

«Al-Jome' as-Sahih»ning barcha hadislari 183 ta sahoba vositasi bilan rivoyat qilinib, ularning 31 tasi ayollardir.

To'plamdagi eng ko'p rivoyat qilgan sahobalar alohida beshlikni tashkil qiladi. Uning turlicha nusxalari nashr qilingan. «Buloq» nomli 8 jilddan iborat bo'lgan nusxasi nashr etilgan. Bu sulton Abdul Hamid tasarrufi bilan besh ming nusxada chop etilgan.

268-mashq. Hayotingiz davomida ro'y bergan eng esda qolarli yil va kunlarni esga oling hamda yozing. Nima uchun shu sana xotirangizda saqlanib qolinganiga qisqacha izoh bering.

269-mashq. Matndagi otlashgan sonlarni toping.

1. Tayog'i yo'g'on birni urar, so'zi yo'g'on mingni urar.
2. To'qqizida bo'lmagan aql, to'qsonida ham bo'lmas.
3. Oltovlon ola bo'lsa, og'zidagin oldirar. To'rtovlon tugal bo'lsa, ko'kdagini undirar.
4. To'rtovlon ancha suhbatlashdi, keyin ikkitasi uy ichida qoldi, yana ikkitasi esa otiga minib yo'lga ravona bo'ldi.
5. Mingta shirin nasihatdan bitta o'rnak yaxshi.
6. Birni bersang otangga, mingni olasang bolangdan.
7. Beshovining ham fikri bir yerdan chiqdi.
8. Ikki yomon qo'shilsa, keng dunyoga sig'maydi.

270-mashq. Ko'chiring. Noto'g'ri qo'llangan sonlarni to'g'ri shaklda yozing. Uslubiy xatolarga izoh bering.

1. Sizlar yetib kelganingizda soat beshlarda edi.
2. Har gektar yerdan 40 sentnerda paxta topshirganlarga ofarinlar aytdik.
3. 10 gektarchadan yerda makkajo'xori yetishtirdik.
4. Sanamay sakkiztacha dema.
5. Shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish masalalari yuzasidan 140 larcha dehqon xo'jaligida monitoring o'tkazildi.

6. Yigirma uch yigirma to'rtalovi kunlari respublika xo'jalik sudlarining 2000-yilinchil faoliyati yakuni va oldinda turgan vazifalarni yanada yuqori darajada ta'minlashga qaratilgan Plenum bo'lib o'tdi.

7. Huquqni bilmaganlar soni 2 ta barobarga kamaydi.

8. «Inson va Qonun» gazetasi 1996-yil o'ttizovi yanvaridan chiqib boshlagan.

9. Bittaga kessang, o'ntaga ek.

271-mashq. Son turkumiga oid grammatik topishmoqlarning javobini toping.

Biri nomlar, biri sanar,
bildirar.

Qanday so'zlar ekan ular,
Kim misol bilan aytar?

Kartadan ham bittadan,
Butadan ham uchtadan.

Taqsim son qo'shimchasi
Toping-chi qaysi -tadan?

Biri belgi

Aytishda qo'shimcha,
Yozganda chiziqcha?
Nima -tacha, -larcha, -lab,
Narsa sanar chamalab?

Zo'r kishi birni yiqar,
Bilimdon mingni yiqar.
«Birni», «mingni» so'zlari
Toping-chi, qanday so'zlar?

Ikki, yettida bordir,
Sakkiz, to'qqizda bordir.
Yana qaysi so'zda bor?
O'ylab toping nima bor?

Olti bo'libdi oltov,
Yetti bo'libdi yettov
Olti, yettidagi i
Nega tushibdi darrov?

Qirq besh — toq son,
O'ttiz — juft son,
Qirq besh, o'ttiz
Qanday bo'lak,
Tire bunda nega kerak?

Son va otdan tuzilar,
Qanday son hisoblanar?
O'ylab top bir minutda,
Misoli ham bor bunda.

Ikki nolcha o'rtasida

Qiya turar bir chiziq,
Qaysi so'zning belgisi u
O'ylab toping-chi, Qiziq?

Topishmoqlarning javoblari

1. Ot, son, sifat so'zlar.
2. Tartib son qo'shimchasi — chiziqcha.

3. Qator kelgan bir xil undoshli sonlar nomi.
4. Ega va kesim orasida tire qo'yiladi.
5. Bittadan, uchtadan.
6. Otlashgan sonlar.
7. 6 soniga — ov qo'shilsa i unlisi tushiriladi.
8. Miqdor son — bir daqiqa.
9. Foiz belgisi.

Tayanch tushunchalar

son, dona son, tartib son, jamlovchi son, chama son, taqsim son.

26-dars. SON VA O'LCHOV SO'ZLAR. SONLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

26.1. SON VA O'LCHOV SO'ZLAR

Dars maqsadi: o'quvchilarga o'lchov birliklari haqida ma'lumot berish va ularni ifodalovchi so'zlardan to'g'ri foydalanishga o'rgatish.

R e j a:

- * O'lchov birliklari haqida.
- * O'lchov birliklarini ifodalovchi so'zlar va ularning turlari.

Topshiriq. O'n shisha yog', bir litr suv, o'n kilogramm paxta, besh kilometr (chaqirim) yo'l birikmalaridagi shisha, litr, kilogramm, kilometr, chaqirim so'zlarining qanday o'lchov birliklari ekanligini ayting.

Son bilan sanalayotgan predmet o'rtasida ko'pincha o'lchov so'zlari qo'llaniladi.

Tilimizda turli xil o‘lchovlar va shu o‘lchovlarni ifodalovchi so‘zlar bor. Ular quyidagicha:

Sanoq son bilan sanalayotgan predmet o‘rtasida qo‘llanadigan o‘lchov birliklariga o‘lchov so‘zlari deyiladi. Masalan, *o‘n kilo (gramm) un, uch tonna paxta, besh kilometr yo‘l* kabi.

Yuqorida sanab o‘tilgan o‘lchov birliklarining ayrimlari o‘lchanayotgan, sanalayotgan predmetning qandayligiga xoslangan bo‘ladi. Masalan, *nafar* shaxslarning, *bosh* hayvonlarning, *litr* suyuqliklarning, *tup* o‘simliklarning miqdorini ifodalashga xoslangan: *besh tup daraxt (pomidor), o‘n bosh qo‘y, to‘rt nafar talaba* kabi.

O‘lchov so‘zlar ichida ayrimlari faqat o‘lchov — hisob ma’nosini bildirsa, ayrimlari alohida olinganda predmet nomini, matn ichidagina o‘lchov birligi ma’nosini bildiradi. Masalan, suyuqlik o‘lchovi uchun *paqir (chelak), shisha, bochka*; xashak-o‘tinlarni o‘lchash uchun *tutam, quchoq, bog‘*; uzunlikni o‘lchash uchun *qarich, qadam, yog‘och* singari so‘zlar faqat matn ichidagina qo‘llaniladi. Masalan, *besh shisha mineral suv, uch bochka pivo, bir paqir yog‘*; *yuz bog‘ beda, bir quchoq o‘tin, bir tutam xashak, uch qarich gazmol, besh qadam yo‘l* kabi.

Alohida olinganda esa narsa va hodisalarning nomini bildiradi. *Shisha, paqir, qarich, qadam* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. O‘lchov so‘zlari deganda qanday so‘zlarni tushunasiz?
2. O‘lchov so‘zlarining qanday ma’no turlarini bilasiz?
3. Sof o‘lchovni bildiradigan so‘zlar bilan faqat matn ichida o‘lchov bildiradigan so‘zlarni ayting.

272-mashq. Berilgan so‘zlarni to‘rtta ustunga bo‘lib ko‘chiring, ya’ni:

Uzunlik o‘lchovini bildiruvchi	Yosh hisobini bildiruvchi
Vaqt o‘lchovini bildiruvchi	Pul hisobini bildiruvchi

Tanga, tillo, asr, yil, yosh, yashar, tanob, quloch, oylik, oy, hafta, so‘m, tiyin, soat, kunduz, kunlik, qadam, metr, paqir, minut, miri, chiqim, kilometr, daqiqa, soniya, lahza, chaqa, dollar, bir karra, qirqi bo‘ldi, butun yigirmasi, chaqirim, 2 kun, 60 yillik.

273-mashq. Butunning, guruhning yoki to‘daning qismini hisoblash uchun ishlatiladigan quyidagi so‘zlar ishtirokida gaplar tuzing.

Burda, para, varrak (sahifa), og‘iz, luqma, siqim, tilim (karch), chimdim, qultum, tomchi, qatra, chaqmoq, nimta, to‘g‘ram, poy, bo‘lak, shingil.

274-mashq. To‘dalab, guruhlab ko‘rsatuvchi o‘lchov so‘zlarini o‘qing. Ular ishtirokida «pul bozorida» nomli qisqacha bog‘lanishli matn tuzing.

Hisob so‘zlari:

Gala, to‘p, guruh, to‘da, dasta, bog‘ (bog‘lam), quchoq, moda, nafar, hovuch.

275-mashq. O‘lchov so‘zlari ot turkumidagi so‘zlardan iborat bo‘lishiga misollar ayting. Ma‘lumki, nutqimizda hisob so‘zlarining ishlatilish doirasi keng va turli-tumandir. Qadimdan predmetlarni o‘lchash uchun turli idishlar yoki boshqa o‘lchov vositalari ishlatilgan. Ulardan ayrimlarining ishlatilishi toraygan yoki kengaygan. Yozing!

Toraygan

Kengaygan

So‘zlar: qadoq, jon, tanob, gaz, sarjin, paysa, taxta, enlik, so‘lkavoy, tosh, pud, mahal (vaqt), yumaloq, mehnat kuni, gektar, kubometr, kilovatt, soat, sotix, metr, kilo, minut, foiz, nafar, tup, shisha, paqir, bog‘, quchoq.

Tayanch tushunchalar

o‘lchov so‘zlari, og‘irlik o‘lchovlari, uzunlik o‘lchovlari, donalik o‘lchovlari, maydon o‘lchovlari, hisob so‘zlar.

26.2. SONLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: sonlarning uslubiy xususiyatlarini tushuntirish orqali talabalarning nutqiy malakasini oshirish.

R e j a: * Sonlarning miqdor bildiruvchi boshqa so‘zlar-dan farqi.

* Sonlarga qo‘shimchalarning qo‘shilishi.

1-topshiriq. Ko‘p so‘zi bilan o‘nta so‘zini birining o‘rnida ikkinchisini qo‘llang.

2-topshiriq. -ov, -ala qo‘shimchalarini o‘nlik sonlarga qo‘shing. Bir soniga -ov qo‘shimchasini qo‘shganingizda qanday ma‘no ifodalaganini ayting.

Sonlar predmetlarning aniq miqdoriy belgilarini bildiradi. Ana shu xususiyati bilan miqdor bildiruvchi so‘zlardan farq qiladi. Solishtiring: *Magazindan kitob oldim. (Miqdori bittami, undan ortiqmi, noma‘lum.) Magazindan ko‘p kitob oldim. (Miqdori bittadan ortiq, lekin nechtaligi noma‘lum.) Magazindan o‘nta kitob oldim. (Miqdorning nechtaligi aniq.)*

Birdan boshqa sonlarning barchasi predmet bildiruvchi so‘zlarga qo‘shilib, uning bittadan ortiqligini, ko‘pligini ifodalaganligi uchun son bilan birga kelgan otlar ko‘plik shaklini olmaydi. Masalan, *olma* — *olmalar*. Lekin *ikkita olma, o‘nta olmani, ikkita olmalar, o‘nta olmalar* deb bo‘lmaydi. Bu o‘zbek adabiy tili uchun me‘yorning buzilishi bo‘ladi.

Sonlarga -ov, -ala qo‘shimchalari qo‘shilib jamlik ma‘nosi anglashiladi. Bu qo‘shimchalar jamlik ma‘nosini ifodalalar ekan, demak, ular bir sonidan boshqa sonlarga qo‘shiladi. Masalan, *ikkovimiz* deyish mumkin, lekin *biralamiz* deyilmaydi. -ov bir soniga qo‘shilib jamlikni emas, balki gumon-taxmin ma‘nosini bildiradi va olmosh so‘z turkumiga o‘tadi: *Birov (kimdir) keldi*.

-ov, -ala qo‘shimchalari ikki sonidan yigirma sonigacha qo‘shiladi, lekin yigirma soni bu qo‘shimchalar bilan qo‘llanilmaydi. *O‘n* — *o‘novi* deyish mumkin, biroq *yigirma* — *yigirmovi* — *yigirmalasi* deyilmaydi.

Yuqorida keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, sonlar tuzilishiga ko‘ra ikki turli bo‘ladi: 1. Sodda sonlar; 2. Qo‘shma sonlar. Faqat bir tarkibdan (bitta sondan) tashkil topgan sonlar sodda sonlar deyiladi. Masalan, *ikki, uch, o‘n, yigirma* va boshqalar. Ikki va undan ortiq tarkibdan (sondan) tashkil topgan sonlar qo‘shma sonlar deyiladi. Masalan, *o‘n ikki, bir yuz yigirma, bir million, ikki ming uch yuz o‘n*. Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma son tarkibiy qismlarining qat‘iy joylashish o‘rni bor: yuzgacha bo‘lgan sonlardan oldin katta son, undan so‘ng kichik son keladi. Masalan, *o‘n bir, o‘ttiz besh* kabi. Yuzlikdan keyingi sonlarda birlik va o‘nlik sonlar ulardan oldin kelishi ham, keyin kelishi ham mumkin. Birlik va o‘nlik

sonlar yuzlik, minglik sonlarning qayerida kelishiga ko‘ra ma’no juda kuchli farqlanadi:

Birlik va o‘nlik sonlar, yuzlik va undan ortiq sonlarning oldida kelsa, yuzlik va undan ortiq sonlarning oldida kelgan son qancha bo‘lsa yuzlik va undan ortiq sonlar shuncha barobar ortiq ekanligi anglashiladi. Masalan, ikki yuz degani ikkita yuz deganidir. Aksincha, birlik va o‘nlik sonlar yuzlik hamda undan ortiq sonlardan keyin kelsa, yuzlik va undan ortiq sonlarning birlik o‘nlik sonlar bilan ortganligini bildiradi. Masalan, ikki yuz uch degani ikkita yuz-u va unga uchning qo‘shiluv deganidir.

Savol va topshiriqlar

1. Sonlar qanday miqdorni bildiradi?
2. Son bilan kelgan otlar *-lar* bilan kela oladimi?
3. *-ov, -ala* qo‘shimchalari qanday sonlarga qo‘shiladi?
4. Qo‘shma son qismlari qanlay joylashadi?

276-mashq. Matnni o‘qing. Unda ishlatilgan sonlarni ko‘chirib, ularning ma’nosini, morfologik va sintaktik xususiyatlarini aniqlang.

SABR-QANOAT HAQIDA

Sabr-qanoat insonlar uchun buyuk bir fazilat. Inson har bir ishni sabr va qanoat bilan olib borsa, maqsadiga erishadi. Tinch va rohatda yashashni istagan kishi har ishda oshiqmay ohista harakat qiladi, nafsini falokatdan, g‘ururdan saqlaydi. Sabr boshimizga kelgan balo va qazolarga chidamli bo‘lishimizni talab etadi, shuning uchun ham, birinchidan, har bir ishda sabr bilan harakat qilish lozim. Islom dinida sabr yuksak axloqiy fazilatlardan biri bo‘lib, mo‘min-musulmon kishining ruhiy tayanchi va hidoyatga boshlovchi omildir. Sabr haqida «Qur’oni Karim»da yetmish marotaba zikr qilingani ham bejiz emas. Boshqa hech qaysi fazilat bu miqdorda zikr etilmagan. Shuning uchun ham «Qur’oni Karim»ning «Anfol» surasining 46-oyatida «Sabr-toqat qilingiz! Alloh sabr qiluvchilar bilan birgadir», deyilgan.

«Qur’on» sabrli kishilarda uch xislat borligini, bu xislatlar ulardan boshqalarda bo‘lmasligini aytadi.

Birinchisi, ularga Allohning mag‘firati bo‘ladi. Bu ular uchun maqtoov bo‘lib, bu dunyoda ham, u dunyoda ham sharafdir.

Ikkinchisi, Allohning rahmati. Musibat uchun Alloh lutf va ehson qiladi.

Uchinchi ular hidoyatda yurgan kishilar sanaladi. Haq va to'g'ri yo'lda ekanliklari uchun musibat chog'ida o'zini qanday tutish kerak bo'lsa, shunday tutganliklari bois ularga xafagarchilik va dard-u hasrat o'z hukmini o'tkaza olmasligi ta'kidlanadi.

Sabr-toqatli kishi har bir ishda diyonatli, adolatli bo'ladi. U bosh-qalarning kamchiligidan kulmaydi, aksincha unga yaqindan yordam beradi. Sabr-qanoatli odamda atrofdagilarga huzur bag'ishlaydigan odatlar paydo bo'ladi. Sabr-toqat qanchalik og'ir bo'lmasin, keyinroq shodlik keltiradi. Shu bois, sabr bilan zafar bir-biriga qadimdan do'st bo'lib kelmoqda.

(U. Mahkamov)

277-mashq. Matnni o'qing. Sonlarni topib, ularning uslubiy xossalarini aniqlang.

HIJRIY YIL HISOBI

O'rta Osiyoda XIX asrgacha hijriy yil hisobi qo'llangan. U milodiy 622-yil 16-iyuldan boshlanadi. Bir hijriy yil 12 oy, bir oy esa Oy fazalarining takrorlanish (masalan, yangi Oy chiqishi) davriga teng va 29, 30 kundan iborat. Shuning uchun toq raqamli oylar 30 kun, juft raqamli oylar 29 kun va bir hijriy yil 354 kunga teng.

Algoritm: Hijriy yilni milodiyga o'tkazish uchun uni 0,97 ga ko'paytirib yaxlitlash va 622 ni qo'shish kerak. Misol: Beruniy hijriy 362-yilda tug'ilgan. $362 \times 0,97 = 351$; $351 + 622 = 973$. Demak, Beruniy tavalludi milodiy 973-yil.

Algoritm: Milodiy yilni hijriyga o'tkazish uchun 621 ni ayirib, 1,03 ga ko'paytirish va yaxlitlash kerak. Misol: Alisher Navoiy tavallud topgan 1441-yil uchun, $1441 - 621 = 820$; $820 \times 1,03 = 844,6$.

I z o h: Algoritmalar taqribiy — bir yilga farq qiladigan natija berishi mumkin.

278-mashq. Quyidagi hadisning mazmun-mohiyatini ochib bering. O'zaro fikrlashing.

Mo'min mo'min uchun bir-birini suyb turgan ikki bino yanglig' bo'lmog'i lozim.

279-mashq. O'qing. Matnda ishlatilgan sonlarga diqqat qiling.

ILMGA BAXSHIDA UMR

Hadis ilmida «Amir ul-mo‘minin», «Imom ul-muhaddisin» degan sharaflil nomlarga sazovor bo‘lgan Imom al-Buxoriy 194-hijriyda (810- yil 10-iyul) Buxoroning Xartang qishlog‘ida tavallud topgan. 16 yoshida onasi va akasi Ahmad bilan haj safariga boradi va hadisni o‘rganish maqsadida Hijozda qoladi. U Basrada bo‘lganida 16 kunda 15 mingdan ziyod hadisni yod olgan. Ikki marta Shom, Misr, Jaziraga bordi, to‘rt marta Basraga safar qildi. Olti yil Hijozda yashadi. Rivoyatlarga qaraganda, yuz mingga yaqin hadisni isnod bilan va yana ikki yuz ming hadisni shunchaki yod olgan.

Imom al-Buxoriy «Sahih»ni to‘plaganidan so‘ng Buxoroga qaytadi. Naysaburda uni to‘rt ming suvori chiqib, katta tantana bilan kutib olgani ma‘lum. U Buxoroga qaytar ekan, shaharga bir farsah qolganda bir chodir tutib, dam olish uchun to‘xtaydi. Shahar ahli unga peshvoz chiqdi. Samarqand ahli esa unga maktub yo‘llab o‘z shaharlariga taklif qilgan. Buxoriy taklifni qabul qilib yo‘lga otlanadi. Samarqanddan ikki farsah masofada joylashgan ona qishlog‘iga yetgach, qavm-u qarindoshlari yonida to‘xtaydi. Bir muddat o‘tgach, muhaddis 256-yil hijriyda, fitr bayrami, payshanbaga o‘tar kechasi vafot etadi va o‘sha yerda dafn etiladi. («*Sharq mash’ali*» jurnali, 1998, № 3—4)

Tayanch tushunchalar

birlik son, o‘nlik son, sodda son, qo‘shma son, sonlarda jamlik ma‘nosi, sonlarda gumon ma‘nosi.

27-dars. OLMOSHLARNING MA‘NO XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: olmoshlarning ma‘no xususiyatlari haqidagi talabalarning bilimlarini mustahkamlash.

R e j a: * Olmosh va uning vazifalari.
 * Olmoshlarning ma‘no turlari.

Topshiriq. «Mingta siz-bizdan bitta jiz-biz yaxshi», «Sen ham, siz ham bir og‘izdan chiqadi» maqollarining tarkibida kelayotgan olmoshlarning uslubiy xossalarini izohlang. Siz ham olmoshlar ishtirokida gaplar tuzing.

Beruniy Xorazmning qadimgi poytaxti Kot (Kat) shahrida tug‘ilgan. Uning ismi Muhammad, otasining ismi esa Ahmaddir. Bu gapda Beruniy atoqli oti o‘rnida Uning so‘zi almashib, atoqli ot ifodalagan ma‘noni anglatadi. Yoki: «*Yaxshilik qo‘lingdan kelmasa, yomonlik qilma. Bu hech qachon yodingdan chiqmasin*». Mazkur gapda esa bu so‘zi oldingi butun gap o‘rnida almashib kelyapti.

Barcha mustaqil so‘z turkumlari va hatto yordamchi so‘zlar hamda gap o‘rnida almashinib kelgan so‘zlarga olmosh deyiladi.

Olmoshlar ot, sifat, son, ravish, fe‘l o‘rnida va ba‘zan yordamchi so‘z, gap o‘rnida almashinib keladi. Masalan, *Gul ochildi. Uning ochilishi kishilarga rohat bag‘ishladi. Gullarning ko‘pi pushti rangda. Ana shu rang menga juda yoqadi. Karim gullarni uza boshladi. Bu esa bog‘bonning jahlini chiqardi. Va bog‘lovchisi o‘zaro teng ma‘noli gaplarni bog‘laydi.* Bu teng bog‘lovchilar sirasiga kiradi. Bu gaplarning birinchisida *gul* (ot) o‘rnida u, ikkinchisida *pushti* (sifat) o‘rnida ana shu, uchinchi gapda *uza boshladi* (fe‘l) o‘rnida bu so‘zlari, to‘rtinchi gapda *va bog‘lovchi* o‘rnida *bu* olmoshi almashinib kelyapti.

Olmoshlar bevosita atash ma‘nosiga ega bo‘lmaganligi uchun «**ichi bo‘sh so‘zlar**» deb ham yuritiladi.

Olmoshlar qanday so‘zlarning o‘rnida almashinib kelishi va qanday ma‘noni ifodalashiga ko‘ra bir necha ma‘no turlariga bo‘linadi. Buni quyidagi jadvalda ko‘ring:

Savol va topshiriqlar

1. Olmosh deganda qanday so‘z turkumini tushunasiz?
2. Ot, sifat, son, ravish, fe‘llarning har biri o‘rnida almashib kelgan olmoshlarga misollar keltiring.
3. Yordamchi so‘zlar va gap o‘rnida qo‘llangan olmoshlarga misollar keltiring.
4. Olmoshlarning ma‘no turlarini ayting.

280-mashq. Gaplarni o‘qib, olmoshlarni aniqlang va ularning ishlatilish o‘rinlariga diqqat qiling.

1. Biz ona yurt, aziz Vatan debon sog‘inch va orziqishlarda yashaymiz, mo‘tabar tuprog‘imizning har bir qarich yerini, har bir giyohini ko‘zimizga surtamiz. 2. Siz Sherali Jo‘rayev bugun Toshkentda ijro etgan yangi qo‘shiqning ikki kundan keyin Termiz shahridagi ovoz yozish nuqtalarida yangrayotganiga ajablanmaysiz, chunki bilasiz: yaxshi qo‘shiq ham xushxabardek tez tarqaladi. (*S. Sayyid*) 3. Gaplaringizdan juda shodman, lekin mana bu cho‘pon hamma gapdan, hatto mendan, mening hayotimdan ham xabardor bo‘lgan Qo‘ychibor aka kim bo‘ldi? 4. Bu bir hikoyat va yo rivoyatdir, balkim tiriklik quyidagi aytilgan qo‘shiqdir. 5. U ba‘zan tojikcha lahjada gapirardi, ba‘zan o‘zbekcha qochirimlar qilardi. (*Sh. Jo‘rayev*) 6. Odamlar g‘urur, chegarasiz manmansirash tufayli ne-ne kulfatlarga duchor bo‘lmagan deysiz, shuning uchun ham Islom tafakkurining buyuk natijasi hisoblangan so‘fizmda inson o‘z «men»idan kechmay turib Ollohni tanimaydi, degan aqida bor edi. 7. Inson sirliligicha qolaveradi, ammo odamzod bir-birini anglab yetmaguncha, olam tinch, dunyo farovon bo‘lmaydi. (*S. Mo‘min*)

281-mashq. Qatralarni o‘qing, ularda ishlatilgan olmoshlarning uslubiy xossalarini aniqlang.

Bir donishmanddan so‘rashibdi:

— Eng yomon illat nima?

— Noshukurlik, — debdi u, — noshukurlikning bexosiyat tomoni shundaki, bu illatga o‘ralgan kishi his etish, jamiyki narsadan lazzatlanish, bahramand bo‘lish qobiliyatini yo‘qotadi.

* * *

Gohida har bir kunning qurboni bo‘lging keladi,
Gohida har bir kunni kaltaklab urging keladi.

* * *

Ba‘zan yomon odamlar kasriga uchrab
Yaxshilardan ajrab qolishingga oz qoladi.

* * *

Bekatdan chiqqan bir yo‘lovchi o‘rnini topib bahuzur joylashib olgach, so‘radi:

— Bu avtobus, qayoqqa borarkin?

* * *

U kim bilan suhbatdosh bo‘lmasin g‘iybatdan boshlaydi gapni.

— Katta og‘iz Malikaxonning kiygan ko‘ylagini ko‘rdingizmi, hech bir maqtanadigan joyi yo‘q.

— Qo‘ying, — dedim men darhol to‘xtatib. — Birovning orqasidan gapirguncha oldiga borib ayting!

— Iye, esimni yebmanmi. Keyin ko‘ziga yomon ko‘rinib-a?

* * *

Bir dugonam g‘alati jilmayib mendan kechirim so‘radi:

— Xafa bo‘ldingmi boyagi gapimga. Yaxshi gap-ku. Qarshimizdan boshqa tanish qiz chiqib qoldi. Dugonam meni unutib, endi unga murojaat qila boshladi:

— Ey, Mavjuda, boya sizni «ipay oyim» deganimga xafa bo‘ldingizmi?

Qiz qo‘lini siltagancha hech narsa demasdan jo‘nab qoldi.

Dugonam yo‘lakda uchragan uchinchi qizga gap qistirdi:

— Hov, ilmiliq, qayoqqa?

Dugonam endi bu qizdan ham kechirim so‘rashi kerak.

282-mashq. Matnni o‘qing, olmoshlarni topib, ularga tavsif bering.

Boshimga bir savdo tushdi-yu rahmatli otamning o‘z tilovatlarida: «Nohaq tuhmat, bemahal o‘limdan o‘zing asragin», deya qiladigan iltijolari qulog‘im ostida jaranglab ketdi. Hamisha shunday: «Salomatlik qadriga yetmas — bemor bo‘lmaguncha» deganlaridek, xom sut emgan notavon bandalar boshimizga biror kulfat tushmaguncha yoki peshanamiz biror yerga «taq» etib urilmaguncha, so‘zning ham, nasihat va duoning ham qadriga yetmaymiz. Deyarli har kuni ro‘baro‘ bo‘ladigan oshnolarimiz pand berib, boshimiz malomatlarga qolganidan keyingina beg‘ubor o‘tgan kunlarimiz, beig‘vo kechgan onlarimiz ko‘zimizga to‘tiyo bo‘lib ko‘rina boshlaydi. Faqat shundan keyingina tilimizdagi «tuhmat», «bo‘hton» degan so‘zlarning ma‘nolarini ularning paydo bo‘lish sabablarini qidirib qolamiz, faqat shundan keyingina kitob tokchamizda jimgina turadigan «Tafakkur gulshani»ning shu kungacha bilmagan sahifalarini ochamiz va ilgari e‘tiborni tortmagan hikmatlar dardimizga malhamdek yoqa boshlaydi:

«Kaltafahmlar faqat odamlarning kamchiligini koʻradilar-u, fazilatlariga eʼtibor bermaydilar. Ular badanning nuqul gazak olgan aʼzosiga qoʻnmoqchi boʻlayotgan pashshaga oʻxshaydilar. Boʻhton ham yaxshi odamlarga yopishadi».

Ha, ming afsuski, tuhmat balosi ham yaxshilarning, biror sohada omadi chopib, ishi yurushib qolganlarning gardaniga yopishadi. Yana mevali daraxtga tosh otiladi! Bunga misol izlab ovora boʻlmasligimiz uchun Fitrat, Choʻlpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosirlar taqdirini bir bor eslab qoʻyishning oʻzi kifoya. Xalqimizning bu asl farzandlari eng, birinchi navbatda, gʻarazgoʻy, toshbagʻir, qora yurak hamkasblarining qurboni boʻldilar. Oʻzbek adabiyotining yorqin yulduzlari boʻlgan bunday jahonshumul isteʼdodlar hasadgoʻy va gʻalamis hamkasblarining boʻhtoni tufayli bu yorugʻ olamni bagʻri xun boʻlib oʻtkazishga, otashin soʻzlarini boʻgʻizlarida olib ketishga majbur boʻldilar. Xoʻsh, tuhmat shu qadar jirkanch illat ekan, unga qarshi qanday chora qoʻllagan maʼqul? Bizningcha, choralarning eng birinchi va eng osoni — tuhmatchining soʻzini tinglamaslikdir. Zero, shariat hukmiga binoan gʻiybatning sherigidir. U gʻiybatchini inkor qilib, gapini boʻlishi, mavzuni boshqa yoqqa burish bilangina bu gunohdan qutulib qoladi.

Uyga topshiriq. «Sen ham, siz ham bir ogʻizdan chiqadi...» mavzusida matn tuzing, unda ishlatilgan olmoshlarga diqqat qiling va ularni izohlang.

Tayanch tushunchalar

olmosh, kishilik olmoshlari, koʻrsatish olmoshlari, oʻzlik olmoshi, soʻroq olmoshlari, belgilash-jamlash olmoshlari, boʻlishsizlik olmoshlari, gumon olmoshlari.

28-dars. KELISHIK VA EGALIK SHAKLLARI HAMDA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

28.1. KELISHIK QOʻSHIMCHALARI VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: kelishiklar haqidagi talabalar bilimini mustahkam-lash, ularda kelishiklardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

- R e j a:**
- * Kelishik haqida ma’lumot.
 - * Kelishik uyasi.
 - * Kelishiklarning o‘zaro vazifa almashinishi.

1-topshiriq. Quyidagi birikmalarda nuqtalar o‘rniga tegishli qo‘shimchalarni qo‘ying. Qanday tegishli qo‘shimchalar qo‘yganingizni ayting. *Maktab... bordim; olma... yedim; o‘rik... guli.*

2-topshiriq. *Uzum ye, uzumni ye, uzumdan ye,* birikmalarining bir-biridan farqini ayting.

Do‘stimning maktubi. Bozorga bormoq. Uzumni yemoq. Birinchi birikmada *-ning* shakli do‘stim so‘zini *maktub* so‘ziga; ikkinchi birikmada *-ga* qo‘shimchasi *bozor* so‘zini *bormoq* so‘ziga; uchinchi birikmada *-ni* qo‘shimchasi *uzum* so‘zini *yemoq* so‘ziga tobelash yo‘li bilan bog‘lash vazifasini bajaradi.

Ot va otlashgan so‘zlarga qo‘shilib, uni boshqa so‘zlarga bog‘lab keladigan grammatik shakllar tizimi kelishik qo‘shimchalari hisoblanadi.

Kelishik qo‘shimchalarining jami kelishik uyasini tashkil etadi. Buni quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

Yuqorida keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, tobe so‘z hokim so‘zning ma’nosi talab etgan kelishik qo‘shimchasini oladi. Masalan, o‘tirmoq so‘zida o‘tirish joyi bilan bog‘lanish imkoniyati bor. Shuning uchun unga bog‘langan so‘z o‘rin kelishigini oladi. Yemoq so‘zida esa bunday ma’no yo‘q. Shuning uchun u o‘rin kelishigi olgan so‘z bilan bog‘lana olmaydi. Yemoq so‘zida yeyiladigan narsa (obyekt) ma’nosi borligi uchun xuddi shunday ma’noga ega bo‘lgan tushum yoki chiqish kelishigini olgan so‘z bilan bog‘lana oladi.

Kelishik qo‘shimchalari biri o‘rnida ikkinchisi ko‘pincha almashinib kelishi va birikma ma’nosiga ta’sir etishi mumkin.

Avvalo, ogʻzaki nutqda qaratqich kelishigi shakli bilan tushum kelishigi shakli farqlanmaydi. Har ikki kelishik uchun tushum kelishigi shakli qoʻllaniladi, lekin bunday qoʻllanish maʼnoni oʻzgartirmaydi.

Qaratqich kelishigi va tushum kelishigi shakllari bosh kelishik shakli bilan almashinishi mumkin. Masalan, *oʻrikning guli — oʻrik guli. Uzumni yedi — uzum yedi.*

Qaratqich qoʻshimchasining bunday ikki xil qoʻllanilishi oʻrtasida quyidagicha maʼno farqlanishi bor: ikkinchi holatda umuman oʻrik guli maʼnosi bildirilsa, birinchi holat, yaʼni qaratqich kelishigi bilan kelgan holatda predmetning aniqligi va bu predmetning taʼkidlanishini bildiradi. Xuddi shunday maʼno farqlanishi tushum kelishigi bilan bosh kelishik almashgan holatda ham kuzatiladi: *uzumni yedi* (soʻzlovchi va tinglovchi maʼlum boʻlgan aniq uzum) — *uzum yedi* (umuman uzum).

Tushum kelishigi bilan chiqish kelishigi oʻzaro almashinib kelishi mumkin. Bunday vaqtda tushum kelishigi qoʻllanilgan birikma uch xil koʻrinishga ega boʻladi:

Uzumni yedi — uzum yedi — uzumdan yedi. Birinchi va ikkinchi holatda butun (yaʼni uzumning hammasi) maʼnosi boʻlsa, uchinchi holatda qism maʼnosi (uzumning bir qismi) ifodalanadi.

Koʻrinadiki, kelishik qoʻshimchalaridan oʻrinli, maqsadga muvofiq foydalanish fikrni aniq ifodalashga katta yordam beradi.

Savol va topshiriqlar

1. Kelishik qoʻshimchalari deganda nimani tushunasiz?
2. Kelishik qoʻshimchalari uyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Qaysi kelishik oʻzaro almashinishi mumkin va bu almashinuv maʼnoga qanday taʼsir etadi?

283-mashq. Koʻchiring, belgili va belgisiz qaratqich shaklli soʻzlarni aniqlang. Ularning maʼno va uslubiy vazifasini bayon qiling.

1. «Boburnoma» personajlar tavsifi, ularning shakl-shamoyilini taʼriflashdan boshlanadi.

2. Maqtanganning uyini koʻr, kerilganning toʻyini.

3. Dangasaning vaji koʻp.

4. Bu gaplarning barisini Hafiza xomush va oqilona tinglab, Umidning hamma fikrlariga qoʻshilishini bosh qimirlatib bildirardi. (*Mirmuhsin*)

5. Bolalarimiz urush davrining azob-uqubatlarini, oʻkinch-alamlarini koʻrmaganligi bizning baxtimizdir.

6. Prezidentimiz: «Har qanday inson uchun eng katta boylik bu uning o‘z tilidir. Navoiy ijodi o‘zbeklar uchun katta boylik», degan edi. Darhaqiqat, Navoiyni tushunish uchun millat tilining barcha shevalaridan xabardor bo‘lmoq lozim. (*Gazetadan*)

7. Boyagi yigitning, Avazning, qo‘li gul ekan. (*P. Qodirov*)

8. Hayotim lazzati, qalbim qo‘risan, Vatanim!

9. Noming qalbim so‘rog‘indadur, jamoling ko‘z qarog‘imdadur. (*O‘. Jamol*)

10. Bir lahza jimlikdan keyin allaqayerdan qo‘ylarning, sigirlarning ma‘rashi, ho‘kizlarning o‘kirishi eshitildi.

11. Saidiy o‘zining ish bo‘lmasiga kirib, deraza yonidagi kresloga o‘tirdi-da, stol ustidagi kitobni oldi. (*A. Qahhor*)

284-mashq. O‘qing. Tushum kelishigidagi so‘zlarni aniqlang. Tushum kelishigi shaklining belgisi va belgisiz ishlatish sabablarini ayting. Tushum va chiqish kelishigi shakllarining sinonimiyasidagi uslubiy bo‘yoqni tushuntiring.

1. Onam har gal xokandozni bo‘shatganida qop-qora chang ko‘tariladi.

2. Ukamni siltab ko‘rpachaga o‘tqazdi-yu, ikki kafti bilan yuzini to‘sgancha o‘kirib yubordi.

3. Uning bunaqangi bor ovoz bilan kulganini hech qachon eshitgan emasdim.

4. Tolda chumchuq ko‘rdim. Sherzod har safar hind kuylarini eshitganda rohat qilardi.

5. U g‘ashi kelib yuz o‘girdi-da, deraza oldiga borib, o‘y surdi.

6. U erkin muhabbat degan gapni noto‘g‘ri tushunayotgan, sevgidek tabarruk hisni oyoq osti qilayotgan odamlar to‘g‘risida yozishni ko‘pdan buyon izlar edi. (*O‘. Hoshimov*)

7. Agar men ul allomayi davronni o‘z gulshanimda ko‘rmoq istaganimda, yetti qavat yerning ostidan bo‘lsa ham toptirib keltirar edim.

8. Abdulvafo Sariq bu og‘ir o‘ylardan charchab boshini yostiqa qo‘ydi, qo‘ygan zahoti pinakka ketgan ekan, bir mahal allaqanday shov-shuv eshitib, ko‘zini ochdi. (*O. Yoqubov*)

285-mashq. Gaplarni o‘qing, qaratqich va tushum kelishigi shakllari o‘rinli qo‘llanganmi? Har bir kelishik shaklini o‘z o‘rniga qo‘yib, ko‘chiring.

1. Ma'rifatchilar elimizga ma'rifat urug'ini sochishda fidoyilik ko'rsatdilar.

2. Xalqparvar va insofli, diyonatli, boy-badavlat kishilarni moddiy yordamisiz ma'rifatchilar faoliyat ko'rsata olmas edilar.

3. Tijorat, sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan boyigan elimizni ishbilarmon kishilari o'z davrini millionerlaridir.

4. Muayyan bir ijtimoiy guruh yoki millatni tub manfaatlarini nazariy asoslovchi va himoya qiluvchi falsafiy, siyosiy, huquqiy, diniy qarashlarni butun bir tizimiga mafkura deyiladi.

5. Xalqimiz Alloh taolaga ibodat qilishni biladilar, yaxshi tilaklar tilaydilar.

6. Tushuntirishni hozirgi ilm-fan uchun, ayniqsa, tarix hamda falsafa, mafkura uchun qanchalar muhim ekanligini hayot ko'rsatmoqda.

7. Odamlarning ma'naviy, madaniy, siyosiy fikr maydonlariga tortish, har bir fuqaroning uni yoshidan qat'i nazar, shu maydonni qatnashchisiga aylantirish bizni eng samarali yo'limizdir. (*I. G'afurov*)

8. Makoning bo'libdi tog'lar orasi,
Sensan go'zallikni asli, sarasi.
Mayus yuragingda ishqning yarasi,
Sen ham oshiqmisan yoki ohujon.

(*A. Oripov*)

286-mashq. Matnni o'qing, o'rin-payt va chiqish kelishigi shakllarining semantik-uslubiy vazifasini bayon qiling. Bu kelishik shakllari qachon ko'makchi so'zlar bilan sinonimik qator tashkil qilishini ko'rsating.

SHE'RIYATNING CHO'G'I

Mirtemirning she'riyati adirlar, qirlar, uvalar, dalalar, bog'larning manzaralari bilan to'liq bir she'riyat. Chunki uning tug'ilgan joyi Turkistondagi Qoratog' etaklari — ko'klam toshqinlaridagina lablarini ho'llab olguvchi soylar, qizg'ish qirlar va cheksiz sayhonlar, onda-sonda bir uchraydigan muzbuloqlar toshqinlardan paydo bo'lgan ko'llar yurti... Mirtemir tabiati mana shunchalar rangdor yurtda 1910-yilning yoz oylarida dunyoga keldi.

Mirtemirni olam va borliq — tabiat kitobini o'qishga onasi o'rgatdi. Uning go'dak hislarini oliyjanob bir izga soldi. Yuragiga go'zallikdan bahra olish tuyg'usini quydi. So'zning ta'mi, totidan zavq ola bilishdek noyob bir san'atga qalbida muhabbat va qiziqish uyg'otdi. Mirtemirning onasi so'zga

g'oyat chechan, zukko, kayvoni onalardan edi. U kishi hamma so'zlariga maqol bilan rang va ma'no berib so'zlar ekanlar. She'riyat cho'g'ini o'g'il yuragiga solgan mehribon ona siymosi shoirning butun ijodida ezgulikning porloq bir ramzidek gavdalanib turadi.

«...Hovlimizda bir tup jiyda bo'lardi — quchoq yetmas, nuqra yaproq, bobomning bobosini ko'rgan non jiyda... Onam hamisha shu jiyda tagida bir nima tikib yoki yamab, un qorib yo xamir kesib o'tirgani hamon ko'z o'ngimda. Agar men biror sho'xlik qilsam, shu jiyda tagida turib, qo'lini yanar edi. Agar biron xush yumush qilsam, shu jiyda tagida olqish olar edim.

Ayniqsa, gullaganda, yopiray, buning hidi... Hech gulda bunaqangi hid bo'lmas, pishganda-chi? Hovli yuzi yaltiroq yoqut donlarga to'lib ketar edi. Ta'mi-chi? Nonday to'q. Shirin, shifoli. Onam xalta-xalta qoqilab olar edi yoz bo'yi.

Men hovlimga bordim, bolaligimda ko'rganlarimdan yolg'iz shu jiyda qolibdi — tarvaqay, g'adir. Chiyroq qadimgidek. Men jiyda yoniga kelib tiz cho'kdim va g'o'dir po'stloqlariga peshanamni qo'yib pichirladim: «Onajon...»

(I. G'afurov)

287-mashq. «Zulfiyaxonim qizlari» mavzusida bahs-munozara o'tkazing. Qo'shimchalarning ishlatilishiga diqqat qiling. Zulfiya she'ridan olingan quyidagi parcha munozarangiz uchun epigraf bo'lsin.

Salom mening, aziz dugonalarim,
Azizim, lo'barim, chevarim qizlar.
Ey, toza qalbimning oshnolari
Kuylarim ilhomi, sevarim qizlar.

288-mashq. Ajratib ko'rsatilgan so'zlardagi jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi qo'shimchalarini tegishli ko'makchilar bilan almashtirib, gaplarni ko'chiring. Kelishik shakli va ko'makchi so'zlar sinonimiyasi orasidagi uslubiy farqlarini tushuntiring.

1. **Axloq-odobga** bag'ishlangan kitob. 2. Odam **odamga** hamisha kerak. 3. **Gulruxsorni** ko'rish nasib etmaydi. 4. Bu yulduzlar **qayerdan** kelgan, bibijon? 5. Qora **libosga** o'randi. 6. Abu Ali endi **G'aznaga** yo'l oldi. 7. **Begimga** o'xshashni xohlayman. 8. Beruniy indamay **eshikka** yo'naldi. 9. Go'yo bu **ertakda** kamina sulton Sohibqironning izzatini yerga urgan

emishman. 10. Qaysi **gunohlaringga** seni qiynoqqa soldilar. 11. Malikul sharob o‘zlarini Ibn Sino deb, oqko‘ngil avomni to‘nab yurguvchi **qalloblarni** ko‘p eshitgan edi. 12. Yuzi qizil shoyi **belbog‘ga** o‘ralgan sulton bir ikki marta pitir-pitir qildi-da, o‘likday uzala tushib yotib oldi. 13. Bu **sotqinligingga**, yigirma yil qora daftarga bitgan ig‘vo **so‘zlaringga** ne olding? 14. Navkar uning qo‘llaridan qayirib, **eshikka** sudradi.

(O. Yoqubov)

289-mashq. Kelishik qo‘shimchalaridan mosini qo‘yib yozing va uslubiy jihatdan farqini ayting.

1. Kim maktabga qadam bosgan kuni (-da, -dan) ochiq chehra bilan qarshilagan ustozini yo‘qlaydi. 2. Kim o‘z murabbiysining farzandi (-ni, -ning) yoniga olib, hayotdagi o‘rnini topib olishiga ko‘maklashyapti. 3. Gap Arastu haqida borar ekan, yana bir rivoyat (-ni, -dan) keltirish bilan ustozshogirdlik o‘rtasidagi munosabatlar azaldan oson kechmaganligi (-ni, -ning) pisanda etmoqchimiz. (Gaz.) 4. Bu durdonalar (-ni, -dan) har bir odam o‘zi bitta-bittadan terib, husn xazinasiga keltirib to‘kadi. 5. Akalarim bilan bir g‘ujum-bir g‘ujum (-da, -dan) talashib edik. 6. O‘girilib qaradim-u, uchto‘rt qadam park (-dan, -da) turgan ammaga ko‘zim tushdi. 7. Laylaktepa (-ga, -dan) o‘tib Qozirabotga borganda qaynama buloq (-da, -dan) muzday tiniq suv ichdik. 8. «Siymon ko‘prik»dan o‘tish (-ni, -ning) o‘zi bir tomosha. Terak bo‘yi chuqurlik (-ka, -da) suv qorayib oqadi. 9. Aravakashlar so‘kingan, eshaklar hangragan, og‘zi (-da, -dan) tupugi osilgan, usti (-ga, -da) qop-qop somon tog‘dek uyulgan tuyalar ham o‘tib qoladi.

(O‘. Hoshimov)

290-mashq. Matndagi grammatik-uslubiy xatolarni aniqlang. Uni qonun-qoidalar asosida qayta tahrir qilib ko‘chiring.

BU YO‘LDA XATO QILMA

Bahor fasllarni eng qaynoq, eng sertashvish, ayni zamonga eng zavqbxshi. Undan gulyaproqlarni atri, jonbaxsh ellarni sho‘xligi, uyg‘ongan hayotni jilvasi... Daraxtlar gullaydi, qushlar kuylaydi... Ularni gullarida ham, qushlarning kuylarida ham zurriyod istagingning taronasi. Nebaxt, tabiat taqozosi bu!

Bu taqozoga inson ham bahramand. Unda ham bahor kabi qiyg‘os gullaydigan, qushlar kabi sevgi taronasida kuylaydigan oltin davr bor. Bu davr uni o‘z sakkiz yoshi. Bunga «balog‘at» «sevgi yoshi» ham deydilar. Mayli, gap uning nima deyishdan emas, mohiyatidan. Darhaqiqat, o‘n

sakkizga kirganki bor, qalbi muhabbatga yo alami bilan jarohatlangan, yo lazzati bilan baxt dukuridan to'lgan bo'ladi.

Xo'sh, bu savdodan hamma ham bir xil qaraydimi?

Afsuski, yo'q. Ba'zi yoshlar sevgini shunchaki ko'ngilxushligi deb engil-elpi qarashsa, ba'zi keksalar, uni bog'lovchi, yaratuvchi, baxt-saodat keltiruvchi kuchining tan olmaydilar.

Bu boradan farzand uchun eng ko'p jonkuyar, eng to'g'ri maslahatto'y, eng yaqin do'st ota-onadir.

Darhaqiqat, ota-ona roziligi, ayniqsa, maslahati bilan qurilgan yosh oila qariyb zavol ko'rmaydi.

(M. Ismoiliy)

291-mashq. Quyidagi matndan kichraytirish — erkalash shakllarini toping. Har bir shaklning semantik uslubiy xususiyatini bayon eting.

TO'YGA AYTMADINGIZ

Saodat xola akajonimni yo'qlab kelay deb, ertalabdan issiq non yopib, dasturxoncha qilib, qo'shni qishloqqa paxtazor oralab yo'lga tushibdi. Bog' tarafdin o'tdi, bu yerga kelib bolakay davrlari esga tushdi, jajjiligidagi o'rtoqlari yodiga keldi. Birdan hovlidan kelayotgan ovozni eshitib to'xtab qoldi. Musiqa ashula, «Tabriklaymiz», «Kelinchak qutlug' bo'lsin!» degan so'zlarni eshitib, beixtiyor xo'rliqi kelibdi. «Huv desa, yetadigan joydaman, bir og'iz: «Opajon, kelin olyapmiz!» desa bo'ladi», deya o'z-o'ziga gapirganicha kelgan yo'liga qaytibdi.

Uyga kelsa, akajonisi so'rida xo'jayini bilan choy ichib o'tirganmish.

— Ha, to'yini boshlab, endi aytgani keldingizmi? — debdi o'pkaginasini to'lib Saodat xola.

Saodat xola eshitganlarini to'kib solibdi.

— Ha, singilginam-a, — debdi akasi. — Axir, u magnitofon-ku? O'sha sen «uylantirib» qaytgan jiyaning kecha qo'ymasdan bozorhadan bir qo'zichoq o'rniga o'shani oldirdi. O'rtog'ining to'yini «yozib» kelgandi. Shuni eshitib o'tirishgandir, shumtakalar.

(Jurnaldan)

Tayanch tushunchalar

kelishik, bosh kelishik, qaratqich kelishigi, tushum kelishigi, o'rin-payt kelishigi, jo'nalish kelishigi, chiqish kelishigi.

28.2. EGALIK SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: egalik shakllari yuzasidan talabalar bilimlarini mustahkamlash, ularda egalik qo‘shimchalaridan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

- R e j a:**
- * Egalik qo‘shimchalari haqida.
 - * Egalik qo‘shimchalarining shaxs-son ma‘nolari bo‘yicha turlari.
 - * Ko‘plik shaklidagi egalik qo‘shimchalarining birlik ma‘nosida qo‘llanilishi va buning sabablari.

Topshiriq. Berilgan birikmalardagi nuqtalar o‘rniga mos keladigan qo‘shimchalarni qo‘ying. Bu qo‘shimchalarning ma‘nosi va vazifasini ayting.

Men... kitob...

Biz... kitob...

Sen... kitob...

Siz... kitob...

U... kitob ...

Ular... kitob.

Bir shaxsga mansub bo‘lgan egalik qo‘shimchalari birlik va ko‘plikni ifodalash bo‘yicha o‘zaro farqlanadi. Ularni quyidagicha ko‘rsatish mumkin.

Egalik qo‘shimchalarining birlik va ko‘plik ma‘nolari asosida yuqoridagi kabi zidlanish ayrim vaqtlarda buziladi. Bunday vaqtda ko‘plik shakli o‘zi qo‘llanayotgan narsa-hodisaning birdan ortiqiligini emas, balki hurmat ma‘nosini bildiradi. Masalan, *Onamiz dam olgani ketdilar.*

II shaxs egalik qo‘shimchasining ko‘plik shakli ko‘pincha «siz»lash ma‘nosida qo‘llaniladi. Masalan, *opang* («sen»siraganini bildiradi) — *opangiz* («siz»lashni bildiradi)

Bunday hodisa III shaxs egalik qo‘shimchalarining birlik va ko‘plik shakliga ham daxldordir. Masalan, *opasi* («sen»lash) — *opalari* («siz»lashni bildiradi)

Badiiy uslubda tilimizning bunday imkoniyatidan personajlar xarakterini ochishda ustalik bilan foydalanadilar. Masalan, *Xo‘jayinning itlari.* (A.

Qahhor) It hurmatga sazovor emas. Lekin xo‘jayiniga laganbordorlik shunday kuchliki, uning itiga ham ana shunday munosabat bildiriladi.

Otlarning uch shaxsdan biriga mansub ekanligini bildiruvchi shakllar tizimi egalik qo‘shimchalari sanaladi.

Savol va topshiriqlar

1. Egalik qo‘shimchalari deganda nimani tushunasiz?
2. Egalik qo‘shimchalarining ko‘plik shakllari doimo ko‘plik ma’nosini bildiradimi? Agar ko‘plikni bildirmasa, qanday vazifada qo‘llaniladi?

292-mashq. Matnni ko‘chiring, egalik qo‘shimchalarining semantik-uslubiy jihatdan ta’riflang.

Hakim Sanoiy aytadi:

— Kishi o‘z sirini besh xil kishiga aytmasligi kerak. Bularning birinchisi — makr-u hiylali ayol, ikkinchisi — balog‘atga yetmagan bola, uchinchisi — tentak, to‘rtinchisi — birovga tobe kishi, beshinchisi — sinalmagan do‘st.

Yengiltak va makr sohibasi bo‘lmish ayolga sir aytgan kishining ishi go‘yo olovga paxta tashlab, unga «kuyma!» deb yuborgan kishining ishiga o‘xshaydi. Bolalarga sir aytgan kishining ishi esa suvga ko‘za tashlab, unga «ho‘l bo‘lma!» deb buyurgan kishining ishiga o‘xshaydi. Tentakka sir aytgan kishining ishi go‘yo mushukka go‘sht tashlab, unga «yema!» deb buyurgan kishining ishiga o‘xshaydi. Biror tasodif tufayli birovga qaram va tobe bo‘lib qolgan kishiga sir aytgan kishining ishi go‘yo it oldiga suyak tashlab, unga «g‘ajima!» deb buyurgan kishining ishiga o‘xshaydi. Sinalmagan do‘stga sir aytgan kishining ishi go‘yo o‘zini o‘zi daryoga otib, do‘stiga xitob qilgan holda: «Meni g‘arq bo‘lishdan qutqar!» degan kishining ishiga o‘xshaydi.

Uyga topshiriq. Biror gazeta, jurnallardan *-lar* qo‘shimchasi anglatgan ma’nolarning har biriga: ko‘plik, umumlashtirish, hurmat, mubolag‘a, taxmin, kinoya kabilarga 3—4 tadan misol topib yozing va uslubiy xususiyatini izohlang.

293-mashq. Ko‘chiring. So‘zlardagi ko‘plik, egalik qo‘shimchalarining qo‘shilishiga e’tibor qiling. Ularning o‘rin almashishidagi ma’naviy-uslubiy xususiyatlarini tushuntiring.

Farzandim — farzandimiz. Boshim — boshlarim, iztiroblar — iztirobimiz, kuyov — kuyovingiz, yuzlarim — yuzim, do‘stim — do‘stginam — do‘stlarim, uyimizda — uylarimizda, hayajonimiz — hayajonlarim, xirmon — xirmonlarim — xirmonimiz, dillarim — dillaringiz — dilimiz, ko‘zdan ayrildi — ko‘zidan ayrildi, mashinadan chiqdi — mashinasidan chiqdi.

Tayanch tushunchalar

egalik qo‘shimchalari, birlik son, ko‘plik son, egalik qo‘shimchalarida hurmat ma‘nosi, egalik qo‘shimchalarida kesatq ma‘nosi.

29-dars. FE’L VA UNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: fe’l haqida talabalarning o‘rta umumiy ta’limdan olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish, fe’llardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

- R e j a:**
- * Fe’l haqida ma’lumot.
 - * Fe’llarning mazmuniy turlari.
 - * Fe’llarning uslubiy xoslanishi.

1-topshiriq. Quyida berilgan matndan fe’llarni toping va bu fe’llarni harakat bildiruvchi fe’llarga va holat bildiruvchi fe’llarga ajrating.

Taqdir sinoviga g‘am chekma sira,
Niyatni to‘g‘ri qil yosh to‘kma sira,
Kelajakning nurli cho‘qqisiga boq,
Ezgulik ishini tark etma sira.

(Q. Parpiyev)

2-topshiriq. *O'qidi, o'qitdi, o'qimadi, o'qidik* fe'llaridagi ajratib ko'rsatilgan qo'shimchalarning qanday qo'shimchalar ekanligi va ma'nolarini ayting.

Harakat-holat ma'nosini ifodalab, nima qildi (bo'ldi)?, nima qilyapti (bo'lyapti)?, nima qiladi (bo'ladi?) singari so'roqlarga javob bo'luvchi so'z turkumiga fe'l deyiladi. Masalan: *Talaba o'qidi (nima qildi?). Mashinalar guvullaydi (nima qiladi?)* kabi.

Fe'l qanday harakat-holatni ifodalashiga ko'ra bir qancha turlarga bo'linadi.

1. **Yumush fe'llari:** *ishladi, mehnat qildi, ter to'kdi* va boshqalar.
2. **Tafakkur fe'llari:** *o'ylaydi, o'qidi, kashf qildi* kabi.
3. **Sezgi fe'llari:** *sezdi, his qildi.*
4. **Ruhiy holat fe'llari:** *kuldi, xursand bo'ldi, qayg'urdi, iztirob chekdi.*
5. **Nutq fe'llari:** *gapirdi, so'zladi, bayon qildi, ifoda qildi, ming'irladi, do'ng'illadi.*
6. **Ishora fe'llari:** *imo qildi, labini burdi, ko'zini qisdi* va boshqalar.
7. **Jismoniy holat fe'llari:** *og'ridi, isitma chiqdi, xastalandi, sog'aydi, kuchaydi, charchadi* kabi.
8. **Tabiiy holat fe'llari:** *eridi, muzladi, yetdi, uxladi* va boshqalar.
9. **Ko'rish fe'llari:** *qaradi, ko'rdi, boqdi, termuldi.*

Yuqoridagi fe'l turlarining har qaysisi bir necha fe'llarni o'z ichiga oladi. Bu fe'llar harakat-holat ma'nosini qanday ifodalashi bilan bir-biridan farq qiladi. Quyidagi farqlanishlarni kuzatish mumkin:

1. Harakat-holatning kuchli-kuchsizligiga ko'ra farqlanishi: jilmaymoq — kulimsiramoq — kulmoq.
2. Ijobiy va salbiy bahoga ega bo'lishligiga ko'ra: kulmoq — tirjaymoq; so'zlamoq — to'ng'illamoq, ming'irlamoq.
3. Uslubiy xoslanishiga ko'ra: kulmoq (umumiste'moldagi so'z) — tabassum qilmoq (badiiy uslubga xos), so'zlamoq (umumiste'moldagi so'z) — nutq irod etmoq (badiiy uslubiga xos) kabi.

Yuqoridagi fe'llarning har qaysisini o'z o'rnida ishlatish nutqning ravonligi, aniqligi va ifodaliligini ta'minlaydi.

Savol va topshiriqlar

1. Fe'l deb qanday so'z turkumiga aytiladi?

2. Fe'llarning qanday ma'no turlarini bilasiz?
3. Bir ma'no guruhiga mansub fe'llar qanday belgilariga ko'ra farqlanadi?

294-mashq. Topishmoqlarni o'qing. Fe'llarni harakat bildiruvchi va holat bildiruvchi fe'llarga ajratib yozing.

Dam oladi kunduzi, xonadonning yulduzi. Kechasi ochilur, osmonga sochilur. Osmonda u yaraqlab, kulib turar charaqlab.

Oyna emas jimirlar, tek turmasdan qimirlar. Kundalik tarix o'zi, har yerda uning so'zi. Katta oppoq dasturxon, yer yuzini qoplagan. Tunda ko'rib cho'g' deysan, Tongda ko'rib yo'q deysan. Tanga-tanga to'ni bor, mitti ko'zi unga yor. Yursa suvlar jimirlar, Qamishlar ham qimirlar. Qulochida qo'sh-qo'sh halqa, Xizmat qilar charchamay xalqqa. Kulib turar misoli oftob, Hamrohidir chang, tor va rubob.

295-mashq. Fe'llarni harakat-holat ifodalanishiga ko'ra guruhga ajrating, har bir turiga o'ntadan misol yozing.

296-mashq. O'zbek tilida fe'llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra ikki asosiy guruhga bo'linadi: mustaqil fe'llar, yordamchi fe'llar. Siz ham quyidagi matn ichidan mustaqil fe'l va yordamchi fe'llarni ajratib yozing, shaxs-son qo'shimchalarini aniqlang.

ZULFIYAXONIM

Dunyo qadim-qadimdan sharq ayoli, turkiy ayollarni yaxshi tanigan. Tarixning barcha bosqichlarida ular dunyoga o'zining borligini goh mardlik, jasorat bilan, goh tadbir-u oqilalik bilan, goh she'riyat bilan bildirib, tanitib, tan oldirib kelganlar. Ana shu zotlardan biri Zulfiyaxonim bo'lib, u el muhabbatiga, ayollar ishonchiga tasodifiy bir holatda muyassar bo'lgan emas. Opaning huzuriga olis qishloq-lardan yuzlari quyoshda qorayib ketgan, ajinlari bolalagan ayollar qo'llarida go'dagi bilan madad so'rab kelardi. Ustoz ularning boshini silar edi, yupatar edi.

«Sakson yil lovullab so'nmagan o'tman», deydi Zulfiyaxonim she'rlarining birida.

Men dengizning labida turdim,
Dengiz to'lib chayqaldi yurak.

Xalqning ogʻriqlariga, quvonchlariga joni bilan tutashmagan shoira bunday yoza olmaydi.

Biz shoiraning ovozlarini, chiroyli qarashlarini, issiq qoʻllarini sogʻingan edik. Ular xonaga kirganda bir qalqib tushib, oʻzimizni oʻnglab olar edik.

Balki, Prezidentimiz Farmoni bilan adabiyotimizga kirib kelayotgan yangi Zulfiya qizlarining kuchli ovozlari bu sogʻinchimizni bosar. Balki, ustozni koʻrgan koʻzlarimiz bilan bir-birlarimizga termulib, bu sogʻinchga malham toparmiz. Nima boʻlganda ham biz «Bu bogʻlar bir bogʻlar boʻladi hali» degan taskin bilan yashaymiz.

(Q. Rahimboyeva)

297-mashq. Sharq tafakkuri xazinasidan olingan «Vatan» haqida berilgan satrlardan oʻkinch feʻllarini toping, zamonini aniqlang.

Yerimiz, suvimiz, farzandimiz deb,
Xotin, bola-chaqa, dilbandimiz deb,
Birma-bir jonimiz etamiz fido,
Vatanni dushmanga bermaymiz aslo!

(Abulqosim Firdavsiy)

Qafas xoh fil suyakdir, xoh tillo,
Chekar qush boʻston dardini, tanho.

(Xusrav Dehlaviy)

Kimki gʻanimat deb vatandin quchar,
Boshqaga ham koʻngil qoʻyolmay oʻtar.
Uchqun toshdan ajrab chiqqanidan soʻng,
Qancha ardoqlama, bari bir uchar.

(Abduqodir Bedil)

Vatan tarkini bir nafas aylama,
Yana ranji gʻurbat havas aylama.

(Alisher Navoiy)

298-mashq. Quyidagi balladaning mazmunini nasriy yoʻl bilan ogʻzaki bayon qiling. Soʻng feʻl mayllarini aniqlang, ularni alohida koʻchirib yozing.

OʻGʻIZXON VA YOVUZXON

...Kuchli raqib — qo‘shni xondan
Maktub olmish O‘g‘izxon.
Unda shunday bitilganmish:
«Tingla, so‘zimni, ey xon.
Duldulingni yoqtirganman,
Uni yuborgin menga.
Yo‘qsa, qo‘shin tortgaydirman
Yurtingga — makoningga!»
Behuda qon oqmasin deb
U yutib fig‘onini
Yuboribdi raqibiga,
Sevgan arg‘umog‘ini.
Biroz fursat o‘tib ul xon
Yana maktub yo‘llabdi.
Undagi shart — misli to‘fon,
Barchani o‘ylatibdi:
«Xotiningni suyib qoldim,
Uni tortiq et menga.
Yo‘qsa qo‘shin tortgaydirman,
Manzil-u makoningga».
Haqoratdan battar edi,
Garchi bu shart, bu so‘rov.
Malikadan voz kechdi u,
Qon to‘kmasin deya yov.
Yeb to‘ymagan yalab to‘ymas,
Deganicha bor ekan.
Ul yovuz xon tag‘in shunday
Maktub yuborgan ekan:
«Falon yering ma’qul ko‘rdim,
Uni in’om et menga.
Yo‘qsa qo‘shin tortgaydirman,
Seni tug‘gan Vatanga!»
Har galgidek mashvaratga,
Yig‘ilgan oqsoqollar.
«Mayli, bergin», deb aytishdi
Surib og‘ir xayollar:
«Balki uning nafsi qonib,
Shu bilan daf bo‘lgaydir.

Bir parcha yer ketsa, mulking
Kamayib qolmagaydir...»
« — Yo‘q! — deya shitob bilan
Turib ketdi O‘g‘izxon.
— Ajdodlarim yotgan xokni,
Bermagayman hech qachon!
Bu zaminning har zarrasi,
Qalbimga ildiz otgan.
Magar uni yovga bersam,
Quyosh biz uchun botgan...»
Shundoq deya shoh O‘g‘izxon,
Qilichini sug‘urdi.
Lashkar tortib, raqibini,
Qoni bilan sug‘ordi...
Zafar bilan qaytarkan u,
Onajon — tuprog‘iga.
Shunday so‘zlar yozdiribdi,
Yurtining bayrog‘iga:
«Bobolarim ruhi kezgan,
Har qarich yer — muqaddas.
Yuragimiz unga qalqon,
Bo‘lsin to so‘nggi nafas!..»

(Toshpo‘lat Ahmad)

Tayanch tushunchalar

fe‘l, yumush fe‘llari, tafakkur fe‘llari, sezgi fe‘llari, ruhiy holat fe‘llari, nutq fe‘llari, ishora fe‘llari, jismoniy holat fe‘llari, tabiiy holat fe‘llari, ko‘rish fe‘llari.

30-dars. NISBAT VA MAYL QO‘SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

30.1. NISBAT SHAKLLARI USLUBIYATI

Dars maqsadi: nisbat shakllari haqida o'рта umumiy ta'limda olgan bilimlarni mustahkamlash.

Nisbat shakllaridan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Nisbat shakllari haqida ma'lumot.
- * Nisbat shakllari tasnifi.
- * Nisbat shakllarining o'zaro vazifaviy almashinuvi va uning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. Yozda fe'lidan *-ish, -il, -dir* qo'shimchalari orqali turli nisbat shakllarini hosil qiling. Har qaysi nisbat shakli qo'shilganda ma'noda qanday o'zgarish ro'y berayotganligini ayting.

O'qidi, o'qitdi, o'qishdi, o'qildi fe'llarining o'xshash va farqli tomonlariga e'tibor bering. Ularning hammasi bir xil o'zakdan iborat. Shu bilan birga, ularning hammasi bir xil zamon shakliga (*-di*) ega. Shunday bo'lishiga qaramay, ular bir-biridan ma'lum ma'nolariga ko'ra farqlanadi. Ikkinchi fe'lda fe'l o'zagiga *-t* qo'shimchasi qo'shib, bir shaxs boshqa shaxsga o'qish harakatini bajartirganini bildiradi.

Uchinchi fe'lda esa fe'l o'zagiga *-sh* qo'shimchasi qo'shib, fe'l o'zagida ifodalangan o'qish harakatining birgalikda bajarilganini, to'rtinchi fe'lda esa fe'l o'zagiga *-l* qo'shimchasi qo'shib o'zakdan anglashilgan o'qish harakatining kim tomonidan bajarilgani noma'lumligini ifodalaydi.

Ko'rinadiki, yuqoridagi fe'llarning hammasi harakat bilan shu harakatni yuzaga chiqaruvchi shaxs o'rtasidagi munosabatni qanday ifodalashiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

Fe'ldan anglashilgan harakat-holat bilan shu harakatni yuzaga chiqaruvchi shaxs o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi fe'l shakllariga nisbat shakllari, shunday shakllar tizimiga esa nisbat kategoriyasi deyiladi.

Nisbat shakllari va ularning ma'nolarini quyidagi jadvalda ko'ring:

Ba'zan bir nisbat ma'nosi o'rnida boshqa nisbat shakllaridan foydalaniladi. Xususan, bosh nisbat ma'nosida birgalik nisbat shakllari ishlatilishi mumkin. Masalan, *keldi* — *kelishdi*, *kelyapti* — *kelishyapti*, Shuningdek, bosh nisbat ma'nosida majhul nisbat shakllaridan foydalaniladi: *qildim* o'rniga *qilindi*, *bajardim* o'rniga *bajarildi*, *king* o'rniga *kirilsin* kabi. Bunday holat ma'lum uslub-emotsional ma'no talabi bilan ro'y berdi. Ko'pincha keyingi holat hurmat, kamtarlik ma'nolarini ifodlaydi.

299-mashq. Fe'lning aniq, majhul, o'zlik, birgalik va orttirma nisbatlarini aniqlang. Nisbat hosil qiluvchi qo'shimchalar ostiga chizing. Fe'lning qaysi nisbatda ekanligini qisqacha yozib qo'ying.

N a m u n a: U ohista tebrandi (o'zlik nisbatda).

1. Qayumxon Olimovichning uyida zo'r tantana. Shaharning ko'zga ko'ringan odamlari taklif etilgan. Ikki qavatli kottejning hovlisi taxta so'rilar, institut oshxonasidan keltirilgan stol-stullar bilan bezatilgan.

(*T. Mahmud*)

2. Studentlar bir chekkada samovar qo'ygan, choynak-piyolalarni yuvib, artishgan, qo'li to'rtta, oyog'i oltita bo'lib u yoqdan bu yoqqa narsa tashigan, domlarning ko'z qiri tushib qolarmikan degan niyatda ko'ngil erib

xizmat qilishardi. Mehmonlar kechroq taklif etilgan edi.

(*T. Mahmud*)

3. Lagan-tovoqning biri-birisiga tekkan tovushi eshilib, Otabek o'zini ohistagina yo'lakka oldi. (*A. Qodiriy*)

4. «Sarob» romani 1953-yilda Stalin o'lgach, mamlakatda boshqacha — iliq shabadalar esa boshlagan, KPiCC XX syezdi «dohiy» shaxsiga sig'inish va uning o'tkazgan siyosatini qoralagan bir paytdagina qayta qo'lga olindi. (*R. Ko'chqor*)

5. Ahmoq yolg'onga to'n kiygizdi boplab, bor-yo'g'i bir hamroh emisha, qaysi nodon ishonar bunga. (*A. Dilmurod*)

6. Bizning asabimiz necha ming yillar,
Kishanlar ostida shu qadar pishdiki,
Shuncha og'irlik ostida aslo
Shoshmadik, dushmanlar hayron qolishdi!
O'n olti martaba to'plandik bizlar
Rejalar tortishdik yangi ishlarga,
Nima deyishni bilmaydi dushman,
Bir reja bo'yicha yugurishlarga!

(*Abdulhamid Cho'lpon*)

300-mashq. Fe'l nisbatlari bo'yicha guruhlararo «Bu bizniki» grammatik o'yin-topshirig'ini bajaring.

I guruh aniq nisbat II guruh o'zlik va birgalik nisbati nisbat III guruh orttirma va majhul nisbat

SO'ZLAR

Tashidi, kiyindi, tortdi, torttirdi, tanish, bezaldi, bezatdi, tashlandi, tashlandik, o'qish, ilit, ilitildi, puflandi, chalindi, chaldirdi, tinglashdi, chiqdi, chizildi, boyidi, qo'llanma, qo'lladi, qo'llattirdi, ortdi, eslashdi, achindi, achitqi, aytishdi, tushuntirdi, ishlash, olqish, so'zlashdi, so'zlashishdi, uqtirilgan, tiklatildi, bo'lindi, qaltiradi, ochildi, ochdi, suhbatlash, toshdi, pishdi, tinglandi, tinglash, o'rnatishdi, to'lashdi, dalillash, o'tirish, o'tirishdi, sezdi, seskandi, kechirtirdi, taltaytirdi, bilgizdi, chinqirtirdi, siltatdi, chuvildi, tugaldi, tirmashdi, topishdi, o'zgarildi.

301-mashq. Navoiy asarlari lugʻatidan keltirilgan misollarni diqqat bilan oʻqing. Soʻnga *bosh* soʻzi bilan bogʻliq boʻlgan feʻllar sinonimiyasiga eʼtibor berib yozing.

Bosh oqarmoq — sochi oqarmoq, qartaymoq.

Bosh olib chiqmoq — hamma narsaning bahridan oʻtmoq, kechmoq, tark qilmoq.

Bosh uchurmak, bosh tushirmoq — oʻldirmoq, boshini kesmoq.

Bosh ura kirishmoq — koʻrina boshlamoq.

Bosh oʻgʻirlamoq — bosh olmoq, oʻldirmoq.

Bosh oʻynamoq — oʻyinda boshni tikmoq, qurbon boʻlmoq.

Bosh indurmak — 1. Taʼzim qilmoq; 2. Pisand qilmoq.

Bosh tortmoq — koʻtarilmoq, yuqorilashmoq.

Bosh chiqarmoq — oʻzini tortmoq, oʻzini ayamoq, saqlamoq.

Ollida bosh quymoq — oʻzini kichik olmoq, itoat qilmoq, iltijo etmoq.

Boshidin quymoq — esidan, yodidan chiqmoq.

Boshdin quymoq — bahridan oʻtmoq, kechmoq, tark qilmoq.

Boshiga yetmoq — tepasiga kelmoq, oldiga kelmoq.

Boshi falakdin oʻtmoq — ulugʻ martaba hosil qilmoq.

Xotindin bosh koʻtarmak — itoatda boʻlmoq, chizgan chizigʻidan chiqmaslik.

Tayanch tushunchalar

feʼl nisbatlari, bosh nisbat, birgalik nisbat, orttirma nisbat, oʻzlik nisbat, majhul nisbat.

30.2. MAYL QOʻSHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: mayl shakllari yuzasidan talabalarning oʻrta umumiy taʼlimda olgan bilimlarini mustahkamlash.

Mayl shakllaridan nutqda oʻrinli foydalanish koʻnikmasini shakllantirish.

R e j a: * Mayl shakllari haqida maʼlumot.

* Mayl shakllari tasnifi.

Topshiriq. Kel... soʻzi oxiridagi nuqtalar oʻrniga *-sa, -ay (-gin, -sin), -moqchi* shakllarini qoʻying. Har qaysi shaklda qanday maʼno ifodalanayotganini ayting.

1. *Bordim, bording, bordi*; 2. *Boray, borgin, borsin*; 3. *Borsam, borsang, borsa*; 4. *Bormoqchiman, bormoqchisan, bormoqchisiz* singari *bormoq* feʼlining turli shakllari maʼnosiga eʼtibor bering. Bulardan birinchi guruhdagilar bilan ikkinchi, uchinchi va toʻrtinchi guruhdagilar zamon maʼnosi bilan farq qiladi. Birinchi guruhdagilar oʻtgan zamoni, qolgan guruhdagilar kelasi zamoni bildiradi. Ular oʻrtasidagi farq faqat shu bilangina cheklanmaydi.

Yuqoridagi toʻrt guruhdagi feʼllar soʻzlovchining harakatga boʻlgan munosabatiga koʻra ham farq qiladi. Birinchi guruhdagi feʼllar harakat-holatni uning bajarilgan vaqti bilan bogʻliq holda ifodalaydi. Harakat-holatning bajarilish-bajarilmasligi aniq bilinib turadi.

Ikkinchi guruhdagi feʼllarda harakatni bajarishga buyruq maʼnosi, uchinchi guruhdagi feʼllarda harakatning bajarilish sharti maʼnosi, uchinchi guruhda esa harakatning bajarilish maʼnosi ifodalanadi va bu guruhning har qaysisi ana shu maʼnolariga koʻra oʻzaro farqlanadi.

Soʻzlovchining feʼldan anglashilgan harakat-holatiga munosabatini bildirgan feʼl shakllariga mayl shakllari, shunday shakllar tizimiga esa mayl kategoriyasi deyiladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida yuqoridagi maʼnolarga muvofiq keladigan toʻrt turdagi mayl shakllari mavjud. Ularni quyidagi jadvalda koʻring:

Yuqorida feʼl shakllaridan oʻrinli foydalanish nutqingizni aniq, ravon ifodalashga yordam beradi.

302-mashq. Gaplarni oʻqing, feʼl mayllarini aniqlang.

Endi, sen, ey ayanch masxaraboz va oʻzingniki boʻlmagan ishlarga aralashib yuradigan telba, sen endi meni kechir! Koʻngillarga alam berishni bas qiling. Damingizni chiqarimasdan turing: men sizni yuragingizga bir alam bermoqchiman: agarda u yurak hech narsa kor qilmas bir maʼdandan iborat boʻlmasa, agarda jinoyatga koʻnikish orqasida har qanday hisdan mahrum bir misga aylanmagan esa, men unga achitib-achitib bir alam berayin deyman. (*Abdulhamid Choʻlpon*)

2. Navoiy zamonida bo‘lib o‘tgan bir galgi mushoirada davra ishtirokchilaridan biri she‘rni chunonam dabdabali ohangda o‘qibdiki, uning bu qilmishi ko‘pchilikka ma‘qul tushmabdi. Shunda mashhur donishmandlardan biri u kishiga:

— Mavlono, siz she‘r o‘qiydirlsizmu yoki odam qo‘rqitasizmu? — deya tanbeh bergan ekan. (*Z. Vasifiy*)

3. Kesak desangiz ham mayliga, lekin sansiramang, Arslonbek. Men sizdan ikki yosh kattaman. Shu yerda bo‘yiga yetgan qizim, bola-chaqali o‘g‘lim o‘tiribdi. Kozimbekning orzusini ko‘ring, sansiramang. (*A. Qahhor*)

303-mashq. «Tongda turmoqlikning xosiyati» mavzusida matn tuzing, bunda sinonim fe‘llardan unumli foydalaning.

304-mashq. Matnni o‘qing. Fe‘l mayli qo‘shimchalarini ajratib yozing va uslubiy vazifalarini aniqlang.

ENG YAXSHI DORI

Shunday xastalar bo‘ladiki, ularni faqat so‘z bilan davolamoq zarur. Abu Ali ibn Sinoning fikriga qaraganda, bemorni dori-darmon bilan birga so‘z bilan davolagan ham afzal, chunki so‘z shunchalik sir-sinoatga ega bir mo‘jiza hisoblanadi.

Bir og‘iz shirin so‘z. Siz bu so‘zning naqadar umidbaxsh va katta qudratga ega ekanligini his qilganmisiz? Qiziq, ba‘zan noyob dori-darmonlar-u zamonaviy meditsina asbob-uskunalari ham ojizlik qilib qolganda ana shu bir og‘iz so‘z bemorga ruhiy dalda, jismoniy quvvat bag‘ishlaydi! Chunki so‘z xoh yaxshi, xoh yomon bo‘lsin, avvalo, bosh miyaga ta‘sir qiladi. Bosh miya esa organizmdagi butun jarayonlar-ni boshqaradi va nazorat qilib turadi. Yomon so‘z orqali asabiylashganda, odamning aft-angori o‘zgaradi, rangi o‘chadi, qo‘l va oyoqlari titraydi, quloqqa so‘z kirmaydi, nafas olishi va yurak urishi tezlashadi. Shu payt kishi o‘zini bosib ololmasa, yomon kasallikka chalinishi mumkin.

Rivoyat qilishlaricha, bir kuni Luqmoni Hakim ko‘chada ketayotgan ekan. Qarasa, sal oldinda borayotgan bir qiz dam-badam qon tuplarmish. Hakim qiz uyiga kirib ketgach, uning orqasidan kirdi. Luqmoni Hakim qizning otasiga: «Qizingiz bedavo dardga uchrabdi, afsuski, muolajaning iloji yo‘q», debdi. Uning bu so‘zlarini haligi qiz eshik orqasida eshitib turgan ekan. Birdan yuragi duk-duk urib, qaltirab yiqilibdi va hushidan

ketibdi. Xullas, shu bir og‘iz so‘z oqibatida qiz ruhiy dardga giriftor bo‘lib, olamdan o‘tibdi.

...Kunlarning birida qizning otasi Luqmoni Hakimni uchratib qolibdi. Shunda ota:

— Taqsir, qizim bedavo dardga chalinganini qanday bilib edingiz? — deb so‘rabdi. Luqmoni Hakim debdi:

— Qizingiz ko‘chada kela turib, bot-bot qon tuplaganini ko‘rgan edim.

Bu javobni eshitgan chol shart etib, o‘z peshanasiga uribdi. Keyin sal o‘ziga kelgach:

— E, attang, qizim o‘sha kuni shotut yeb edi, siz ko‘rgan tupik shotut sharbati edi-ku! E, attang! — debdi.

Hakim chol oldida tiz cho‘kib, uzr so‘rabdi:

— Siz menga va bizdan so‘nggi avlodlarga unutilmas saboq berdingiz. Bir so‘z bilan soppa-sog‘ odamni o‘ldirish yoki bemorni oyoqqa turg‘izib yuborish mumkin ekan! Yunonlar: «Dardni bilmasang, yaxshisi sen bemorni tinch qo‘y», — deb bejiz aytmagan ekanlar.

305-mashq. Ko‘chiring. Fe’llarni ajratib, maylini hamda zamonini aniqlang.

— Saroy ahli uch toifaga bo‘linadi, — dedi O‘gdilmish. — Birinchisi — sendan ulug‘lar, ularni ulug‘lab, so‘zlarini qadrla.

— Donolar bek haqida juda yaxshi deyishgan:

Kichikka ulug‘lik ulug‘dan bo‘lar,
Ulug‘ga egilsa, kichik qut olar.

Ulug‘lar so‘zin tut, yumush qil, yugur,
Ulug‘ so‘zin tutsang, tilak tez kelur.

Bulardan bo‘lagi sening tengdoshlaring. Ularni o‘zingdan uzoqlashtirsang yov, yaqinlashtirsang qadrdon do‘st bo‘lishadi. Oxirgisi — sendan kichiklar. Barcha achchiq-chuchuk ular bilan bo‘ladi. Ular ishini o‘rinlatsa, taqdirlash, gunoh qilsa, tartibga chaqirish lozim. Yoshlarni bekor, behuda qo‘ymaslik, ishlarini so‘rab-surishtirib turish shart. Ularni mensimay qo‘yish xayolingga kelmasin. Ularga aytiladigan so‘zlaringni tiyib tur. Qo‘ldoshlaring qaysi yo‘lni tutsa, sen ham o‘shanday qilgan, toki ular bundan sevinch topishsin. O‘zingga tenglarni yaqin tut. Tengdosh tengdosh uchun — ko‘rk. Yomon fe’l-atvor egalarini zinhor yaqin tutmagin.

Do'stlik, yaqinlik 2 xil bo'ladi: biri ezgu niyatlar tufayli yuzaga kelsa, boshqa bir do'stlik shaxsiy manfaatlarni deb bo'ladi. O'z nafini o'ylab qilingan do'stlikka juda tez soya tushadi. Do'st kishining shunday hikmatli gapi mavjud:

— Do'stni foyda-zarar ichida sinash kerak. Sen do'st bo'lish uchun oyoq qo'ysang, o'zingni mahkam tut. Do'stning haqiqiy dilini bilmoqchi bo'lsang, sinash uchun unga tilingda g'azab qilib yoki yuzingni tutib, ya'ni qovog'ingni solib ko'r.

Do'stning senga qanchalik muhabbati borligini bilmoqchi bo'lsang, uning eng yaxshi ko'rgan narsasini so'ra, shunda hamma narsa ayon bo'ladi. Shu ikkalasidan keyin ham u qovog'ini solmasa, bunday do'stni boshga ko'tarish, shirin jon bilan barobar tutish kerak.

(Yusuf Xos Hojib)

306-mashq. Ikki guruhga bo'lining. Berilgan fe'llarga qaysi guruh ko'p sinonimlar topa oladi.

Topshiriq: keldi... va tura... fe'llari oxiridagi nuqtalar o'rniga uchta shaxs va birlik-ko'plikka mansub qo'shimchalarni qo'ying. Ularning ma'nolarini ayting.

Ichmoq, otmoq, so'zlamoq, chopmoq, eshitmoq, qaramoq.

Tayanch tushunchalar

fe'l mayllari, ijro mayli, buyruq-istak mayli, shart mayli, maqsad mayli.

31-dars. SHAXS-SON VA ZAMON QO'SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

31.1. SHAXS-SON QO'SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: talabalarning shaxs-son qo‘shimchalari yuzasidan o‘rta umumiy ta’limda olgan bilimlarini mustahkamlash. Shaxs-son qo‘shimchalaridan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a: * Shaxs-son qo‘shimchalari haqida ma’lumot.
* Shaxs-son qo‘shimchalarining o‘zaro vazifa jihatidan almashinuvi va uning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. O‘qidi... va bora... fe’llari oxiridagi nuqtalar o‘rniga uchta shaxs va birlikning ko‘plikka mansub qo‘shimchalarini qo‘ying. Ularning ma’nolarini ayting.

Fe’ldan ifodalangan harakatning shaxslarga munosabatini bildirgan qo‘shimchalarga shaxs-son qo‘shimchalari deyiladi. Masalan, *keldim, yozding, boraman* so‘zlaridagi *-m, -ng, -man* qo‘shimchalari.

Bunday qo‘shimchalarning shaxs-son qo‘shimchalari deb yuritilishiga sabab shuki, shaxs qo‘shimchalari ayni paytda sonni ham bildirib turadi: yo birlik, yo ko‘plik shaklida bo‘ladi. Masalan,

Birlik	Ko‘plik
yozdi-m	yozdi-k
yozdi-ng	yozdi-ngiz (laring)
yozdi-	yozdi-lar (yozishdi)

Ba’zi holatlarda birinchi shaxsni ifodalash uchun ikkinchi shaxs qo‘shimchasi, shuningdek, birlik ma’nosini ifodalash uchun ko‘plik qo‘shimchalari qo‘llanishi mumkin. Bunday holatlar ma’lum uslubiy maqsadda ro‘y beradi. Masalan, *Yurasan, yurasan, hech masofa kamaymaydi* — *yuraman, yuraman, hech masofa kamaymaydi*.

Ikkinchi va uchinchi shaxs birlik shakllari o‘rnida ko‘plik shakli qo‘llanilsa, shaxs ko‘pligi emas, balki shaxsga hurmat ma’nosi ifodalanadi. Masalan, *Dadam keldilar. Siz juda yoqimli kuyladingiz. So‘zlang. (A. Qodiriy)*

Ayrim o‘zbek shevalarida shart maylidan keyin qo‘shiladigan shaxs-son shakllari o‘rniga o‘tgan zamonning — *gan* shakli, hozirgi va kelasi zamon

shakllaridan keyin ishlatiladigan shakl qoʻllaniladi. Masalan, *borsa oʻrniga borsamiz, borsavuz.*

Shaxs-son qoʻshimchalarini quyidagi jadvalda koʻring:

II shaxs buyruq mayli qoʻshimchalari oʻrniga III shaxs buyruq mayli qoʻshimchasi ishlatiladi. Masalan, *kiring* oʻrniga *kirsinlar*, *oʻtiring* oʻrniga *oʻtirsinlar*. Bunday holat oʻzidan katta yoki obroʻli kishilarga nisbatan qoʻllanilib, hurmat maʼnosi ifodalanadi.

307-mashq. Oʻqing. Feʼllarni koʻchirib, ularning har biriga toʻla taʼrif bering, qaysi maylda kelayotganiga diqqat qiling.

N a m u n a: Yugurdi — harakatni bildiradi: bo‘lishli, o‘tgan zamonda, aniq nisbatda, xabar maylida, sodda fe‘l, kesim vazifasida

1. Odam odamdan qutular, o‘z fe‘lidan qutilmas. 2. Kamtar kerilmaydi, mol-dunyoga berilmaydi. 3. Sen o‘zingni maqtama, seni birov maqtasin. (*Maqollar*) 4. Hech bir kishilik madaniyati she‘rsiz mavjud bo‘la olmaydi. (*E. Talabov*) 5. Haqiqatan ham sho‘rolar davri mafkurasi kishilar ongiga ijtimoiy tenglik, boshqacha qilib aytganda, boqimandalik tushunchasini singdirib kelgan edi. Bunday yondashish kishilarda tashabbusni bo‘g‘ib qo‘yardi, chunki kishi o‘zining samarali mehnatidan manfaatdor bo‘lmasa, unda halol mehnatga intilish, ish natijasi uchun mas‘uliyatni oshirish tuyg‘usi yo‘qoladi. (*N. Jo‘rayev*)

308-mashq. Uyga topshiriq. Shoir Muhammad Yusufning she‘rini badiiy o‘qish san‘atiga rioya qilib o‘qing, yod oling. Uni nasriy yo‘l bilan bayon qiling. Fe‘l va fe‘l shakllarini topib, ostiga chizing.

YURTIM, ADO BO‘LMAS ARMONLARING BOR

Yurtim, ado bo‘lmas armonlaring bor,
Toshlarni yig‘latgan dostonlaring bor.
O‘tmishingni o‘ylab og‘riydi jonim,
Ko‘ksing to‘la shahid o‘g‘lonlaring bor.

Bag‘rim o‘rtar bir o‘y bahor ayyomlar
Oy borgan yoqlarga termulib shomlar.
Aybin bilmay ketgan Akmal Ikromlar,
Fayzullodek mardi maydonlaring bor.

Yurtim, ko‘nglingdek keng osmonlaring bor,
Yulduzni yig‘latgan dostonlaring bor.
Osmonlaringdan ham diydoringga zor,
Jayrondek termulgan Cho‘lponlaring bor.

Qo‘ling qadog‘iga bosay yuzimni,
Onamsan-ku, og‘ir olma so‘zimni,
Qayin barglar yopib qaro ko‘zini,
Olistlarda qolgan Usmonlaring bor.

Alhazar, alhazar, ming bor alhazar,
Ana, yurishibdi kiyganlari zar,
Qodiriyini sotib shoir bo‘lganlar —
Mehrobdan chiqqan chayonlaring bor...
Qurboning bo‘layin, ey onajonim,
Sening faryodlaring, mening fig‘onim,
O‘tmishingni o‘ylab o‘rtanar jonim,
Aytsang ado bo‘lmas dostonlaring bor.

(M. Yusuf)

309-mashq. Ko‘chiring. Fe‘l mayllarini aniqlang.

1. Rasululloh aytishlar: «Alloh taolo: «Men dunyodagi hamma borliqqa rahm qiluvchi Rahmonman va rahmni yaratdim», — demish». 2. Abu Xurayra aytdilar: «Rasululloh: «Agar mamluk (qul) o‘g‘rilik qilsa, uni yigirma tangaga bo‘lsa ham sotib yubor», — dedilar». (*Imom al-Buxoriy*) 3. «Bir balandga chiqib, urduni mulohaza qilib, buyurdukkim, urdu tevasini sanagaylar». (*«Boburnoma»dan*) 4. Zaynab bir turluq holga tushdi, kuchlangandek qilib: «Ular nega ketsinlar!» dedi. 5. Otabek keyin onasining fikriga qisman qo‘shilib: «Agar men sizning talabingizni ma‘qul qiladirg‘on bo‘lsam, ayniqsa, qizingizning ko‘ngliga shubha keladir... Sizga aytkuligi yo‘q, bu to‘g‘riga manim aralashmog‘im...» (*A. Qodiriy*)

310-mashq. «Yuvosh yigit sizga yoqadimi?» mavzusini munozaraga epigraf qilib oling.

Juda yuvoshsan deb aytaverib biz
Qo‘yga aylantirdik hurkak olqorni,
Juda ishlaydi deb maqtayverib biz
Eshak qilib oldik uchqur tulporni.
Endi aytishim shart shundayin so‘zlar:
Qo‘ylar o‘xshasinlar hurkak olqorga.
Toki bu so‘zimni tinglagan kezzlar
Eshaklar aylansin tag‘in tulporga.

(A. Mo‘minov)

Yuqorida ishlatilgan fe‘llarga tavsif bering.

Tayanch tushunchalar

shaxs-son qo‘shimchalari, tuslovchi qo‘shimchalar, birlik son, ko‘plik son, shaxs-son asosi.

31.2. ZAMON QO‘SHIMCHALARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: zamon qo‘shimchalari yuzasidan o‘rta umumiy ta’limda olgan bilimlarni mustahkamlash. Zamon qo‘shimchalaridan nutqda o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Zamon qo‘shimchalari haqida ma’lumot.
- * Zamon qo‘shimchalarining tasnifi.
- * Zamon qo‘shimchalarining o‘zaro vazifaviy almashinuvi va uning uslubiy xususiyatlari.

Keldim, kelyapman, kelaman fe’llarining uchalasi ham I shaxsni bildiradi, lekin ular harakatning nutq momentiga nisbatan qachon bajarilishi yoki bajarilmasligi bilan farq qiladi.

Fe’ldan anglashilgan harakatning nutq momentiga nisbatan bajarilishi yoki bajarilmaslik paytini bildiradigan shakllarga zamon shakllari, ana shunday shakllar tizimiga zamon kategoriyasi deyiladi.

Zamon turini belgilashda so‘zlanayotgan nutq vaqti asosiy tayanch nuqta bo‘lib hisoblanadi. Ana shunga ko‘ra uch zamonga bo‘linadi: 1) o‘tgan zamon, 2) hozirgi zamon, 3) kelasi zamon.

Fe’ldan anglashilgan harakatning nutq so‘zlanayotgan vaqtdan oldin bo‘lib o‘tganligini bildirgan shakllar o‘tgan zamon shakllari sanaladi. O‘tgan zamon shakllariga quyidagi shakllar kiradi: *-di, -gan, -ib, (-man, -san, -di)* kabi. Masalan, *keldi, kelgan, kelibman, kelibsan* va boshqalar.

Bu shakllar garchi «o‘tgan zamon» umumiy ma’nosi asosida birlashsa ham, lekin ularning har qaysisi bir-biri bilan ma’lum ma’nosiga ko‘ra farq qiladi: *-gan* shakli *-di* ga nisbatan harakatning nutq so‘zlangan vaqtdan ancha oldin ro‘y berganini bildiradi.

-ibdi -ibman, -ibsan shakllari esa so‘zlovchi nutq momentidan oldin ro‘y bergan harakatni boshqa shaxsdan eshitganligini yoki oldindan kutilgan

harakatning amalga oshganligani bildiradi. Masalan, *O'g'rini eshakka teskari mindiribdi. (Ertakdan)*

-di shakli, umuman, harakatning nutq momentidan oldin bajarilganligini bildiradi.

Solishtiring:

Keldi

Kelgan

Kelgan edi

Kelibdi

Fe'ldan anglashilgan harakat-holatning nutq so'zlanayotgan vaqtda ro'y berishi yoki bermasligini bildirgan shakllarga hozirgi zamon shakllari, shunday shakllar tizimiga esa hozirgi zamon kategoriyasi deyiladi. Hozirgi zamon ma'nosi *-yapti, -yotir, -moqda* singari qo'shimchalar qo'shish orqali ifodalanadi. Masalan, *yozyapti, yozmoqda, yozayotir*. Bulardan *-yapti, -moqda*, fe'l asoslariga, *-yotir* esa fe'lning ravishdosh shakliga qo'shiladi.

Hozirgi zamon shakllari ma'lum uslubga xoslangani bilan o'zaro farqlanadi, *-yapti* uslubiy betaraf (neytral) shakl bo'lsa, *-moqda, -yotir* yozma nutq uslubiga xosdir.

Fe'ldan anglashilgan harakat-holatning nutq so'zlanayotgan vaqtdan so'ng ro'y berish-bermasligini bildirgan zamon shakllariga kelasi zamon shakllari, shunday shakllar tizimiga esa kelasi zamon kategoriyasi deyiladi.

Kelasi zamon ma'nosi fe'lning *-a* ravishdosh shakliga *-di, -jak*; fe'l asoslariga *-ar, -ur, -gusi* qo'shimchalarini qo'shish orqali hosil bo'ladi. Masalan, *keladi, kelajak, kelar (ur), kelgusi* kabi.

Bulardan *-adi, -ar* uslubiy betaraf shakllar bo'lsa, *-jak, -gay, -ur, -gusi* shakllari badiiy va publitsistik uslubga xosdir.

Uslubiy betaraflik belgisiga ko'ra *-adi* va *-ar* shakllari bir guruhni tashkil qilsa ham, ular ifodalanayotgan harakatga gumon-taxmin ma'nosini bildirish-bildirmasligiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Birinchisi bunday ma'noga betaraf bo'lsa, ikkinchi shakl gumon- taxmin ma'nosiga ega.

Solishtiring: *keladi — kelar*.

Ba'zan turli zamonga mansub bo'lgan shakllar o'zaro almashinishi mumkin. Masalan, *Tanklar, zambaraklar ag'anab yotibdi. Bir jangchining peshonasi bog'langan, bir jangchining esa yelkasidan qon oqmoqda. (Shuhrat)*

O'tgan zamonda bo'lib o'tgan voqealarga tinglovchini olib kirish, ularni uning ko'z oldiga olib kelish maqsadida hozirgi zamon shakli ishlatilgan.

Savol va topshiriqlar

1. Zamon shakllari deb qanday shakllarga aytiladi?
2. Zamon shakllari necha turli bo'ladi? Ularning bir-biridan farqini ayting.
3. Zamon qo'shimchalarining o'zaro almashinuvi va buning o'ziga xos xususiyatlarini ayting.

311-mashq. Berilgan gaplarning xatosini toping.

1.1227-yili Botuxonning ukasi Berkaxon Oltin O'rda taxtiga chiqayapti.
2. 1996-yil Prezident Islom Karimovning Farmoni bilan «Amir Temur yili» deb e'lon qilinmoqchi edi. 3. Tarixiy Vatanini yodidan chiqargan odam yashab turgan joyining ham qadriga yetmoqchi. 4. Poydevorsiz imorat bo'lmaganidek, o'qildizsiz daraxt yuksaklikka bo'y cho'zadi, bo'ronlarga dosh beryapti. 5. Oiladaga mehnat tarbiyasi bolalarni uy yumushiga jalb etishdan boshlaymiz. 6. Ko'zimiz yorug' jahonni ko'rgan edi. Kamalakning tovlanishi — yetti tusni bir-biridan ajrata olmoqchi edik.

312-mashq. Keltirilgan fe'llar qanday (rasmiy, so'zlashuv, badiiy) uslubga xosligini yozing.

Ming'irlamoq, ozod etilmoq, qaror qabul qilmoq, g'azablanmoq, xushnud bo'lmoq, valdiramoq, sayr ayladi, izhor qildi, g'imirlamoq, nishonladi, e'tiroz bildirmoq, gap otmoq, nutq so'zlamog, tashrif buyurmoq, xitlamoq, so'ppaymoq, ovoz bermoq, tasdiqladi, dardiga darmon bo'ldi, so'zga chiqmoq, maza qilmoq, masxaralamoq, kuyunmoq, vujudga kelmoq, inkor qilmoq, jilvalanmoq, mahliyo etmoq.

313-mashq. Matnni ko'chiring. Fe'llarning o'tgan, hozirgi va kelasi zamon shakllarini aniqlab, ustiga yozib ko'rsating, ma'no ottenkasini izohlang.

HADISI SHARIF

Islom shariatining asosiy manbalaridan ikkinchisi sunnatdir. Sunnat Rasulullohdan naql qilingan Hadisi shariflar orqali shakllanadi. Hadisi shariflarda Rasululloh alayhissalomning so'zlari, qilgan ish faoliyatlari va

sahobalar tomonidan amalga oshirilgan ishlarga munosabatlari to‘g‘risida hikoya qilinadi. Shu uch xil uslubning har biri sunnat deyiladi.

Hadisi shariflarni yig‘ib kitob shakliga keltirish, asosan, Payg‘ambarimiz alayhissalomning vafotlaridan keyin amalga oshirilgan. Bu sharaflı ish hijratning uchinchi asriga kelib keng quloq yoygan. Islom olamining o‘sha paytdagi madaniy markazlaridan sanalgan shaharlarda Hadis fani bilan shug‘ullanuvchi muhaddislar ko‘p bo‘lgan. Ular Hadis to‘plamlarini tuzishgan. Ular ichida eng ishonchli manba sanalganlari oltita bo‘lib, bularni Imom al-Buxoriy, Imom Muslim, Imom Abu Dovud, Imom at-Termiziy, Imom an-Nasoıy va Imom ibn Mojalar tuzishgan. Bu buyuk muhaddislarning to‘rt nafari turonzaminlik bo‘lgani bilan butun Islom dunyosi miqyosida faxrlansak arziydi.

Muhaddislik shu qadar sharaflı va sermashaqqat ishki, u kishidan zakovat, kuch-quvvat, fidoıylik, yuksak iqtidor va kuchli quvvayi hofizani talab qiladi.

(«Vatan tuyg‘usi»)

314-mashq. Gaplarni o‘qing. Fe’llarni ko‘chirib, nisbat, mayl, zamon, shaxs va sonini izohlang.

1. Tomirida Jaloliddin Manguberdi, Amir Temur qoni jo‘sh urgan pahlavon o‘g‘lonlarimiz omon bo‘lishsin. 2. Bizning xodimlarimiz bankdagi har bir murakkab jarayonlarni ham bemalol uddalashdi. 3. Avvallari bittayarimta yosh-yalanglarning chekishi ham bizga g‘ayrioddiy hol tuyulardi. 4. Anjuman yuzasidan tavsiyanomalar ishlab chiqilib, ishtirokchilarga tarqatildi. 5. Vohada islohotlarni chuqurlashtirish, iqtisodiyotini mustahkamlash yuzasidan amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli tadbirlar o‘z samarasini bermoqda. 6. Bir narsa kishida umid uyg‘otadi: farg‘onaliklar nafaqat asrimizning so‘nggi yilini, balki yangi mingyillikni munosib ko‘rsatkichlar bilan kutib olishga harakat qilmoqdalar. 7. Istiqlol tufayli chekka qishloqlarda ham havaslansa arzigulik korxonalar yaratildi. 8. Korxonamiz ishga tushgach, O‘zbekiston tamg‘asi bitilgan mahsulotlar ichki bozorga dadil kirib boradi. 9. Mustaqillikning zafarli qadami, huzurbaxsh nasimi butun mamlakatda bo‘lgani kabi Andijonning Ko‘makay qishlog‘ini ham o‘zgartirib yubordi.

315-mashq. Matnni o‘qing, fe’llarni topib izohlang. O‘zbek tilining rivojlanishiga munosib hissa qo‘shgan yana qanday tilshunos olimlarni bilasiz, ular haqida so‘zlab bering.

SHONAZAR SHOABDURAHMONOV
(1923)

Filologiya fanlari doktori (1964), professor (1967), O‘zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi (1974) Shonazar Shoabdurahmonov o‘zbek tili fonetikasi, o‘zbek tilining badiiy-estetik vazifasi, leksikografiyasi, morfologiyasi, dialektologiyasi yuzasidan qator salmoqli asarlar yaratdi. Jumladan, «O‘zbek tilida yordamchi so‘zlar» (1953), «Fonetika. O‘zbek tili fonetikasiga doir ba’zi masalalar» (1953), «O‘zbek tilida punktuatsiya» (1955), «O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari» (1962) kabi asarlari o‘zbek tilshunosligining rivoji uchun munosib hissa bo‘lib qo‘shildi.

Akademik Sh. Shoabdurahmonov o‘rta va oliy ta’limda o‘zbek tili va tilshunosligini o‘qitishni takomillashtirish borasida ham samarali mehnat qildi. Ayniqsa, uning V. Reshetov bilan hamkorlikda oliy maktablarning o‘zbek filologiyasi fakulteti talabalari uchun chiqarilgan «O‘zbek dialektologiyasi» (1962, 1969, 1978) darsligi, shuningdek, o‘rta maktablarning IX sinfi uchun hammualliflikda yozilgan «O‘zbek tili» (1977, 1978, 1980, 1982) hamda oliy o‘quv yurtlari uchun yaratilgan «Hozirgi o‘zbek adabiy tili» (1980) darsliklari alohida ahamiyatga ega.

316-mashq. «Fe’l» so‘z turkumi yuzasidan olgan bilimlaringizni sinash maqsadida grammatik topishmoqlarning javobini toping va yozing.

1. Barmoqda, qaramoqda,
Qaytmoqda ham aytmoqda.
Qaysi so‘z ot, qaysi fe’l,
Ham bo‘lishli qaysi fe’l?
2. O‘qish, olqish, qurilish,
Chiqish, qamish, muyulish,
So‘zida bor -sh, -ish lar,
Ularni kim izohlar.
3. O‘yin, qiyin so‘ziga
Fe’l yasovchi —a qo‘shsak,
Nimadir tushib qolar,
O‘yin, qiyin so‘zidan?

4. Tiriklikning sharti bor,
U ham bo'lsa harakat.
Shun-chun deydi donolar,
Harakatda barakat,
Harakatning nomi bor,
Yalovchilari ham bor,
Topib bering, E'tibor.

5. O'yin, qiyin, past, son, ot
So'zlari o'zgaribdi.
O'yna, qiyna ham ata,
Pasay, sana bo'libdi.
O'ylab toping, bolalar,
Nega shunday bo'libdi?

6. Yoshlikda nihol o'tkaz,
Asra, voyaga yetkaz,
Daraxting kuchga to'lsin,
G'uj-g'uj mevasi bo'lsin,
Oftob hil-hil pishirsin,
Do'stlaring to'yib yesin.

Senga rahmatlar aytsin.
Bunda bor qanday fe'llar,
Qanday ma'no bildirar?

7. Ishla, o'yla ham yalla,
Sayla, bola ham alla.
Olti so'zda olti -la,
Fe'l yasovchi qaysi-la?

8. Son-sanog'in bo'libdi,
Ong-anglagin bo'libdi.
«Son», «ong» so'zlarida «o»
Yumalab «a» bo'libdi.
Kim dono bo'lsa topsin,
Nega shunday bo'libdi?

9. O'zak — negizida -ib
Gohida bo'ladi -b

So'ng qo'shilar shaxs-son,
Qanday fe'l, qaysi zamon?

10. Terdi ham terdirishdi.
Terdirildi, terdirdi
Fe'llar qaysi nisbatda
Kim topadi bir pasda?

Topishmoqlarning javoblari

1. Qaramoqda, qaytmoqda, aytmoqda — fe'llar, barmoqda — ot.
2. O'qish, qurilish, chiqish so'zlari — harakat nomlari, olqish, qamish, muyulish so'zlari — ot.
3. O'yin, qiyin so'zlaridagi «i» tushiriladi.
4. *-moq, -sh, -ish, -v, -uv*.
5. O'yin, qiyin, past, son, ot so'zlaridan fe'l hosil qilinganda o'yin, qiyin so'zlardagi *i* unlisi tushiriladi, past so'zidagi *t* tushiriladi, son, ot so'zlaridagi *o* tovushi *a* bilan almashadi.
6. Buyruq maylidagi fe'llar.
7. Ishla, o'yla, sayla so'zlaridagi *-la*.
8. Son, ong so'zlariga *-a* qo'shimchasi qo'shilsa, *o* unlisi *a* bilan almashadi.
9. O'tgan zamon hikoya fe'li *-b* qo'shimchasi undosh bilan tugagan fe'l o'zak-negiziga *-ib* tarzida qo'shiladi.
10. Aniq, birgalik va orttirma nisbatdagi fe'llar.

317-mashq. Hikmatlardagi fe'llarni aniqlang. Ularning vazifasini uslubiy jihatdan iboralar ham bajara oladimi? O'rnini almashtirib yozing.

HIKMATLAR GULDASTASI

Bir donishmand aytgan ekan: «Imonsiz odam o'zining yomonligini bilmaydi, agar bilsa, u yaxshi odam bo'lishga harakat qilardi».

Bir oqil va hazilkash odam sayohat vaqtida olis shahardagi do'stiga ko'nglidagi nozik fikrlarini aytib, maktub yozayotgan edi. Bir befarosat hamrohidan beruxsat hadeb maktubda nimalar yozilganiga qarayveribdi. Oqil odam maktubiga mana bu so'zlarni qo'shib qo'yibdi:

«Agar yonimda bir befarosat, birovlarining xatiga qiziquvchi tentak bo'lmaganda edi, yana boshqa gaplarni ham yozar edim».

Haligi befarosat bu soʻzlarni oʻqib, jahli chiqdi va eʼtiroz bildirdi:

— Qachon xatingga qarabman?

Unisi esa javob beribdi: «Sening haqingda yozganimni qayoqdan bilding?»

Bir hurmatli odam kasal boʻlib, uyida yotgan edi. Besh-oltita xira, gʻashga teguvchi odamlar bemorni koʻrishga bordilar. Ular bemor yonida uzoq oʻtirib, har xil maza-bemaza gaplari bilan uni toliqtirib qoʻydilar. Oxiri, ketayotganlarida bir befarosat odam bemordan:

— Bizga vasiyat tariqasida nasihatlaringizni aytsangiz, — deb soʻradi.

Hurmatli odam haligi befarosat ziyoratchilarga qarab bunday dedi:

— Sizlarga vasiyatim shuki, biror doʻstingiz yoki ustozingiz kasal boʻlib qolganida, uni maza-bemaza gaplar bilan toliqtirib qoʻymanglar.

Bir necha hazilkash odamlar bir qizgʻanchiq, xasis odamning uyiga mehmonga bormoqchi boʻlibdi, ammo darvoza taqillatganlarida xasis odamning xizmatkori chiqdi. Mehmonlarni koʻrib, ichkariga kirib ketdi. Soʻng qaytib chiqib aytdi:

— Kechirasizlar, xojamiz kecha kechqurun oʻlgan edilar. Erta tongda dafn etib kelgan edik.

Hazilkash mehmonlar bunga ishonmadilar va aytdilar:

— Xojangiz rahmatli, biz uchun juda aziz, qadrli odam edilar. Ularning janozasida boʻlish bizga nasib etmadi, endi uylariga kirib, fотиha oʻqib ketmasak boʻlmas.

Boyagi xasis xoja mehmonlarni qabul qilishdan boshqa iloji qolmabdi.

(*Faxriddin Ali Safiy*)

318-mashq. Berilgan feʼllarni boshqa nisbatga aylantiring, gapda qanday oʻzgarish boʻlganini tushuntiring.

1. «Dunyo» qoʻshigʻining soʻzlarini fargʻonalik shoir Oxunjon Hakimov ipga terilgan dur misol qogʻozga tushirgan. «Bir kam dunyo, kimni sevib, kimni xor qilasan?» Darhaqiqat, insoniyat yaratilibdiki, oddiygina, joʻngina, soddagina tuyulgan shu jumboq yechimini topolmay ovora. (*Gazetadan*)

2. Oyqiz kekxa bogʻbonni yelkasidan ushlab, mehribonlik bilan joyiga oʻtkazdi. (*Sh. Rashidov*) 3. Oʻrik daraxti ostidagi supada yotgan Murotali, odatdagidek, tong saharda uygʻondi. (*Sh. Rashidov*) 4. Til — millatning eng muhim belgisidir. (*A. Fitrat*) 5. Ravshanlik tilning asosiy fazilati hisoblanadi. (*Arastu*) 6. Yomgʻir, suv toʻlqini ham, suv koʻpigi ham asosan

suv bo‘lganligi uchun yana suvga qaytadilar. (*Sh. Zunnun*) 7. Sabr qiling, hurmatli kitobxon, oldin qishloq bilan tanishaylik. (*I. Rahim*) 8. Yigit o‘zini chetga olishga tirishdi, xalq to‘lqini uni surib ketdi. (*Oybek*) 9. Men o‘ylaymanki, bugungi kun sizning hayotingizda o‘chmas iz qoldiradi. Vatan oldidagi, o‘tganlar ruhi oldidagi, el-yurt oldidagi burchingizni yana bir bor eslatib o‘tdi. (*Gazetadan*)

319-mashq. Fe’l nisbati yasovchi qo‘shimchalar o‘zaro sinonimik qator hosil qiladiganlarini yozing. Ularga misollar keltiring.

320-mashq. Buyruq va shart mayllarining qo‘shimchalari ayrim nutq uslublarini har xil ifodalashda ahamiyatlidir. Shuning uchun ham quyidagi matnni o‘qib, yuqoridagi qo‘shimchalar gapga qanday uslubiy bo‘yoq berayotganligini tushuntiring.

OFTOB OYIM

(*Onam haqida*)

Ismingizni kim qo‘yibdi, Oftob oyim?! Ismingizday yuzingiz, ko‘zingiz, so‘zingiz issiq, nurli haroratli.

Oftob oyim, Siz bugun momosiz. Oppoq sochlaringiz oq ipakdir, ko‘zlardagi mehr, mehnatkash qo‘llardagi saxovat, bekalikdagi mahoratga ta’rif yo‘q. Siz bir paytlar kelin bo‘lgansiz. Sumbul sochlaringiz taqimini o‘pib yelkalarigizga sig‘magan, o‘smadan payvasta qoshlar parvozi, istarasi issiq bug‘doyrang yuzlar, kulib turuvchi ko‘zlar, ma’no mag‘izli so‘zlar Sizniki bo‘lgan.

Bolalar, gul-u lolalar, ortingizdan suq bilan qarayotgan oq gul, qizil gullarni ko‘rib suyungansiz. Bag‘ringiz to‘lib, yolg‘izligingiz ham bilinmagan-da, fahm-farosat sizda naqd edi. Andishani toj deb bilgansiz. Turmushda tog‘ bo‘ldingiz, bor-u yo‘qqa ko‘ndingiz. Dilbandlarni oq yuvdingiz, halol pand-u qand berdingiz.

Oftob oyim, Siz muloyim, begoyimsiz. Hamon farishtalisiz, kulsangiz dil yorishadi, yursangiz gul ochiladi. Gullaringiz g‘unchaladi, chiroy ochdi. Gulga oshnosiz, do‘stga tashnasiz. Mehr izlaysiz, asta so‘zlaysiz. Jonga jonsiz, butun imkonsiz.

Oftob oyim, Siz davlatim, shifo savlatim, she’rim, nafosatimsiz. Keling, issiq yuzingizga yuzim bosay, hayot, taft olay, mehnatkash qo‘lingiz o‘pay, silab bir suyay, poyingizga sajdalar qilay, umrlar tilay. Bizni kutasiz,

ilinasiz, sog‘inasiz — yurak bisotingiz, boyligingizni. Mehrlisiz, mehr berasiz, mehrga talpinasiz. Uyg‘oq yashaysiz, g‘amlar kelsa ham, ularga qilich solasiz, haromga yo‘liqsangiz hazar qilasiz. Siz borki, darvozalar ochiq, gul-u rayhonlar xandon, quyosh ham kular, uylar ham to‘lar.

Oftob oyim, Siz kechirimli, bardoshli, jonsarak ona. Besh qiz, o‘g‘ilni yaratgan ona, ertaklar-u rivoyatlar yaratgan ona. Tong saharlab uyqudan turib, oydin baxt-u rizq-ro‘zlar so‘ragan ona. Ismingizni so‘rasalar, xosiyatli, insof-diyonatli, qalbingiz go‘zal. Siz muhtaram, chin volidam, Makkatilloyimsiz, mening onam — Oftob oyimsiz.

(M. G‘anijon qizi)

Tayanch tushunchalar

fe‘l zamonlari, o‘tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon.

32-dars. FE‘LLARNING YASALISHI

32.1. QO‘SHIMCHALAR YORDAMIDA FE‘L YASASH

Dars maqsadi: fe‘llarning yasalishi bo‘yicha o‘rta umumiy ta‘limda olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish.

R e j a: * Fe‘llarning yasalishi haqida.
* Fe‘l yasashning yo‘llari.

Fe‘llar ham boshqa mustaqil so‘z turkumlari kabi tub va yasama bo‘ladi. Masalan, *kel, ket, yur, o‘qi* singari fe‘llar tub fe‘llar: *ishla, o‘yna, jonlan, tasdiq qildi, kasal bo‘ldi* kabi fe‘llar yasama sanaladi.

Yasama fe‘llar yasashga asos qismga ma‘lum yasovchi vosita qo‘shish yordami bilan hosil qilinadi. Yasovchi vosita qo‘shimcha yoki so‘z bo‘lishi mumkin. Jumladan, yuqorida keltirilgan misollardan oxirgi ikkitasi yasashga asos qismga (*tasdiq, kasal*) so‘z holidagi yasovchi vosita (*qildi, bo‘ldi*) qo‘shish yordamida hosil qilingan. Boshqalari esa qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan yasalgan. Shunga ko‘ra, fe‘l yasalishi ikki guruhga bo‘linadi:

- a) qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan (affiksatsiya);
- b) so‘z qo‘shish yo‘li bilan (kompozitsiya).

Birinchi yo‘l bilan yasalgan fe‘llar sodda fe‘llar, ikkinchi yo‘l bilan yasalgan fe‘llar qo‘shma fe‘llar hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Yasama fe‘l deganda qanday fe‘llarni tushunasiz?
2. Yasama fe‘llar qanday usullar bilan hosil qilinadi?
3. Sodda va qo‘shma fe‘llarga misollar keltiring va qo‘shma fe‘llarning qanday yo‘l bilan hosil bo‘lganini tushuntiring.

Fe‘l yasashning eng keng tarqalgan turi qo‘shimchalar qo‘shish yo‘li bilan fe‘l yasash sanaladi. Bunday usul bilan fe‘l bo‘lmagan so‘zlardan fe‘l yasaladi. Hozirgi o‘zbek tilida eng faol fe‘l yasovchi qo‘shimcha *-la* qo‘shimchasi. Bu qo‘shimcha sonidan boshqa barcha so‘z turkumlariga qo‘shilib fe‘l yasay oladi. Masalan, *oqla, ishla, tekisla, tezla, dodla, voyvoyla* kabi.

1. *-la* qo‘shimchasi otlarga qo‘shilib fe‘l yasaganda, quyidagi ma’nomlarni bildiradi:

a) yasashga asos qismdan anglashilgan narsa — predmet bilan ta’minlash: *o‘g‘itla, moyla*;

b) narsa — qurol bildiruvchi otlarga qo‘shilib, shu asbob bilan bajariladigan harakatni bildiradi: *qaychila, arrala, egovla, ketmonla*;

d) yasashga asos qismdan anglashilgan narsani yuzaga keltirish ma’nosini bildiradi: *urug‘la, bolala* kabi.

2. Sifat va ravishlarga *-la* yasovchi qo‘shimchasi qo‘shilganda yasashga asos qismdan anglashilgan tus, holatga kirish harakatini bildiradi. Masalan, *tekisla, silliqla, to‘g‘rila, tezla, tozala* kabi.

3. *-la* qo‘shimchasi undov so‘zlarga qo‘shilib, yasashga asos qismdan ifodalangan his-hayajon, buyruq — xitoblarning bajarish harakatini bildiradi: *hihila, ufla, dodla* kabi.

4. *-la* qo‘shimchasi taqlid so‘zlarga qo‘shilib, yasashga asos qism ifodalagan tovushning yuz berishini ifodalaydi: *gumburla, taraqla* kabi.

Sifat, ravish, undov va taqlid so‘zlarga *-la* yasovchi qo‘shimchasi qo‘shilib fe‘l yasalganda, yasovchi qo‘shimcha *qil, et, de* singari ko‘makchi fe‘llari bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi va ularni ko‘pincha biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llash imkoniyati bo‘ladi. Masalan, *tekisla-tekis qil, silliqla-*

silliq qil, ufla-uf de, dodla-dod de, gumburla-gubur et, taraqladi-taraq etdi kabi. Lekin doimo emas. Masalan: *tezla* ni *tez qilga* almashtirib bo'lmaydi.

Eslatma: 1. *-la* fe'l yasovchi qo'shimchasi ba'zan *-ta* (*izla -ista*), *-ga*, *-ka* (*hidla — iska*) holida ham talaffuz qilinadi.

2. *-la* fe'l yasovchi qo'shimchasi ba'zan bilan qo'shimchasining qisqargan shakli *-la* (*qo'l-la* bajarib bo'lmaydi) hamda *-la* (*-oq*, *-yoq* yuklamasi bilan ma'nodosh) yuklamasi bilan omonimlik munosabatida bo'ladi. Shuning uchun *-la* yasovchisini so'zga kuchaytiruv-ta'kid ma'nosini yuklaydigan *-la* yuklamasidan farq qilish kerak. Masalan, *kelib -la ketdi — kelib ketdi; qo'lla (madad qil) va qo'l-la (qo'l bilan)*.

Hozirgi o'zbek tilida *-la* qo'shimchasidan tashqari yana quyidagi qo'shimchalar yordamida fe'l yasaladi:

— *i*: *boy-boyi, tinch-tinchi, chang-changi* kabi

— *illa*: *chirq-chirqilla, uv-uvilla, guv-guvilla* kabi

— *ira*: *yarq-yarqira, chirq-chirqira* kabi

— (*a*)*y*: *past-pasay, sust-susay, ko'p-ko'pay, oz-ozay*

— (*a*)*r*: *ko'k-ko'kar, sariq-sarg'ay, eski-eskir, qisqa- qisqar* kabi

— *sira*: *suv-suvsira, yot-yotsira, tuz-tuzsira* kabi

— (*i*), (*i*)*q*: *yo'l-yo'liq, kech-kechik, zo'r-zo'riq* va boshqalar.

Savol va topshiriqlar

1. Qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan fe'l yasalishi haqida gapiring.
2. *-la* qo'shimchasining sinonimlari va omonimlarini ayting.
3. Fe'l yasovchi qo'shimchalarni sanang va ularning har qaysisiga misollar keltiring.

321-mashq. Quyidagi fel yasovchi qo'shimchalarni yozing: *-la*, *-a*, *-y*, *-illa*, *-r*, *-ir*, *-ar*, *-ay*, *-sa*, *-sira*, *-imsira*, *-ik*.

Yuqoridagi qo'shimchalarni ishtirok ettirib gaplar tuzing. Yozgan gaplaringizda *-a*, *-y*, *-ir*, *-ar*, *-ay*, *-ik* kabi qo'shimchalardan fe'l yasalmasin.

322-mashq. Maqollarni o'qing va yod oling. Nuqtalar o'rniga fe'l yasovchi qo'shimchalarni qo'yib ko'chiring.

1. Vijdonsiz kishidan o'pka...ma.
2. Yomon bilan yo'ldosh bo'lsang.
Yomondan burun o'lasan.
Yaxshi bilan sirdosh bo'lsang,

- Yaxshilik bilan un...san
3. Oxir zamon bo'lsa, tog'a jiyan bilan qozi...ar
 4. Yomonga yo'l ...sang, «yov keldi» qilar.
 5. Dushman siringni o'g'irlar.
Do'st xatoingni to'g'ri...r
 6. Chin do'st boringni oshirar,
Yo'g'ingni yash..ar ?
 7. Yo'lda yursang, tuya ish...t,
Elda yursang — miya
 8. Aqliga aytdim, ang...di — bildi,
Aqlsizga aytdim, shaq...b kuldi.
 9. It ir...shni onasidan o'rganar.
 10. Katta yesang ham, katta gap...ma.
 11. Qarindoshingni yomon ...b,
Qaydan tug'gan toparsan.

323-mashq. Yasama fe'llarni topib, kuchirib yozing. So'ngra tarkiblarga ajrating.

1. Chin do'st uldirkim, do'stidan hech qachon ranjimaydi, agar ranjisa ham, uzrini qabul qiladi.
2. Biror mamlakatda jabr-zulm va fisq-fasod kuchayib ketarkan, asl podshohlar adolat o'rnatib, fisq-fasodni, zulmni yo'qotishi lozim.
3. Zulmning nom-nishonini yo'qotgin.
4. Qilmoqchi bo'lgan ishlarini qilmasdan qoldirmasinlar. Agar biror ishni qilmaslikka so'z berar ekanlar, uning yaqiniga ham yo'lamasinlar.
5. Podshoh har kimning so'zini eshitsin, har kimdan fikr olsin. Qaysi biri foydaliroq bo'lsa, uni ko'ngil xazinasida saqlab, vaqtida ishlatsin.
6. Shoshmaslik kerak yerda shoshilmadim, shoshilarli ishlarni kechiktirmadim. Qaysi ishni chorayi tadbir bilan bitirishning iloji bo'lsa, unda qilich ishlatmadim.
7. Sipohning tarqoqligi saltanatning kuchsizlanishiga olib keladi.
8. Hayotning ko'p issiq-sovug'ini ko'rib... saboq olib, tajribamni oshirdim. Do'st-u dushman bilan kelishib yashadim.

Tayanch tushunchalar

fe'l yasalishi, fe'l yasovchi qo'shimchalar, yasovchi vosita, affiksatsiya usuli bilan fe'l yasash, yasashga asos qism.

32.2. SO‘Z QO‘SHISH BILAN FE’L YASALISHI VA UNING SINONIMIYASI

Dars maqsadi: so‘z qo‘shish yo‘li bilan fe’l yasalishi bo‘yicha o‘rta umumiy ta’limda olgan bilimlarni mustahkamlash va chuqurlashtirish.

- R e j a:**
- * So‘z qo‘shish yo‘li bilan fe’l yasash haqida ma’lumot.
 - * Qo‘shma fe’llarning tarkibiga ko‘ra turlari.
 - * Yetakchi va ko‘makchi fe’llar.

Yasashga asos qismga yasovchi vosita sifatida *aylamoq, qilmoq, etmoq, olmoq, bermoq* singari so‘zlar qo‘shilib yangi fe’l yasalishi ham mumkin. Masalan, *javob berdi, olib keldi, bayon qildi, kasal bo‘ldi* va hokazo.

Bunday yo‘l bilan, odatda, qo‘shma fe’llar hosil bo‘ladi.

Qo‘shma fe’llar tarkibiga ko‘ra ikki turli bo‘ladi: a) ot+fe’l tuzilishidagi qo‘shma fe’llar. Masalan, *tasdiq qildi, vayron bo‘ldi* kabi; b) fe’l+ fe’l tuzilishdagi qo‘shma fe’llar. Masalan, *borib keldi, kirib chiqdi, olib keldi* kabi.

Fe’ldan boshqa so‘zlarga *qilmoq, aylamoq, etmoq, bo‘lmoq* fe’llarining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan qo‘shma fe’llar ot+fe’l tuzilishidagi qo‘shma fe’llarni hosil qiladi. Masalan, *bayon qilmoq (etmoq, aytmoq), turmush qilmoq, o‘sal bo‘lmoq, o‘sal qilmoq, bayram qilmoq (etmoq), yangi bo‘lmoq, shunday bo‘ldi, taraq etdi* kabi.

Ikki fe’lning o‘zaro birikishidan hosil bo‘lgan fe’llar fe’l+fe’l tuzilishidagi qo‘shma fe’llar sanaladi. Bunday qo‘shma fe’llarning birinchi qismi fe’lning *-b (-ib)*, ba’zan *-a* ravishdosh shaklida bo‘ladi. Shaxs-son, zamon, bo‘lishli-bo‘lishsizlik singari qo‘shimchalar qo‘shma fe’lning ikkinchi qismiga qo‘shiladi. Masalan, *sotib olmoq, olib keldi (ola keldi)*.

Ot+fe’l tuzilishidagi qo‘shma fe’llarda ikkinchi qismni tashkil etgan *ayla* uslubiy xoslangan bo‘lib, faqat badiiy uslub doirasida qo‘llaniladi. *Qilmoq, etmoq, bo‘lmoq* fe’llari esa uslubiy betaraf so‘zlardir. Masalan, *javob qildi, javob berdi, javob etdi, javob ayladi* kabi qo‘shma fe’llar o‘zaro sinonimik munosabatda bo‘lib, ular uslubiy jihatdangina farqlanadi. *Javob ayladi* badiiy uslubga xos, qolganlari uslubiy betaraf so‘zlar sanaladi.

33-dars. KO‘MAKCHI FE‘LLAR VA ULARNING VAZIFALARI. BO‘LISHLI VA BO‘LISHSIZLIK SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

33.1. KO‘MAKCHI FE‘LLAR VA ULARNING VAZIFALARI

Ishlab chiqdi, ishlab bo‘ldi, ishlay boshladi, ishlab yuribdi, ishlab qo‘ydi, ishlab yubordi, ishlab yozdi, ishlab turibdi, ishlab ko‘rdi singari so‘zlarga e‘tibor bersangiz, ularning hammasi bir umumiy ma‘noni — «ishlamoq» ma‘nosini ifodalaydi. Bu ma‘no, asosan, ravishdosh shaklidagi birinchi qismdan anglashiladi. Ikkinchi qism esa birinchi qismdan anglashilgan leksik ma‘noga turli qo‘shimcha ma‘nolarni (harakatning boshlanishi, davomiyligi, tugallanishi, oson bajarilganligi, tez bajarilganligi, harakatni bajarishga uringanligi kabi) ma‘nolarni yuklaydi.

Bunday so‘zlar ham tuzilishiga ko‘ra, fe‘l+fe‘l tarzida bo‘ladi. Birinchi fe‘l so‘zning asosiy leksik ma‘nosini ifodalaydi. Shuning uchun u yetakchi fe‘l sanaladi. Ikkinchi qismi esa birinchi qismga (yetakchi fe‘lga) qo‘shilib, unga turli xil qo‘shimcha ma‘nolarni yuklaydi, lekin yetakchi fe‘lning leksik ma‘nosini o‘zgartirib yubormaydi.

Undan yangi fe‘l hosil bo‘lmaydi. Shuning uchun bunday fe‘llarga ko‘makchi fe‘llar deyiladi.

Shuni ta‘kidlash kerakki, faqat ko‘makchi fe‘l vazifasini bajaruvchi alohida fe‘llar mavjud emas. Bir qator mustaqil fe‘llar yetakchi fe‘l qo‘shilganda ko‘makchi fe‘l vazifasida keladi.

Ularga quyidagilar kiradi: *boshla, yot, tur, bor, o‘tir bo‘l, bitir, bit, ol, ber, qol, qo‘y, chiq, bor, kel, ket, yubor, tashla, sol, tush, yot, qara, boq* va boshqalar.

Yuqoridagi fe‘llar faqat yetakchi fe‘lga qo‘shilgandagina ko‘makchi fe‘l vazifasida keladi. Yetakchi fe‘l esa ravishdoshning *-(i)b* va *-a, -y* shakllarida bo‘ladi.

Masalan,

tur

O‘qib

yubor
o‘tir
bo‘l
ol
ber
qol
chiq
kel
tashla
boq
yot

Keyingi so‘zlar ko‘makchi fe‘llar bo‘lib, ular ravishdosh shaklidagi yetakchi fe‘lga qo‘shilib, turli xil qo‘shimcha ma’nomalarni anglatmoqda.

Savol va topshiriqlar

1. Yetakchi va ko‘makchi fe‘llar qanday fe‘llar ekanligini tushuntiring.
2. Yuqorida misollardan foydalangan holda *uxlamoq*, *o‘ynamoq*, *qaramoq* fe‘llarini yetakchi shaklga kiritib, uni ko‘makchi fe‘llar bilan biriktiring, ma’nosini tushuntiring.

324-mashq. Qo‘shma fe‘llarni topib, yasalişini tushuntiring. Yasaliş holatlariga diqqat qiling.

Podsho xizmatkorini qoshiga chaqirib dedi:

— Ushbu shahardagi barcha tentaklarning nomini qog‘ozga bitib kel!

— Bosh ustiga, — dedi xizmatkor, lekin bir shartim bor: ro‘yxatni olganingizdan keyin meni jazolamaysiz.

Podsho rozi bo‘ldi.

Xizmatkor ertasiga ro‘yxatni keltirgach, podsho unga ko‘z yugurtirmasdan o‘shqirdi:

— Nega mening nomimni birinchi qilib yozib qo‘yding. Hoziroq dorga osilasan. Uni o‘chirib tashla!

— Meni avf eting, — dedi tiz cho‘kib xizmatkor, — nomingiz, albatta, o‘chiriladi.

SHIJOATLI CHUMOLI

Chumoli jon-jahdi bilan oʻzidan oʻn barovar katta chigirtkani sudrab borar edi. Koʻrganlar taajjublandilar.

— Chumolini qaranglar-a, qiltiriq holida ham shunday ogʻir yukni sudrab ketyapti-ya?!

Chumoli bu gapdan kuldi va shunday dedi:

— Mardlar yukni jussasi va qudrati bilan emas, balki gʻayrat hamda shijoati bilan tortadilar.

325-mashq. Koʻmakchi feʼlli soʻz qoʻshilmalarini aniqlang va ularga izoh bering.

1. Togʻlar loqayd bir ulugʻvorlik bilan sukut saqlashar va bagʻridagi odamlarning yaxshi-yomon ishlariga tilsiz guvoh boʻlib turishar edi. (*P. Qodirov*) 2. Yerdan aziz narsa yoʻq! Otamiz rahmatlik, bobolarimiz, undan narilar — hammasi bir shapaloq yerdan rizqini chiqarib kelgan... Rostmi? (*Abdulhamid Choʻlpon*) 3. Shundoq bekat roʻparasida ikki qavatli univermag oynavand eshiklarini ochgan, xaridorlar chumoliday gʻimirlashib kirib-chiqib turishardi. (*Oʻ. Hoshimov*) 4. Turgʻunoy yovvoyi quyunday har bir soʻz, har bir harakatdan hurkib oʻtirar va to Maston olib bermaguncha qoʻl uzatib bir narsa olmas edi. (*A. Qahhor*) 5. Kishi yaxshi narsaga intiladi, yomon narsadan qochadi. Turgʻunlikka, ayniqsa, uzoq davom etgan turgʻun holatga koʻnikadi. Illatga koʻnikish esa qabohatga olib keladi. (*Gʻaybullas-Salom*)

6. Oqil maʼno guruhida zinhor,
Hech or aylama gadoligʻdin.
Kim, bularga gadoligʻ ortiqdur,
Ahli suratqa podsholigʻdin. (*A. Navoiy*)

326-mashq. Koʻmakchi feʼlli soʻz qoʻshilmalarini oʻzi bogʻlangan soʻz bilan birga koʻchirib oling va ularga tavsif bering.

Eshik ochilganda Sherzod mudrab yotardi. U ildam qaddini rosladi-yu, ichkariga kirib kelayotgan boʻlim mudirini koʻrdi. Mudir xalatining tugmalarini yechib yuborgan, ingichka boʻynidagi guldor galstugining bogʻichini boʻshatib qoʻygan, tez yurib kelganidan boʻlsa kerak, yonoqlari turtib chiqqan, yuzi qizarib ketgan edi.

«Joyning egasini olib kelayotgan bo'lsa kerak», deb o'yladi Sherzod undan ko'z uzmay. Bo'lim mudiri palata o'rtasida to'xtadi-da, eshik tomon qarab gapirdi:

— Sayfi Soqiyevich! Marhamat, kiravering.

U bu gapni xuddi aziz mehmonni uyiga chorlagan mezbob singari ichki hurmat bilan iymanib aytdi...

(O'. Hoshimov)

Uyga topshiriq. Quyidagi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari ishtirokida gaplar tuzing. Ularni har xil ko'rinishlarda qo'llab ko'ring.

Aytib	turmoq	turib aytmoq
Yugurib	turmoq	turib yugurmoq
Olib	turmoq	turib olmoq
O'ylab	turmoq	turib o'ynamoq
O'ynab	turmoq	turib o'ylamoq
O'qib	turmoq	turib o'qimoq.

Tayanch tushunchalar

qo'shma fe'l, so'zlarni qo'shib fe'l yasash, yetakchi fe'l, ko'makchi fe'l.

33.2. BO'LISHLI VA BO'LISHSIZLIK SHAKLLARINING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: o'quvchilarning o'rta umumiy ta'limda fe'lining bo'lishli va bo'lishsizlik shakllari yuzasidan olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish.

Fe'ning bo'lishsizlik shakllaridan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

- R e j a:**
- * Fe'ning bo'lishli va bo'lishsizlik shakllari haqida ma'lumot.
 - * Fe'ning bo'lishsizligini ifodalovchi vositalar.
 - * Fe'ning bo'lishsizlik shakllari o'rtasidagi mazmuniy va uslubiy farqlanishlar.

1-topshiriq. O'qi fe'lining bo'lishsizlik shakllarini toping. Bu shakllarning bir-biridan farqini ayting.

2-topshiriq. *-ma, yo‘q, emas* shakllarini fe‘lga qo‘shing. Ularning o‘zaro ma‘no farqlanishini ayting.

Bordi, bormadi, borgan emas, borgani yo‘q fe‘l shakllariga e‘tibor bersangaz, birinchi shakl bilan qolgan shakllar bo‘lishli-bo‘lishsizlik ma‘nosini ifodalashlariga ko‘ra bir-biridan farq qilayotganini ko‘rishingiz mumkin.

Fe‘l asosidan ifodalangan harakatning ro‘y berish yoki bermasligini bildirgan shakllarga bo‘lishli-bo‘lishsizlik shakllari, shunday shakllar sistemasiga bo‘lishli-bo‘lishsizlik kategoriyasi deyiladi.

Bo‘lishsizlik ma‘nosi maxsus shakllarga ega. Bo‘lishlilik ma‘nosi esa, aksincha, bunday shakllarga ega emas.

Masalan, *keldi* — *bo‘lishli*; *kelgan emas, kelgan (i) yo‘q* — *bo‘lishsiz*.

Bo‘lishsiz fe‘llarning shaxs-son qo‘shimchalari bilan o‘zgarishi o‘ziga xos xususiyatga ega. Bo‘lishsizlik ma‘nosi *emas* yordamida ifodalanganda shaxs-son qo‘shimchasi undan so‘ng, *yo‘q* yordamida ifodalanganda esa oldin qo‘llaniladi. Qiyoslang:

	kelmadim		kelmading
keldim	kelgan emasman	kelding	kelgan emassan
	kelganim yo‘q		kelganing yo‘q
		kelmadi	
	keldi	kelgan emas	
		kelgan (i) yo‘q	

Ayrim shevalarda shaxs-son qo‘shimchalari *yo‘q* dan so‘ng qo‘shiladi. Masalan, *borganim yo‘q* o‘rniga *borgan yo‘qman, borganing yo‘q* o‘rniga *borgan yo‘qsan*.

Bo‘lishsizlikning yuqoridagi uchta shakli (*-ma, emas, yo‘q*) o‘rtasida ham ma‘lum ma‘no farqlanishi bor. Sifatdoshning *-gan* shakli uch xil bo‘lishsizlik shakliga ega: 1. *Borganim yo‘q* — fe‘ldan anglashilgan harakatning oddiy inkori («borish kerak edi, lekin bormadi») ma‘nosini bildirmoqda. 2. *Borgan emasman* — umuman borilmaganlikni ifodalamoqda. 3. *Bormaganman* — qat’iy inkorni anglatmoqda.

Kelib ketdi, yozib qo‘ydi singari yetakchi va ko‘makchi fe‘l qolipidagi fe‘llarda bo‘lishsizlik qo‘shimchalari ikki qismning bittasiga (yo yetakchi

qismga, yo ko‘makchi qismga) yoki har ikki qismga qo‘shilib kelib, turli ma‘nolarni ifodalaydi.

1. Fe‘lning yetakchi qismi bo‘lishsiz shaklni oladi:

O‘qib qo‘ydi

O‘qimay qo‘ydi

2. Fe‘lning ko‘makchi qismi bo‘lishsiz shaklni oladi:

O‘qib qo‘ydi

O‘qib qo‘ymadi

3. Fe‘lning har ikki qismi bo‘lishsiz shaklga ega bo‘ladi:

O‘qib qo‘ydi

O‘qimay qo‘ymadi

Birinchi holatda bo‘lishsiz shakl davomiy bo‘lishsizlik ma‘nosini, ikkinchi holatda bir martalik harakat inkorini, uchinchi holatda esa tasdiq ma‘nosini ifodalaydi.

327-mashq. Matn ichidan bo‘lishsiz fe‘llarni toping, ularni daftaringizga ko‘chirib yozing va hosil bo‘lish yo‘llarini tushuntiring.

HASAD KEMIRMASIN YURAGINGIZNI...

Ha, hasad — yomon kasallik. Axir, hasadgo‘y uchun dilidagini aytmoqlik oson emas. Vaholanki, qora ranglarga bo‘yamoq, loy, balchiq suvamoq rohat unga.

Birovga yaxshilik qo‘l yoki pul bilan, yo til bilan qilinadi. Oramizda kasbdoshingiz yutug‘i, obro‘si, mol va dunyosini ko‘rolmay, duch kelganga yomonlaguvchilar bor. Ular oldingizda yasama kulib, ta‘zim ila bir xil so‘zlaydi, ammo orqangizdan go‘ringizga g‘isht qalaydi. Qandoq qilib poyingizni qirqishni o‘ylaydi, shuning uchun tunlari uxlamaydi. O‘ngida ham, tushida ham qilar ishi qolib, yaxshilar yo‘liga g‘ov izlaydi, tirnoq ostidan kir qidiradi hamda topgan-tutganini doston qilib so‘zlaydi. So‘zlaganda iztirobda ko‘zlari kirtayib, lablari uchadi va tanasi qaltiraydi. Betoblanadi, zir yuguradi, davo izlaydi, dori-darmon topadi-yu, ammo dardiga malham topa olmaydi. Aslida hasad yurakni kemiradi. Ey hasadgo‘ylar, yaxshisi, kengroq bo‘ling. Besh kunlik dunyoning g‘animatligini o‘ylang. Qo‘lingiz bilan mol-davlat yoki pul bermang. Toza yurak, shirin til bilan yaxshilik qiling.

328-mashq. Gaplardan bo‘lishsizlik ma’nosini ifoda etuvchi fe’llarni toping va ana shu qo‘shimchalarning tagiga chizing.

1. Mag‘rur, mutakabbir, yolg‘onchi bo‘lmaylik va shunga o‘xshash yaramas illatlardan pok bo‘laylik. 2. Men u odamga bergan bahoyimda yanglishmadim, to‘g‘ri so‘zladim. 3. Sizlar boyligingiz, kuch-quvvatingizga mag‘rur bo‘lib, aysh-ishrat bilan mashg‘ulsiz. El-yurt ahvolidan xabar olmaysiz, faqat o‘z manfaatingizni o‘ylaysiz, el-yurt manfaatini ko‘zlamaysiz. (*Sh. Zunnun*) 4. Dushman chaqirsa, borma, do‘st chaqirsa, qolma. 5. Yomonga o‘lim yo‘q, yaxshiga — yurim. 6. Yomonga yondashgan yiqilmay qolmas, oxiri chuqurga tiqilmay qolmas. 7. Yomonni ishga emas, oshga chaqir. 8. Aytmagan so‘zni aytirib bo‘lmas, aytilgan so‘zni qaytarib bo‘lmas. 9. Odam o‘zidan ketmasligi kerak.

329-mashq. Berilgan gaplarni o‘qing. Bo‘lishsizlik ma’nosini hosil qiluvchi qo‘shimcha va so‘zlarni toping.

1. Ko‘z milklari yallig‘lanishi va ko‘z olmasining qizarishi vitaminlar yetishmasligi natijasida paydo bo‘lishi mumkin. 2. Kimyoviy tolalardan to‘qilgan matolar dazmollanayotganda dazmol qattiq qizdirilmasligi kerak. Paxta va zig‘ir tolasidan tayyorlangan matolar namlab yoki suv purkab, yaxshi quritmay dazmollanadi. 3. Qish uzoq davom etganligi uchun bahorning birinchi chechaklari ham ko‘z ochishga chog‘lanmayroq turibdi. 4. Bahor borliqqa o‘z sepini yoyib ulgurgani yo‘q. 5. Bir umr ezgulikni izlab, boshqalarga ma‘rifat-u ma‘naviyat ulashayotgan insonlarning hayot yo‘llarida ibratli ekanligini ko‘pincha sezavermaysiz. 6. Bitta o‘g‘limni qoldirishga ko‘zim qiymayapti-yu, ikkalangni qandoq tashlab ikkalamiz tushamiz. 7. Oyni etak bilan yopib bo‘lmas. 8. Bir badavlat donishmanddan so‘radilar: Turmushingiz farovon bo‘lsa ham, nima uchun sizni xursand bo‘lib yurganingizni ko‘rgan emasmiz. U shunday javob beribdi: «Chunki och-yalang‘och yashayotganlarni men hech qachon unutilmayman». (*Gazetadan*) 9. Bo‘lmasa ishq ikki jahon bo‘lmasin, ikki jahon demaki jon bo‘lmasin. (*Navoiy*) 10. Zo‘rni ko‘rib tan berishni o‘rganing. Chirkin fikrlarni, fisq va fasodlarni, ig‘vo-g‘iybatlarni, eng yomon hasad xaltalarini tilsiz shamollarga topshiring, yellar hech kimga aytmay uzoq-uzoqlarga olib ketsinlar. (*M. G‘anijon qizi*)

330-mashq. Gaplar ichidan bo‘lishsiz fe’llarni aniqlang. Ularni tarkibiga ko‘ra tahlil qiling.

1. Biz ona yurt, aziz Vatan debon sog‘inch va orziqishlarda yashaymiz. Shu bois, mo‘tabar tuprog‘imizning har zarrasini, har giyohini nega endi diydemizga surtmaymiz? 2. Bu shunchaki bir hikoyat va yo rivoyat, yoxud tiriklik ko‘yida aytilgan qo‘shiq emas. 3. Men sizga bekorga o‘zbekcha qochirim qilganim yo‘q. 4. Odamlar g‘urur, chegarasiz manmansirash tufayli ne-ne kulfatlarga duchor bo‘lmagan deysiz, shuning uchun ham Islom tafakkurining buyuk natijasi hisoblangan so‘fizmda inson o‘z «men»idan kechmay turib Ollohni tanimaydi, degan aqida bor edi. 5. Inson sirliligicha qolaveradi, ammo odamzod bir-birini anglab yetmaguncha, olam tinch, dunyo farovon bo‘lmaydi.

(S. Mo‘min)

Tayanch tushunchalar

bo‘lishli fe‘l, bo‘lishsiz fe‘l.

34-dars. RAVISHLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: talabalarning o‘rta umumiy ta’limda ravish yuzasidan olgan bilimlarini mustahkamlash va chuqurlashtirish.

Talabalarda ravishlardan o‘rinli foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Ravish haqida umumiy ma’lumot.
- * Ravishlarning ma’no turlari.
- * Tub va yasama ravishlar, ravish yasovchi qo‘shimchalar va ularning uslubiy xususiyatlari.

1-topshiriq. Sekin, tez, zo‘rg‘a so‘zlari ishtirokida gap tuzing. Yuqoridagi so‘zlarning ma’nosini tushuntiring.

2-topshiriq. Oz, ko‘p, ancha so‘zlarini gap ichida keltiring. Ularning ma’nosi va gapdagi vazifasini ayting.

Bugun, kecha, hozir singari soʻzlar qachon? soʻrogʻiga javob boʻlib, harakatning bajarilish paytini, *olisda, yaqinda, pastda* singari soʻzlar qayerda? qayerdan? kabi soʻroqlarga javob boʻlib, ish-harakatning bajarilish oʻrnini, *sekin, tez, arang, zoʻrgʻa* kabi soʻzlar qanday? soʻrogʻiga javob boʻlib, harakatning qay tarzda bajarilishini, *oz, koʻp, ancha* singari soʻzlar qancha? soʻrogʻiga javob boʻlib harakatning daraja-miqdorini, *atay, qasddan* singari soʻzlar harakatning maqsadini bildiradi.

Harakatning belgisini (payt, oʻrin, holat-tarz, miqdor, maqsad kabi belgilarni) bildirgan soʻz turkumiga ravish deyiladi.

Ravishlarning maʼno turlari va ularning oʻziga xos xususiyatlarini quyidagi jadvalda koʻring:

Holat ravishlari tarkibiga kirgan *qoʻqqisdan, toʻsatdan, birdaniga, birdan* singari ravishlar harakatning kutilmagan paytda tez yuzaga kelganini ifodalaydi.

Toʻsatdan ravishi ayrim shevalarda *toʻsindan* holida ham talaffuz qilinadi. Bunda u dialektal variant sanaladi.

Yoki *yaqinda, uzoq* ravishlari harakatning bajarilish payti yoki oʻrni maʼnolarini ifodalaydi. *Yaqinda keldi-yaqinda joylashgan* soʻzlaridagi yaqinda soʻzi ikkita mustaqil leksema sanaladi.

Ravishlar tub va yasama ravishlarga boʻlinadi.

Hech qanday yasovchi qoʻshimchalarsiz qoʻllaniladigan ravishlarga tub ravishlar deyiladi. Masalan, *qoʻqqis, doim, birpas* va boshq.

Asos qismga yasovchi vositalar qoʻshib hosil qilingan ravishlarga yasama ravishlar deyiladi. Masalan, *xotinchasiga, bolalarcha, mardona* kabi.

Yasama ravishlar yasashga asos qismga yasovchi qo‘shimcha qo‘shish yordamida yoki so‘zlarni bir-biriga qo‘shish orqali hosil qilinadi.

Yasashga asos qism ot, sifat, olmosh, sifatdosh va ba‘zan ravish bo‘lishi mumkin. Quyidagi qo‘shimchalar ravish yasash uchun xizmat qiladi:

-cha: yangicha, eskicha, hozircha, uningcha, shuncha, o‘zbekcha kabi

-larcha: mardlarcha, do‘stlarcha, qardoshlarcha

-lab: harflab, haftalab, tonnalab

-ona: itoatkorona, mardona, mag‘rurona

-lay (-layin): tiriklay, tiriklayin, butunlay

-n (-in, -un): ertan-kechin, qishin-yozin, ochin-to‘qin, ostin-ustun

Ravish yasovchi *-larcha* qo‘shimchasidagi *-cha* qismi kabi, *singari* ko‘makchilari bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi. Shuning uchun ular ko‘pincha almashtirib qo‘llaniladi.

Masalan, *mardlarcha* — *mardlar kabi*, *yovuzlarcha* — *yovuzlar singari*.

Shuningdek, ravish yasovchi *-cha* qo‘shimchasi otlardagi kichraytirish-erkalash qo‘shimchasi bo‘lgan *-cha* bilan omonimik munosabatda bo‘ladi. Masalan, *yosh yigitcha* — *yigitcha ishladi*.

Bu o‘rinda *-cha* qo‘shimchasining omonimligi asosida leksema omonimligi vujudga kelgan: *yigitcha*: 1. *Kichkina yigit*. 2. *Yigit* kabi.

-cha ning bu ikki vazifasi urg‘u bilan ham farqlanadi. Kichraytirish-erkalash ma‘nosini bildiruvchi *-cha* qo‘shimchasi urg‘u oladi. *Yigitcha*, *qizcha*, *kuchukcha* kabi. Ravish yasovchi *-cha* qo‘shimchasi esa urg‘u olmaydi. Urg‘u so‘zning bu qo‘shimchadan oldingi bo‘g‘iniga tushadi:

yigitcha, *xotinch*a, *erkakcha* kabi.

-cha qo‘shimchasini tushirib qoldirib, bu qo‘shimchani olgan so‘z oldidan kichkina so‘zini qo‘yish mumkin bo‘lsa, *-cha* qo‘shimchasi otning kichraytirish-erkalash shaklini hosil qiluvchi qo‘shimcha sanaladi. Masalan, *quticha* — *kichkina quti*, *uycha* — *kichkina uy* kabi.

-cha o‘rniga *-dek*, *kabi*, *singari* ko‘makchilarini qo‘shish mumkin bo‘lsa, u ravish yasovchi qo‘shimcha hisoblanadi. Masalan, *yigitcha* — *yigit* kabi (*singari*).

So‘zlarni takrorlash va juftlash yo‘li bilan ham ravish yasash mumkin.

M a s a l a n, *nari-beri*, *hali-beri*, *naridan beri*, *erta-indin*, *tez-tez*, *juda-juda*, *qadam-baqadam* *singari* ravishlarga e‘tibor bersangiz, ularda bir so‘zning takrorlanishini yoki o‘zaro ma‘nodosh va zid ma‘noli ikki so‘zning juft keltirilganligining guvohi bo‘lasiz. Masalan, *tez-tez* (bir so‘zning takrori), *eson-omon* (ma‘nodosh so‘zlarning juftlashishi), *avval-oxir*, *erta-kech* (zid ma‘noli so‘zlar juftlashishi).

Bunday ravish qismlari o'rtasiga yozuvda doimo chiziqcha qo'yib yoziladi.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday so'zlarga ravish deyiladi?
2. Ravishlarning qanday ma'no turlari bor?
3. Yasama ravishlar qanday vositalar yordamida yasaladi?
4. *-cha* qo'shimchasining ma'nolariga misollar keltiring.

331-mashq. Matn ichidan ravishlarni topib, ma'nosiga ko'ra turlarga ajrating. Tarz, o'rin, payt, maqsad ravishlariga ajratib yozing.

Kuz... Yomg'irlar fasli tugamay, sovuq, izg'irinli mavsum boshlandi. Tund bulut xo'mrayib, g'arb tomondan avval muzdek shamol aralash qor uchqunlarini surib uchirib keldi.

Peshin chog'i esa qishloqqa yaqin yaylovda ochiq dalada qor to'zib, yer oqara boshladi.

Oqyo'l kamgap, diltortar narsalarni xushlovchi bola, shomga yaqin qor ko'rgani uydin hovliga chiqdi. Hozir qarab anglab bo'lmaydigan tomonda ufq qontalash edi. Kun botish peshtoqida charxlangan, yassi bulutlar tog' cho'qqilariga soyabon, ammo bu hol uning ko'nglini ravshan etarmidi? Buni hech kim aytolmasdi. Sovuq kimga ham yoqardi? Ertasiga azonda uni otasi uyg'otdi. Tashqaridagi ahvolni u qaramasa ham bilardi. Sovqotmasligi uchun otasi etik kiyib chiqishni buyurdi.

Oqyo'l ayvonga chiqib, o'choq oldiga bordi. Burchakda eski-tuskilar saqlanadigan qop bor edi. Tovoni yorilib, qiyshayib ketgan kirza etigini shu qopning ichidan topdi. Unga erinib «uf» tortib, oyoq panjalarini tiqayotganini ko'rgan otasi o'zining poyabzaliga, ust-boshiga pishiq-puxta emasligidan ranjiganday qarab qo'ydi.

— Eskirgani uchun orqasi chiribdi, — deb g'udrandi otasi, bolaning yonidan sal nari yurib, — endi suv kiradi. Yigit bo'lib qolding, o'ylagin-da! Erta-indin to'y qilamiz, hademay maktabga borasan.

Bola otasining keskin gaplaridan ranjimadi, aksincha, g'ururlantiruvchi ohangda «yigit»ga ishora qilganini tushunib so'zlariga jiddiy turib quloq soldi.

Yigitlikka da'vogar bola endi hovliga chiqib qor kuraydi, yo'laklarni ochadi, tozalaydi, supuradi. Otasi «mushtdekkina» o'g'lining harakatlarini ko'rib quvonsa ajabmas.

Tushga yaqin, issiq kiyinib olib, hovlida o‘ynab yurgan Oqyo‘l ko‘cha darvozasi oldida oyoq tovushlarini eshitdi. Irg‘ib o‘rnidan turdi. Yaqin borib ko‘rishdi. Ammo uning nigohi boshqa joyga qadalgandi. Toymisan, toy ekan!

Bolaning xayoli toychoqda bo‘lib, otasi bilan tog‘asi qancha suhbatlashib o‘tirganini ham unutdi.

Oqyo‘l otasi bilan tog‘asini kuzatisharkan, toychoqni nima uchun qoldirib ketayotganini sira xayoliga keltirmasa-da, ich-ichidan quvondi.

(Sh. Jalil)

332-mashq. «Mardlar qo‘riqlaydi Vatanni» mavzusida munozara o‘tkazing. Nutqimizda ravishlarning ishlatilishiga diqqat qiling.

333-mashq. Berilgan gaplardan ravishlarni toping. Unda ishlatilgan kelishik, egalik qo‘shimchalarining qanday vazifada kelganligini ayting. (O‘z ma’nosidami yoki vazifasini yo‘qotganmi?)

1. Ota-onaning roziligi umrni ziyoda qiladi. 2. Is’hoq birdaniga kecha bo‘lib o‘tgan voqeani esladi. 3. Yaqinda Oqsaroy bekatida bo‘lib o‘tgan voqea hammamizni o‘ylantirib qo‘ydi. 4. Birdan eshik ochildi. Chalqanchasiga yonboshlab, bag‘rini sovuq ko‘rpaga burkab yotgan cholning ko‘zlari xira tortib qolgan, nursiz edi. 5. Otam kerza etigi qo‘njidan to‘satdan suyak dastali, dastasiga shisha ko‘zlar qadalgan pichoqni sug‘urdi. 6. To‘rtko‘z oyoq bosib turdi va shiddat bilan uzoqlarga — kimsasiz qir tomon chopdi.

(Sh. Jalil)

334-mashq. Quyidagi omonim qo‘shimchalarga misollar yozing. Ular ikki xil so‘z turkumini ifoda etsin.

-lab, -cha, -larcha, -da, -dan, -lar.

335-mashq. Yozuv taxtasining ikki tomoniga 2 xil gap yozing. Tarkibida ishtirok etgan ravishlarni sinonim ravishlar bilan almashtiring.

1. Yomg‘ir suvi tez oqadi. 2. Yomg‘ir suvi sekin oqadi.

336-mashq. Nuqtalar o‘rniga ravishlarni qo‘yib ko‘chiring.

HAYO

Hayo inson hayotining... hisoblanadi. Hayo, ibo komil xulqqa ega bo'lgan kishi ruhining tafakkuri, ma'naviy timsolidir. Payg'ambarimiz: «Hayo imondadir, imon esa jannatga eltadi», demish.

...ayol — hayo ramzi sifatida qadrlanib kelinadi. Rivoyat qilishlaricha, o'limga mahkum etilganlar ichida bir ayol ham bor ekan. Ularni o'limga olib ketishayotganda ayol yo'lda ip va igna berishlarini so'raydi.

— Nima qilasan shu ignani? — so'rabdi jallodlar.

— Tizzamning choki so'kilibdi, shuni chandib olay, — debdi ayol.

— Axir, sen ... o'lasan-ku! — debdi posbonlar

— Men ayolman, sharm-hayoyimni ... saqlashim kerak. O'lim sari ketayotgan bo'lsam ham, nomusim haqqi, xaloyiq ... ayolday chiqishim kerak, — debdi ayol.

Ayol xonadon ravnaqidir, chunki u oila a'zolarini tushunadi, ... bilan ish olib boradi, hayotning achchiq-chuchuklariga chidab, ... yashaydi. Bunday ayollarni xalqimiz hayoli, vafoli deb bilishgan. Shuning uchun ham o'zbek xotin-qizlari uchun hayo asosiy fazilat bo'lib kelmoqda. Hayotdagi har bir narsani ko'rish, bilish uning qadr-qimmatini idrok etish, o'ylab ish yuritish bu hayo tuyg'usining ... tushuncha ekanligini ko'rsatadi.

(U. Mahkamov)

337-mashq. Muhammad alayhissalomning hadisi muboraklariga yozilgan she'riy iqtibosidan keltirilgan namunalarni o'qing, uni nasriy bayon qiling, ravishlarning ishlatilishiga, ma'nosiga e'tibor bering.

1. Qalbiga rahmli, qudratli Olloh
Rahm-u shafqat nurin solmagan inson
Elga ziyonkordir har yerda, har chog'
Hasrat, nadomatda qolguvchi har on.
2. Kimniki odamlar ishorat qilib
Qo'li bilan ko'rsatsa doim.
Yomon odamligi shundan ayondir
Bundayin «shuhrat»dan asra, Xudoyim.
3. Mazlum qarg'ishidan qo'rqing hamisha
U xoh kofir bo'lsin va xoh musulmon.

Olamdagi barcha parda-yu devor
Mazlum duosiga bo‘lolmas to‘g‘on.

4. Zamon so‘ngidagi mulkning yomoni
Qul ushlamoq erur, bilib qo‘y, mo‘min.
Erkidan ayirmoq odam farzandin
Ollohga xush kelmas, yaxshi o‘ylagin

5. Zamonlar kelarki, umr tez o‘tib
Ko‘paygay ishsizlar — nochor, darbadar.
Xasislik avj olur saxovat ketib,
Qotilliklar ortar elda muqarrar.

6. Bir miskin so‘rasa agar sadaqa,
Olloh nomin qo‘yib o‘rtaga nogoh.
Noumid qaytargan har qaysi inson
— Odamlar yomoni, begumon gumroh.

7. Mo‘minga kim qasddan ziyon keltirsa,
Unga firib bersa kunlardan bir kun,
Yomonlar yomoni o‘shadir, bilgin
O‘sha nobakordir, mal’undir, mal’un!

8. Kimki berahmdir — rahm qilinmas,
Kechirmaganlarni kechirmas Olloh.
Jazodan qutilib qololmas aslo
Yo‘lidan qaytmasa qilganlar gunoh.

9. Neki mast aylasa va yoki sarxush,
Neki bo‘shashtirsa yo qilsa behush
Uzoq bo‘l ulardan, ixtiyor etma,
Og‘zingga olmagan senda bo‘lsa xush.

10. Yarim kecha mahal safardan qaytib
Xonadon eshigin qoqmagin qattiq:
Qo‘shnilar ko‘nglini bezovta qilib
Oilangga qo‘rquv solishing aniq.

338-mashq. «Xush kalom kamoldir» mavzusida matn tuzing. Unda juft va qo‘shma ravishlarni ham ishlatib.

339-mashq. Ravish soʻz turkumiga oid grammatik topishmoqlarning javobini toping.

1. Ish-harakat, holatning.
Paytin koʻrsatgan soʻzlar
Gapda qaysi boʻlakning
Vazifasida kelar?
2. Ish-harakat, holatning
Koʻp-ozligini bildirar
Qancha xizmat qilsa ham,
Feʼl soʻzlariga ergashar.
3. Ravish bilan ravishdosh
Bir-biri bilan kasbdosh
Ikkalasi feʼl bilan
Inoq, chin doʻst ham sirdosh.
Nega ikkisi kasbdosh?
4. Maʼnosida daraja-miqdor
Qay darajada? soʻrogʻi ham bor.
«Koʻp tinglang-u oz gapiring»
Degan xalqning maqoli bor.
5. Botirlarcha, kitobcha.
Uycha, qahramonlarcha.
Toʻrt soʻzda bor toʻrttacha
Farqi bormi sizningcha.
6. Tasodifan, majburan,
Anjuman ham umuman.
Toʻrtta soʻzmiz inoqmiz,
Farqi bormi sizningcha?
7. Qizilroq, kechroq, biroq,
Ertaroq, koʻkroq, quroq.
Har soʻz oxirida — roq
Ravishni toping tezroq.

8. Tezpishar ham tez pishar,
Tinchoqar ham tinch oqar.
Shakli bir xildir soʻzlar,
Farqini kimlar topar?

9. Yaxshi yuvgin, yaxshi yegin.
Yaxshi degin, yaxshi bola.
«Yaxshi» soʻzin farqin degin?

10. Asta-sekin yuradi,
Ham yonma-yon turadi?
Qaysi oldin yuradi?

Topishmoqlarning javobi

1. Payt ravish gapda payt xoli vazifasida boʻladi.
2. Daraja-miqdor ravishlar.
3. Feʼlga ergashgani va oʻzagi feʼl boʻlgani uchun.
4. Daraja-miqdor ravishlari.
5. Botirlarcha, qahramonlarcha — ravishlar, kitobcha, uycha — ot.
6. Tasodifan, majburan — ravish.
7. Qizilroq, koʻkroq — sifat, kechroq, ertaroq — ravish.
8. Tezpishar, tinchroq — sifat, tez, tinch — ravish.
9. Birinchi va uchinchi yaxshi — ravish, toʻrtinchi, beshinchi yaxshi — sifat.
10. Ravish.

340-mashq. Quyida berilgan grammatik ertakni oʻqing. Siz ham namunadan foydalanib, ravish soʻz turkumi va uning nutqimizda ishlatilishiga oid ertak yozing.

QOʻSHIMCHAVOYLAR

Bor ekanda, yoʻq ekan, qadim va hozirgi zamonda uchta aka-uka qoʻshimchalar yashagan ekanlar. Ularning ismlari oʻziga xos ekan. Birinchisining ismi Yasovchibek, ikkinchisining Oʻzgartiruvchibek, uchinchisining Shakl hosil qiluvchi ekan. Kunlarning birida ulardan bittasi shunday debdi: «Nega bizni odamlar qoʻshimchalar deb atashadi?» Shunday deb ular xafa boʻlib oʻtirishganda, Oʻzak, Soʻz, Negizvoylar kelib qolibdi.

Ulardan biri gap boshlabdi: «Biz soʻzning asosiy qismimiz, sizlar esa qoʻshimchalar», deb maqtanibdi. Shunda bechora qoʻshimchalar battar oʻksinibdilar va hatto yigʻlab ham yuboribdilar. Shu payt asta-sekin davraga Gap xola kelib qolibdi. Aka-ukalar unga voqeani aytib berishibdi. Oʻzak, Negiz, Soʻzlar qoʻshimchalarni ajratib, yolgʻizlatib qoʻyishibdi. Shunda Gap xola ularning oldiga borib, avval Oʻzakdan:

— Qani, Oʻzakvoy, bergan topshirigʻimni bajardingmi, menga bir necha gap tuzib bergin, degandim, — debdi.

Shunda Oʻzakvoy darrov qoʻshimchalarni izlabdi, ammo Gap xola ularni axtarib hech qayerdan topa olmabdi. Oʻzakvoy har qancha urinmasin, gaplar, soʻzlar, maʼnosiz chiqibdi. Shunda Soʻz, Oʻzak, Negizlar Gap xolaga yalinib, uzr soʻrashibdi. Gap xola esa ularni kechiribdi. Soʻng Oʻzakvoy Qoʻshimchalar bilan birga boʻlib, bemalol gaplar tuzibdi, sheʼrlar toʻqibdi.

Tayanch tushunchalar

ravish, holat ravishlari, payt ravishlari, oʻrin ravishlari, daraja-miqdor ravishlari, sabab va maqsad ravishlari, sodda tub ravishlar, sodda yasama ravishlar, qoʻshma ravishlar, juft ravishlar.

35-dars. YORDAMCHI SOʻZLAR. KOʻMAKCHILAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: yordamchi soʻzlarning oʻziga xos xususiyati, ularning tasnifi, koʻmakchilar yuzasidan olgan bilimlarini chuqurlashtirish.

R e j a:

- * Yordamchi soʻzlar haqida.
- * Yordamchi soʻzlar tasnifi.
- * Koʻmakchilar va ularning vazifasi.
- * Koʻmakchilar va kelishiklarning oʻzaro almashtirilib qoʻllanilishi va ularning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. Quyida berilgan gap tarkibidagi yordamchi soʻzni toping. Uning gapdagi vazifasini tushuntiring. *Sen tufayli uyimiz nurga toʻldi.*

Leksik ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ifodalashga o'tgan, ma'lum so'roqqa javob bo'lmaydigan so'zlar borki, bunday so'zlar yordamchi so'zlar deb yuritiladi. Yordamchi so'zlar mustaqil so'zlar bilan qo'shimchalar oralig'ida turgan grammatik vositalardir. Masalan, *Hammasini tinglardim, ammo o'xshashini topmasdim aslo.* (H. Olimjon)

Yordamchi so'zlarga ko'makchi, bog'lovchi va yuklamalar mansubdir.

KO'MAKCHILAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Vatan uchun to'kkali yo'qmi bir qoshiq qoning? (H. Olimjon)

Yuqoridagi gapda *Vatan* so'zini *to'kkali* fe'liga grammatik va mazmuniy tomondan bog'lash maqsadida *uchun* yordamchisi ishlatilmoqda.

So'zlarning o'zaro grammatik va mazmuniy munosa-batini ifodalash uchun ishlatiladigan yordamchi so'zlarga ko'makchilar deyiladi.

Masalan, *Oyni etak bilan yopib bo'lmas.* (Maqol)

Ko'makchilar tarixan mustaqil so'zlar bo'lib, hozirgi kunda leksik ma'nosini yo'qotgan va grammatik ma'no ifodalashga o'tgan so'zlardir. Mustaqil ma'nosini yo'qotish darajasiga ko'ra, ko'makchilar ikki guruhga bo'linadi: 1) sof (asl) ko'makchilar; 2) vazifadosh ko'makchilar.

Leksik ma'nosini tamoman yo'qotib, faqat grammatik ma'no ifodalashga o'tgan ko'makchilarga sof (asl) ko'makchilar deyiladi. Bunday ko'makchilarga *kabi, singari, bilan, birga, uchun, sayin, haqida, holda* kabi ko'makchilar kiradi.

Leksik ma'nosini saqlagan holda, gapda grammatik ma'no ifodalash vazifasini bajaruvchi so'zlarga vazifadosh ko'makchilar deyiladi. Bunday ko'makchilarga *ustida (ish ustida), ostida (ozodlik bayrog'i ostida), oldida (vijdoni oldida), orasida, orasiga (xalq orasida), boshida (yo'l boshida), qarab (Toshkentga qarab yurmoq), bo'ylab (daryo bo'ylab)* singari ko'makchilar kiradi.

Vazifadosh ko'makchilar ko'makchilashayotgan ot va fe'llardir. Shunga ko'ra bunday so'zlar mustaqil so'z vazifasida ham kelishi mumkin bo'ladi. Masalan, *kitob televizor ustida turibdi —televizor ustida janjallashdi. Devordan bo'ylab qaradi — Ariq bo'ylab ketdi* va h.k.

Ko'makchilar bir mustaqil so'zni ikkinchi mustaqil so'zga tobelashtirib bog'laganligi uchun kelishik qo'shimchalari bilan bir xil vazifa bajaradi,

shuning uchun sof ko‘makchilarni ko‘p hollarda kelishik qo‘shimchalari bilan almashtirish mumkin bo‘ladi. Masalan, *Bolalar bog‘chasiga hadya qildim. Bolalar bog‘chasi uchun hadya qildim.*

Mehnatsevarligidan xalq o‘rtasida obro‘-e‘tibor topdi. Mehnatsevarligi uchun xalq o‘rtasida obro‘-e‘tibor topdi.

Dalaga ketdi — dala tomon ketdi.

Kelishik qo‘shimchalari bilan ko‘makchilar o‘rtasida mazmuniy umumiylik bo‘lsagina biri o‘rnida ikkinchisi kela oladi. Birinchi gapda har ikkisida atash ma‘nosi, ikkinchi gapda sabab ma‘nosi, uchinchisida yo‘nalish ma‘nosi mavjud. Ana shu umumiy ma‘no ularning o‘zaro almashinuviga imkon beradi.

Shuni ta‘kidlash kerakki, mazkur umumiy ma‘noni qanday ifodalashda kelishik bilan ko‘makchi ma‘lum darajada bir-biridan farqlanadi. Kelishik qo‘shimchasi orqali ifodalangan ma‘no aniq, ko‘makchi orqali ifodalangan ma‘no esa umumiyroq, noaniqroq bo‘ladi. Ayniqsa bu farq yo‘nalish ma‘nosini bildirishda aniq seziladi. Solishtiring: *Samarqandga ketdi — Samarqand tomon(ga) ketdi.*

Savol va topshiriqlar

1. Qanday so‘zlarga yordamchi so‘zlar deyiladi?
2. Ko‘makchilar deb nimaga aytiladi va ular gapda qanday vazifa bajaradi?
3. Ko‘makchilar qanday turlarga bo‘linadi?
4. Ko‘makchilar bilan kelishiklar o‘rtasidagi umumiylik va o‘ziga xos tomonlarni tushuntiring.

341-mashq. O‘qing. Ko‘makchilarni topib, o‘zidan oldin kelgan so‘zlar bilan birga ko‘chiring va gapda qanday sintaktik munosabatlarni ifodalashini ayting.

1. Yaxshi kitob muallifning odamzod uchun atalgan tortig‘idir. 2. Ilm va dinning mashhur kishilari o‘z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar. (A. Temur) 3. «Ey farzand, ilm olmoqning fazilatlarini ko‘pdirkim, ilm orqali hayoting farog‘atda, yurish-turishing hurmatda bo‘lur». (A. Samarqandiy) 4. Sabrli bo‘lish kabi fazilatlarini o‘zingizda mujassam eting. 5. Imonli kishi aql-zakovat sohibi bo‘lish bilan birga insoniy, ijtimoiy muammolarni hal etishda faol shitirok etadi. 6. Insof va insofli bo‘lish singari tushunchalar ayrim diyonatsiz odamlar uchun qadr-qimmatsiz bo‘lib

qolgandek bo‘lib ko‘rinadi. 7. Vaqt o‘tgan sari odam yaxshilik, ezgulik kabi umr ishlariga tashna bo‘lib yashaydi. 8. Xudbin odam adolat yuzasidan emas, shaxsiy manfaat-lari, injiqligi va xudbinligidan kelib chiqib harakat qiladi. (*O‘. Mahkamov*)

342-mashq. Berigan to‘rtliklarni o‘qing. Ma’nosini izohlang. Ko‘makchilarni topib, ularning grammatik xususiyatlarini tushuntiring.

Har neki go‘yo yo‘q shamol kabi ko‘rinmas zinhor,
Har neki go‘yo bor omonatdir, yemirilar abgor.
Ko‘rgan, har nimaki olamda bor, oxiri yo‘qdir.
Bilgin, har nimaki olamda yo‘q, aslida bor, bor...

Insof adolat-la qiladi amal,
Barchaga salomin etmaydi kanda.
Sadaqa ulashar o‘zi kambag‘al,
O‘shadir imoni mukammal banda.

Tiriksan, yaxshilik yo‘llarini tut,
Yaxshilik umringni bezaguvchi qut.
Mard bo‘lsang, ozoring uchun uzr ayt,
O‘zgalar ozorin batamom unut.
Yo yomg‘ir bo‘lamiz, bo‘lamiz shabnam,
Maysalar kiprigin aylajakmiz nam.
Nogoh xazon misol to‘kilganda ham,
Sendan bir dam ayro tushmaymiz, Vatan!

(*T. Xolmatov*)

343-mashq. Berilgan gaplardagi ko‘makchilarni kelishiklar bilan almashtirib ko‘chiring.

1. Zarina so‘zlar, sakkiz o‘g‘il o‘rtasida yolg‘iz qiz bo‘lgani uchun erkakshoda bo‘lib o‘sgandi, hech narsadan tap tortmay so‘zlayverardi ham. Gap orasida menga qarata: «Sen o‘lgur menga bugundan boshlab ikki tomonlama yaqin bo‘lib qolding», deb yubordi. 2. Sizing sog‘ligingiz, sizning baxtingiz uchun gapirsak arziydi. 3. Mening ko‘nglim sezgan edi,

shu sababli tushlikni chala-chulpa qilib, uy tomon yugurgan edim. 4. Palataga kirib borganim sari meni vahima bosardi. 5. Siz go‘daklardek pishillab uxlardingiz, timqora va quyuq sochlaringiz oppoq yostiq ustida yoyilib yotardi. 6. Voqealar tizimidan sal ilgarilab ketdim, shekilli, bu haqda maktubimning keyingi sahifalaridan birida alohida to‘xtab o‘tarman. 7. Kasbim sharofati bilan baribir qaysi jumlangiz yolg‘on ekanini gapingiz ohangidan bilib olaman. 8. Ona urug‘im haqida boshqa narsani bilmayman, bilganim shuki, onamlar Siz kabi bo‘lishni xush ko‘radilar.

(A. Ibrohimov)

344-mashq. Quyidagi ko‘makchilar ishtirokida gaplar tuzib, yozing.

Bo‘yi, haqida, to‘g‘risida, tufayli, uzra, misli, misoli, uchun, singari, kabi, sari, tomon, orqali, bo‘ylab, qarab, qaraganda, ko‘ra, yarasha...

345-mashq. Nuqtalar o‘rniga zarur ko‘makchilarni qo‘yib, so‘z birikmalari hosil qilib ko‘chiring.

O‘qish... intilmoq, otasi... bormoq, test... bahslashmoq, erk... suhbatlashmoq, litseyga ... yurmoq, jahon... yuksalmoq, osmon ... hilpiramoq, tog‘ ... bormoq, qizimdan ... balandroq, jahon... yangramoq, ko‘z ... gaplashmoq, qarorga ... haydalmoq, kechadan... tayyorlanmoq, qozon ... quyildi.

346-mashq. Nuqtalar o‘rniga gaplarning talabiga mos ko‘makchilarni qo‘yib ko‘chiring.

1. Qimmatli fikrlar hozirda, sahnaga chiqayotgan yosh iste’dod sohiblariga sahna sirlaridan saboq olishlari... yordam berishi shubhasiz. 2. Yoshlarimizning bilimli, kasb-hunarli bo‘lishga, Vatanga sadoqat ... xizmat qilishga undash O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o‘z ifodasini topgan. 3. Milliy qadriyatlarga tayanib, dunyoviy bilim va hunarlarni egallab olayotgan yoshlarimizning fazilatlari... soatlab gapirish mumkin. 4. Vatan himoyasi yo‘lida jon fido etgan o‘g‘lonlarimizning onalari achchiq iztirob, og‘ir ayriliq... turib ham mardonalik... istiqlol... ko‘ksini qalqon qilgan farzandlari... faxrlanib gapirganini hammamiz eshitdik. 5. Qishloq ... taralayotgan kuy qizning yurak-bag‘rini ezayotgan edi. 6. Undan... onangni bir bor yo‘qlab, asrlar... sayqallashib kelayotgan udumimizni saqlab

qolmabsan-da. 7. Sen... mening niyatlarim kun... orqaga ketayotganligini his qila boshladim. (*Gazetadan*)

347-mashq. Matn ichidan ko‘makchilarni topib, qaysi so‘z turkumidan keyin kelganini va turini ayting. Odatdagi shakldan boshqacha qo‘llangan ko‘makchilarning tagiga chizib, yozilishini tushuntiring, ular nutqning qaysi uslubiga xosligini ayting.

Oqil, donolardan Hojimurol Odiliy aytadi:

— Bir olim, fozil odam yomon fe‘l-atvorga ega bo‘lgan qo‘pol tabiatli odam birla bir qancha vaqt suhbatdosh bo‘lib umr o‘tkazdi. Uning qo‘pol muomalasiga barcha kabi chidab keldi. Bir kuni haligi qo‘pol tabiatli odam safar tomon chiqib ketdi. Olim odam kun bo‘yi toqatsizlanib yig‘ladi. Odamlar taajjublanib:

— U badfe‘l odamdan qutulganingizga sevinmasdan yig‘laganingiz qiziq. Axir sassiqso‘z, shu qadar qo‘pol muomalali sherigingizdan qutulganingiz ko‘nglingizga shodlik, joningizga huzur-halovat emasmi? — deb olimdan so‘radilar.

Olim, fozil odam u haqda shunday javob berdi:

— U badfe‘l sherigimdan ajralganim uchun emas, balki u bechoraga achinganimdan, unga rahmim kelganidan yig‘layman, chunki shuncha suhbatlarimdan foydalanmay, yomon fe‘l-atvorini o‘zi birla birga olib ketdi, mana shu sababdan achinib ko‘zyosh to‘kaman.

BAYT:

Yomon birla suhbatdosh bo‘lishdan qaytsin har kishi,
Hech tirilmaydi o‘tganlar, har qancha to‘ksang ko‘zyoshi.

348-mashq. O‘qing. Ko‘makchilarni toping. Qaysi kelishikdagi mustaqil so‘zlar bilan birga kelganligini ayting, ma’no xususiyatlarini tushuntiring.

VATAN QAYG‘USI

Yotsam tushimda, uyg‘onsam yonimda, ko‘z yumsam, miyam-da, ko‘z ochsam qarshimda mungli bir xayol kelib turardur!

Ey mungli xotun, sen kimsan! Ey g‘amli ona, nechuk mungdan ayrilmaysan? Yonimda, ko‘zimda, miyamda, yuragimda nima axtarasan, nechuk ketmaysan? Qayg‘u tutunlari ichra yog‘dusiz qolgan ko‘zlaring yosh

yomg'irlari nechun to'kadur? Zulm zanjirlari bilan bog'langan qo'llaring nechun har yonga uzatiladur, nima tilaysan? Oh... Bildim... Angladim! Sen mening Vatanimsan, Vatanning mungli xayolisan. Yurtim, Turonim, sendan ayrilmoq —mening o'limim. Sening uchun o'lmoq mening tirikligimdur.

Yo'q, sen kimsasiz emassan. Mana men. Borlig'im bilan senga ko'mak qilurga hozirman. Mana men, chin ko'ngil bilan sening yo'lingda o'lurga rozi. Qof tog'lari yo'limda tushsa, tamug' olovlari qarshimda chiqsa, yana sen sari ketarman.

Men sening uchun tug'ildim, sening uchun yasharman, sen uchun o'larman.

(A. Fitrat)

349-mashq. Uyga topshiriq. «Donolar bisotidan» nomli bog'lanishsiz matnni o'qing, ko'makchilarni toping, uni bog'lanishli matnga aylantirib hikoya qiling. Sarlavha qo'yish ham yodingizdan chiqmasin.

DONOLAR BISOTIDAN

- Yoshlarga va keksalarga qaysi fazilatlar lozimdir? ..
- Yoshlarga sharm-hayo, ishda jasorat, keksalarga muloyimlik.
- Kimdan hazar qilish lozim?
- Maqtanchoqdan, chaqimchidan hamda xasis boydan.
- Kimni badbaxt deyish kerak?
- Takabbur odamni.
- Eng oqil kishi kim?
- Ko'p bilib, oz so'zlaydigan odam.
- Fosiqning qanday belgilari bor?
- Fosiqlar ko'rishganda laganbardorlik, orqavarotdan esa g'iybat qiladilar, boshingizga musibat tushganda xursand bo'ladilar.
- Nimalar g'am-koyishni yo'qotadi?
- Do'stlar bilan ko'rishish va zamon fozillari, oqillari bilan suhbat qilish.
- Ilmning ofati nimada?
- Istamagan kishiga ilmdan gapirish, so'zga tushunmaydigan kishilarga o'rinsiz ilm o'rgatish ilmning ofatidir.
- Befoyda narsa nima?
- Amalga oshmaydigan ishlardan umid qilish befoydadir.
- O'zini ham, o'zgalarni ham qiynaydigan odamlar kimlar?

— Unday odamlarning besh toifasi bor: boshqalarga aql o‘rgatuvchi nodon, behuda narsalarni orzu qilib yuruvchi xayolparast, hech kim bilan maslahat qilmaydigan hukmdor, qo‘lidan kelmaydigan ishlarga urinuvchi maqtanchoq, shoh xizmatidagi xiyonatkor.

350-mashq. Uyga topshiriq. Quyidagi ko‘makchilarni qatnashtirib, «Samarqand sayqali» nomli matn tuzing.

Bilan, uchun, sari, sayin, kabi, singari, orqali, yanglig‘, osha, uylab, ichra, chamasi, haqida, tomon, ko‘r.

351-mashq. Matnni o‘qing, ko‘makchilarni topib ular bog‘langan so‘zlar bilan birgalikda ko‘chirib yozing.

ASSALOM, KELAJAK!

Ey sen, shoshib, hovliqib, dam-badam qo‘lidagi soatiga qarab borayotgan inson! Bilarmisanki, qo‘lingga bog‘lab olganing soat emas, sendagi sanoqsiz zanjirlarning biridir.

Bu zanjir ila sening insoniyatga tutashliging bor. Tomchi bo‘lib daryo bilan oqayotirsan, zarra bo‘lib koinot bilan charx urayotirsan. Bu zanjir ila zamonga daxldorsan va sen ham ahli olam qatori uchinchi mingyillikda yashamoqdasan.

Bashariyat tarixi koinot umrining o‘n besh daqiqasi emish. Bu zamon ichida u ne qadar kamol topdi? Mamont to‘shini talashib bir-birini majaqlagan ajdod bilan din-u irq talashib, mazhab talashib yashayotgan avlod o‘rtasida tafovut qancha?

Bu xayollar va bu savollar, yangi mingyillikda meni qiynab turgan hislar, yozilmagan she’rlarimdir.

Cheksiz, abadiy makon-u zamon ichra mavjudlik ulug‘ baxtim va olam-u o‘zni anglamaslik ulug‘ dardimdir.

Men zarraman. Zarraning koinot bilan bir butunligi va tanholigi bor. Sayyoralar kabi o‘z osmoni, o‘z hayoti, o‘z mehvari, o‘z darvozasi bor. Zamonim — asrim, makonim — vatanim. Shu makonning erki mening erkim, zanjirlari mening zanjirlarimdir.

Ey, mening buyuk va ozurda yurtim, qudratli va jafokash Vatanim! Sen o‘z zanjirlaring ichida eng uqubatlisi, eng og‘riqlisi bo‘lgan tobelik va mutelik zanjiridan xalos bo‘lding. Ozodlik kuning asr desa asr, ming yillik

desa mingyillik ichida eng buyuk kundir. U sening yangi tarixing, mening yangi umrim boshlangan kun.

Ey, mening suyukli O'zbekistonim! Zamonlar kelarki, botiniy zanjirlaring ham yechilar. Kelajak haqiqiy hur dunyo ichida sen ham chinakam ozod mamlakat bo'larsan. Zamonlar kelarki, insoniyat mojarolarni, qon to'kishlarni unutar, olamda mehr-u saxovat, poklik va ezgulik g'olib bo'lar.

Bizning bu g'urbat to'la asrda matonat bilan yashagan avlodning uyg'oq ruhi ul zamon aytar: «O'lmagan qul shunday kunga ham yetib keldi-ya!»

Shu umidbaxsh tuyg'u tufayli bugun: «Assalom, kelajak!» deya hayqirgim keladi.

Tayanch tushunchalar

yordamchi so'zlar, ko'makchilar, sof (asl) ko'makchilar, vazifadosh ko'makchilar.

36-dars. BOG'LOVCHILAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: bog'lovchilar yuzasidan o'rta umumiy ta'limda talabalar olgan bilimlarini kengaytirish. Talabalarning nutqida bog'lovchilardan o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

R e j a : * Bog'lovchi haqida ma'lumot.

* Bog'lovchilarning turlari.

* Bog'lovchilarning uslubiy xususiyatlari.

Topshiriq. Quyida berilgan gapdan bog'lovchini aniqlang va uning ma'nosi hamda vazifasini ayting: *Mehnat qilish eng yaxshi odat, chunki mehnat bizga berur saodat.*

Hammasini tinglardim, ammo o'xshashini topmasdim aslo. Omon so'zlar va Zaynab qalbi tol bargiday dir-dir qaltirar. (H. Olimjon)

Keltirilgan gaplarning birinchisida ammo yordamchisi o‘zaro zid ma’noli bo‘lgan *tinglardim* gap bo‘lagi bilan *o‘xshashini topmasdim* bo‘lagini; ikkinchi gapda *va* bir paytda ro‘y berayotgan voqea haqida axborot beruvchi ikki gapni o‘zaro bog‘lash uchun qo‘llangan.

Ikki va undan ortiq gap bo‘lagi yoki gaplarni o‘zaro bog‘lab keluvchi yordamchi so‘zlarga bog‘lovchilar deyiladi.

Gap bo‘lagi va gaplarni qanday bog‘lashlariga ko‘ra bog‘lovchilar ikki turli bo‘ladi:

a) teng bog‘lovchilar; b) ergashtiruvchi bog‘lovchilar.

O‘zaro teng munosabatda bo‘lgan gap bo‘laklari, gaplarni bog‘lash uchun ishlatiladigan bog‘lovchilar teng bog‘lovchilar hisoblanadi. Teng bog‘lovchilarga *va, hamda, ammo, lekin, biroq, yo, yoki, yoxud, yo... yo, goh... goh* singari bog‘lovchilar kiradi.

O‘zaro tobe munosabatda bo‘lgan gap bo‘lagi va gaplarni bog‘lash uchun ishlatiladigan bog‘lovchilarga ergashtiruvchi bog‘lovchilar deyiladi. Bunday bog‘lovchilarga *chunki, sababli, tufayli, shuning uchun, shu bois (sabab, sababli), ya’ni, -ki* singari so‘zlar kiradi.

Teng bog‘lovchilar ham, ergashtiruvchi bog‘lovchilar ham o‘z ichida bir necha ma’no guruhlariga bo‘linadi. Buni quyidagi jadvalda ko‘ring:

Yuqorida keltirilgan bog‘lovchilarning har bir ma’no turiga bir necha bog‘lovchilar mansub. Har qaysi guruhga mansub bo‘lgan bog‘lovchilar bir-biridan uslubiy xoslanishga egaligi bilan farq qiladi.

Biriktiruvchi bog‘lovchi sifatida oddiy so‘zlashuv uslubida ko‘proq *bilan (minan)* ko‘makchisi ishlatiladi. *Va, ham, hamda* yordamchilari esa yozma nutq uslublari uchun xoslangan.

Zidlov bog‘lovchisi sifatida so‘zlashuv uslubi uchun *ammo, lekin* bog‘lovchilarining birikkan holda *ammo-lekin (ammolek)* shakli ko‘proq ishlatiladi. *Lekin* bog‘lovchisining *lek, vale (valekin)* shakllari ham badiiy uslub uchun xoslangan.

Ayiruv bog‘lovchilaridan *yoxud, yoinki* yozma nutq uslubi (publitsistik, badiiy uslub)dagina qo‘llaniladi. Aniqlov bog‘lovchilari faqat yozma nutq uslubida qo‘llaniladi.

Sabab bog‘lovchilaridan *chunki, shu sabab, shu tufayli* ko‘proq yozma nutq uslubida qo‘llaniladi.

Shart bog‘lovchilaridan *garchi* yozma nutq uslubi uchun xoslangan. Chog‘ishtiruv bog‘lovchilaridan *xuddi* uslubiy betaraf, *go‘yo* yozma nutq uchun xoslangan.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday yordamchi so‘zlar bog‘lovchi hisoblanadi?
2. Bog‘lovchilarning turlarini ayting va ularning o‘zaro farqini tushuntiring.
3. Bog‘lovchilarning uslubiy xoslanishini tushuntiring.

352-mashq. O‘qing. Bog‘lovchilarni topib, ma’no guruhlariga ko‘ra turini qavs ichiga yozing.

1. Ayol va ijod tushunchalari ayol va bahor kabi bir-biriga yaqin, uyg‘un. 2. Ipak kiyim-kechaklar dazmollanmasligi ma’qul, agar zarur bo‘lsa, teskari tomonidan yoki ustiga zig‘ir tolasidan to‘qilgan mato qo‘yib, qattiq qizimagan dazmol bilan dazmollanadi. 3. Alla ayting, shunday aytingki, bolangiz ulg‘ayib, dunyoni mehrga chulg‘asin. 4. Qo‘zg‘algan kasallikni yengish uchun tirik tanda «antitanacha»lar hosil bo‘ladi, ammo bu kasallikni yengish uchun har doim ham mikroorganizmlarning samaradorligi sezilarli bo‘lmasligi mumkin. 5. O‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi tizimiga shunchaki bakalavr emas, balki qo‘sh ixtisoslikni ko‘zda tutgan bakalavr — mutaxassis zarurligini hisobga olish va barcha hujjatlarni shu yo‘nalishga moslashtirish kerak. 6. Muallifning Vatan, davlat va jamiyat oldidagi mas’uliyati shu qadar yuksakki, shaxsiy manfaat, mukofot yoki lavozim ilinjiga o‘rin qolmasin. 7. Nobel neft va portlovchi moddalar ishlab chiqarishdan orttirgan boyligini nafaqat fizik hamda ximiklarga, balki vrachlar, adabiyotshunoslar va tinchlikparvarlarga ham berilishini vasiyat qilib ketdi. 8. Mustaqillik! Seni hayotim bilan ham, san’atim, she’rim bilan ham asrayman. (*Gazetadan*)

9. Men buyuk yurt o‘g‘lidurman,
Men bashar farzandiman,
Lekin avval senga bo‘lsam
Sodiq o‘g‘lon, o‘zbegim.

(*E. Vohidov*)

353-mashq. Quyida berilgan hikoyatni o'qing. Teng va ergashtiruvchi bog'lovchilarni topib, ularning turini, grammatik vazifasini qavs ichiga yozing.

SADOQAT

Qadim zamonlarda shunday bir yurt bor ekanki, uning xalqi mehnatkash, podshosi odil, hayoti tinch ekan. Shu bois, boshqa bir mamlakatning shohi g'ayirligi kelib, o'sha yurtni bosib olmoqchi bo'libdi. Biroq daf'atan hujum qilishga jur'at etolmay, o'sha yurtga o'z xufiyasini yuboribdi. Xufiya o'sha yurtga boribdi va mulozimlari safiga kiribdi. So'ng o'z mamlakatiga borib, shohiga bu yurtni olib bo'lmaslikni aytibdi. «Qal'asi mustahkam emas, lashkari ham ko'p emas», deb o'zi guvoh bo'lgan voqeani aytib beribdi:

Bir kuni o'sha podsho shikorga chiqqan edi: men ham, yigitlar ham birga bordik. Podsho uchqur bir kiyik ortidan ot qo'ydi. Shu bois, hammamiz unga ergashdik, biroq kiyik narigi cho'qqiga o'tib ko'zdan g'oyib bo'ldi. Terlab ketgan podsho ro'molcha bilan peshonasini artmoqchi edi, nogahon shamol kelib, ro'molchani daraga uchirib ketdi. Shu sababli qirq yigitning hammasi o'zini tubsiz jarlikka otdi. Qanchasi mayib-majruh bo'ldi, ammo omon qolgan bir yigit ro'molchani olib chiqdi va podshoga topshirdi...

U yurtda bunday yigitlar ko'p, shuning uchun ham bunaqa yurtni yengib bo'lmaydi.

(O'. Hoshimov)

Topshiriq. Siz ham yuqoridagi matnga asoslanib, «Hech kimga bermaymiz seni, O'zbekiston» mavzusida bahs-munozara o'tkazing.

354-mashq. Berilgan matnni o'qituvchi asta-sekin o'qiydi. Talabalar eshitganlari asosida faqat bog'lovchilarni daftarlariga yozadilar.

EZGULIK URUG'LARI

Hayotda hech narsa abadiy emas. Vaqti kelsa, tog'lar ham yemiriladi, ammo yoshlikda inson qalbiga ekilgan ezgulik urug'lari toabad zavol bilmaydi. O'g'il-qizlarimiz biz yetolmagan orzularga erishishi, shuningdek, biz chiqolmagan cho'qqilarni zabt etishi muqarrar, chunki ularning jo'shqin qalbida jahoniy aql va tafakkur mash'ali yolqinlanib turibdi. Keyingi yillarda ilm-fan, sport, ijod, san'at, ishlab chiqarish va boshqa sohalarda

erishilgan olamshumul yutuqlarimizni esga oling. Demoqchimanki, aynan mustaqillik davrining yoshlari fidoyi mehnati va izlanish orqali O‘zbekiston nomini dunyoga tanitmoqda, uning obro‘sigam obro‘, shuhratigam shuhrat qo‘shmoqda. Zamon ham, dunyoqarash ham o‘zgaryapti. Siz bilan biz ushbu yangilanish silsilasidamiz. Prezidentimiz ta’kidlaganidek, avlodlar o‘rtasida o‘ziga xos «ko‘prik» bo‘lishimiz lozim. Toki ota-bobolardan meros qolgan shu yurt, shu tuproq, shu aziz Vatanni ishonchli qo‘llarga topshira olaylik.

... Maqolamga so‘nggi nuqtani qo‘yarkanman, hazrat Navoiyning quyidagi satrlarini yana bir bor eslagim va eslatgim keldi:

El netib topqay menikim,
Men o‘zimni topmasam...

(N. Toshev)

355-mashq. Gaplar ichidan *bilan, ham* so‘zlarining qaysi o‘rinlarda bog‘lovchi, qaysi o‘rinlarda boshqa yordamchi so‘z vazifasida qo‘llanganini aniqlang, undagi farqni tushuntirib bering

1. Kumushbibi endi o‘n yettini qo‘yib, o‘n sakkizga qadam bosganida, bo‘yi ham onasiga yetayozgan, ammo jussasi onasidan ko‘ra to‘laroq ko‘rinar edi.

2. Muloyim kishida insof ham, diyonat ham, e‘tiqodga sodiqlik ham, vijdon ham, sadoqat ham — hammasi bo‘ladi.

3. Ahmad Yassaviy ko‘ngil va til birligini qadrlagan.

4. Binolar qurildi, biroq tadbirkorlik ishlari qanday olib borilmoqda?

5. She‘r bilan kuyning hamohangligiga erishmoq zarur.

6. Ona ba‘zan farzandi boshida parvona bo‘lardi, ba‘zan beshikka bosh qo‘yganicha uxlab qolardi.

356-mashq. So‘zlashuv uslubida ishlatiladigan *minan, omalekin, valek, lek, shun-chun* kabi bog‘lovchilar ishtirokida gaplar tuzing. So‘ngra ularni yozma nutq uslubida yozing.

357-mashq. Matnni o‘qib, bog‘lovchilarni toping, ularni tahlil qiling.

N a m u n a:

Hamdardlik — bir odamning qaygʻu-hasratlariga achinib, oʻzida ham qaygʻu hosil qilishidir, lekin quruq hamdardlik foyda bermaydi.

Lekin — bogʻlovchi, teng bogʻlovchi, zidlov bogʻlovchisi yakka holda qoʻllangan, 2 ta gapni bogʻlash uchun xizmat qilgan.

1. Aql va farosat quyoshga oʻxshaydi, beparvolik tufayli tushish mumkin boʻlgan dogʻlarga oʻrin qoldirmaydi. 2. Mol-u davlatingiz bilan emas, balki ilm-hunaringiz, goʻzal xulq-atvoringiz bilan faxrlaning. 3. Birov odob oʻrgatsa, oʻrganmagan kishi hayvon, ammo uzr soʻrsa, qabul qilmagan kishi shaytondir. 4. Haqiqat tikanli gulga oʻxshaydi, shuning uchun ham u hidlashni bilmaganlarning burniga sanchiladi. («*Hikmatlar*»dan) 5. Uning goh yigʻlagisi, goh kulgisi, goh butun kechani ostin-ustun qilib qoʻshiq aytgisi kelardi. (*S. Ahmad*)

358-mashq. Quyida berilgan fikrni izohlang. Unga hikoyat va hikmatlardan misollar keltirib, bogʻlovchilarni ham ishtirok ettiring.

Til bor, bol keltirar,
Til bor, balo keltirar.

Savol va topshiriqlar

1. Harakat nomidan keyin kelgan koʻmakchilarga misollar yozing.
2. Yangligʻ soʻzi qaysi koʻmakchilar bilan sinonim boʻla oladi.
3. Oʻxshashlik, qiyoslash maʼnolarini bildiruvchi koʻmakchilarni yozing, ular ishtirokida gaplar tuzing.
4. *Tufayli, chogʻli, osha, boʻylab, boʻyicha, uzra, holda, yoʻsinda* koʻmakchilari ishtirok etgan gaplar tuzing.
5. Nutqimizda qaysi koʻmakchilar joʻnalish kelishigidagi soʻzlar bilan qoʻllanadi?
6. Biriktiruv bogʻlovchilari qanday vazifa bajaradi?
7. Bogʻlovchi oʻrnida keladigan qoʻshimchalarni ayting va ularga misollar yozing.
8. *Agar, garchi, chunki, goʻyo, goʻyoki, basharti, mabodo* kabi bogʻlovchilar ishtirokida gaplar tuzing, ularning uslubiy vazifasini tushuntiring.

Tayanch tushunchalar

bog'lovchilar, teng bog'lovchilar, ergashtiruvchi bog'lovchilar, biriktiruv bog'lovchilari, zidlov bog'lovchilari, ayiruv bog'lovchilari, aniqlov bog'lovchilari, sabab bog'lovchilari, shart bog'lovchilari, chog'ishtiruv bog'lovchilari.

37-dars. YUKLAMALAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: talabalarning yuklamalar yuzasidan olgan bilimlarini kengaytirish.

Yuklamalardan nutqda o'rinli foydalanish ko'nikmasini shakllantirish.

R e j a:

- * Yuklamalar haqida ma'lumot.
- * Yuklamalar tasnifi.
- * Yuklamalarning uslubiy xususiyatlari.

Yordamchi so'zlar deb yuritiluvchi guruh tarkibida shunday yordamchilar borki, ular so'z va gaplarni bir-biriga bo'lgan sintaktik munosabatini ifodalamaydi. Masalan, *faqat o'qishni o'ylaydi* jumlasidagi *faqat* yordamchisi *o'qishni* so'zini boshqalardan ayirib, bo'rttirib, ta'kidlab kelyapti. Shuning uchun ham bu jumla zamirida *boshqa narsani o'ylamaydi* degan ma'no ham yashiringandir. Ana shu yashirin ma'noga ishora *faqat* yordamchisi orqali seziladi. Agar mazkur jumla tarkibidan *faqat* yordamchisini olib tashlasangiz, yuqoridagi yashirin ma'no ham xiralashadi.

So'z va gaplarga qo'shib, ularga qo'shimcha ma'no yuklovchi yordamchilarga yuklamalar deyiladi.

Yuklamalarning ko'pchiligi qo'shimcha shaklida, ayrimlari esa so'z shaklida qo'llaniladi. Ana shu belgisiga ko'ra yuklamalar ikki guruhga bo'linadi:

1. So'z yuklamalar: *faqat, hatto, nahotki* kabi.
2. Qo'shimcha yuklamalar: *-mi, -chi, -a (-ya)* kabi.

E s l a t m a: aslida, ikkinchi guruhdagi yuklamalar qo‘shimchalar ekan, ularni so‘z turkumlari tarkibida o‘rganish shartlidir, chunki so‘z turkumlariga bo‘linish uchun u, albatta, so‘z maqomiga ega bo‘lishi kerak.

Yuklamalarning qanday ma’no guruhlariga bo‘linishini quyidagi jadval orqali ifodalash mumkin.

Yuqorida keltirilgan yuklamalardan *-ku, na... na* yuklamalari yozma nutq uslubi uchun xoslangan bo‘lsa, qolganlari uslubiy betaraf yuklamalar sanaladi.

Ham yuklamasi bog‘lovchi vazifasida ham qo‘llaniladi. Bunday vaqtda qaysi vazifada (yuklama yoki bog‘lovchi vazifasida) kelayotganligini farqlash kerak bo‘ladi.

Ikkita o‘zaro teng munosabatga kirishgan so‘zlarni bog‘lab, va bog‘lovchisi bilan almashtirish mumkin bo‘lsa, *ham* bog‘lovchi vazifasida qo‘llangan bo‘ladi. Ham yordamchisi qo‘llanilgan jumla tarkibiga *hatto* yordamchisini ham qo‘llash mumkin bo‘lsa, ham yordamchisi yuklama vazifasida, ya’ni o‘z vazifasida qo‘llanilgan bo‘ladi. Solishtiring: *Soli ham Karim keldi. Hatto Karim ham keldi.*

Yuklamalardan *-mi, -gina (kina, qina), -oq (yoq)* o‘zi qo‘shilayotgan so‘zga qo‘shib yoziladi. Qolganlari o‘zi birikib bir so‘zni kelayotgan so‘zdan chiziqcha bilan ajratib yoziladi.

Ko‘p o‘rinda bir yuklamaning o‘rnida ikkinchi almashtirish mumkin bo‘ladi. Masalan, *Faqat (yolg‘iz) sen kelmading.*

E s l a t m a: *-gina (-kina, -qina)* shakllari ot, sifat, ravishga qo‘shilib, ma’noni kuchaytirish, erkalash, ta’kidlash uchun ishlatiladi. Masalan, *ukaginanam, qizgina, yaxshigina, sekingina, ko‘pgina, ozgina* va boshqalar.

Savol va topshiriqlar

1. Qanday yordamchi so‘zlarga yuklama deyiladi?
2. Yuklamalarning bog‘lovchilar bilan o‘xshash va farqli tomonlarini ayting.
3. Yuklamalarning uslubiy betaraf va uslubiy xoslangan turlarini bayon qiling.

359-mashq. Quyidagilarni ko‘chiring. Gapga so‘roq, his-hayajon, taajjub, ta’kid, kuchaytiruv, ayiruv ma’nolarini beruvchi so‘z va qo‘shimchalarni topib, ularning ostiga chizing.

1. O‘shanda Asadbek undan norizo bo‘lganida «Ikki kishi o‘rniga bitta odam o‘tirgani durust emasmi?» deb o‘zini oqladi. 2. Ketma-ket ravishda ming marta, balki undan-da ko‘p hariflarining kuragini yerga tekkizgan polvon agar dono bo‘lsa, o‘ziga bino qo‘ymaydi, ming birinchi harifni ham albatta majaqlayman, deb katta ketmaydi. 3. Agar G‘ilay tirsagi bilan turtib yuborsa, to‘pponchasi ish bermay qolishi, hatto Bo‘tqaning o‘girilishga ham ulgurmasligi mumkinligini o‘ylamadi. 4. «Qarg‘alar sovuqdan qo‘rqmaydiya, men axir yigit bo‘lib qolgan bo‘lsam» o‘yladi Risqitilla va qarg‘aga qarab «hov, hov, ha, ha» deya qo‘llarini yuqoriga niqtadi. Unga beparvo qarab turgan qarg‘a Risqitillaning izzat-nafsiga tegdimi, u shartta oyoqlarini etikdan chiqarib o‘rikka chirmashdi-da, pichoq turgan shoxga olmaxonday lip etib chiqib oldi. 5. Yig‘i aralash yerga tushmoqchi bo‘ldimi, yo qirqayotgan shoxining qanchalik «joni» qolganini sinab ko‘rmoqchi bo‘ldimi joyidan qo‘zg‘alishini biladi — shox qasir-qusur qilib pastga ag‘darildi. 6. Xudo asragan ekan, pichoq qor ichida naq uning yelkasi tushgan joyda yotardi. 7. Jardagi ariqlarda bir paytlar to‘lib suv oqqanini bilasan-a?!

(T. Malik)

360-mashq. Berilgan gaplarga o‘zingiz yuklamalar qo‘ying. Ularning gapdagi o‘rnini va vazifasini tushuntiring. Uslubiy jihatdan qanday qo‘shimcha ma’no berayotganligiga diqqat qiling.

XOSIYAT BUVI

Xosiyat buvi nevarasini bog‘chadan olib keldi, o‘zini behol sezdi. Atrofida nimalarnidir javrayotgan bolaning so‘zlari qulog‘iga kirmay, ko‘z oldi xiralashib, tizzalari titradi, xontaxta chekkasiga cho‘kkalab, hushidan ketdi... Bir zamon ko‘zini ochsa kasalxonada yotar, yonida o‘g‘li, kelini termulib o‘tirishardi. U bolalariga bazo‘r qarab qo‘ydi, ko‘zlarini yumdi.

Bemorga tikilib o‘tirganlarning ko‘nglidagi vahima o‘rnini allaqanday ilinj egallay boshladi. Xosiyat buvining o‘g‘li «Hayriyat!» deb chuqur nafas oldi, xotiniga nimalardir pichirlab o‘rnidan turdi. Kampir o‘g‘lining qo‘zg‘alganini sezdi, lekin ko‘zini ochishga quvvati bo‘lmadi, yuragi

o'g'lining yo'lakdan uzoqlashayotgan qadam tovushiday duk-duk ura boshladi. «Otasi ham xuddi shunaqa tez-tez yurardi», xayolidan o'tkazdi u.

Bola-chaqalarining yelib-yugurib qolganidan Xosiyat buvi ahvoli ancha og'ir ekanligani tushundi. Qo'ni-qo'shnilar, qarindosh-urug'lar serqatnov bo'lib qolishdi. Gohida o'g'li, asosan, kelini boshida navbatchilik qilishardi.

Xosiyat buvining ikki singlisi bor. Kichigi shanba kuni keldi. U uyida ustalar ishlayotgani uchun tez-tez kelolmayotganidan o'kingan singlisini ko'rib o'sha kuni kech ketdi. Ertasiga yana keldi.

Xosiyat buvining o'g'li xolasining bunchalik mehri tovlanib qolganidan quvonib ketdi.

(*T. Mahmud*)

361-mashq. Matani o'qing. Yuklamalarning ma'nosi va yozilishiga izoh bering.

VATAN MADHI

Vatandan shirinroq hech narsa yo'q. Axir, odamlar nimaniki muqaddas deb hisoblasa, nimaniki teran mazmun bilan sug'orilgan, deb bilsa, bularning barini ularga Vatan o'rgatgan emasmi? Mayli, ko'pgina odamlar o'zga yurtlarning qudrati-yu ajoyibotidan zavqlansin, imoratlarning dabdaba-yu vasvasasiga qoyil bo'lsin, lekin hamma Vatanini sevadi. O'zga yurtlarning behisob mo'jizalarini ko'pchilik ko'rgan, ammo hech kim ularga mahliyo bo'lib o'z yurtini unutib qo'ygan emas-ku?!

Barcha odamlar Ollohdan Vatanini farovonlikda boshqa shaharlarga teng qilishni so'raydi-yu, lekin tanlashga kelganda har qancha faqir-u ko'rimsiz bo'lsa-da, faqat o'z Vatanini tanlaydi.

Vatan hamma odamlar uchun shu qadar azizki, qonun chiqaruvchilar hamma joyda eng katta jinoyatlar uchun oliy jazo sifatida Vatandan badarg'a qilishni belgilab qo'yishgan. Axir, janglarda safda turganlar uchun eng oliy, eng ulug' xitob — Vatan uchun jangga undaydigan xitobdir. Bu xitobni eshitgan hech bir odam undan bo'yin tovlashni o'ziga munosib bilmaydi-da. Negaki, «Vatan» so'zi hurkak odamga ham jasorat bag'ishlaydi.

(*Lukian*)

362-mashq. -mi, -chi, -a, -ya, -ku, -ham, -u (-yu) -da, -oq, -yoq, -ki (-kim), axir, hatto, nahotki, -gina (-kina, -qina), faqat, naq, na yuklamalari ishtirokida gaplar tuzing, ularni imlo qoidalariga rioya qilib yozing.

363-mashq. *-chi* yuklamasi so‘roq, buyruq, iltimos, xohish, ta’kid (uqtirish) ma’nolarini bildiradi. Shunga ko‘ra, Siz ham yuqoridagidek hissiy bo‘yoq beradigan gaplar tuzing va yozing.

Yordamchi so‘zlarga oid grammatik topishmoqlarning ma’nosiga e’tibor bering, javobini toping.

1. Yordamchi so‘z o‘zlari
Qo‘shimchadek so‘zlari.
Ma’nosi nuqul so‘roq,
Oxirida bor o‘roq?
2. Qalam bilan yozamiz,
Men bilan sen yozamiz.
Bunda ikki «bilan» bor.
Bir-biridan farqi bor,
Toping, qanday farqi bor?
3. Shu so‘zi uchun, bilan,
Uchun ham shuning bilan
Qachon bo‘lar bog‘lovchi?
Misol topib ayting-chi?

Bilan, uchun so‘zlari
Qachon bo‘ladi -chun, -la?
O‘ylab toping misollar
Qo‘llansin -chun hamda -la
4. Bir xil so‘roqli so‘zlar
O‘rtasida qo‘llanar
Bog‘lovchi -la almashar,
Belgi bo‘lib ko‘rinar?
5. Sen ham men xatni yozdik.
Karim ham xatni yozdi.
Bunda ikkita «ham» bor,
Toping, qanday farqi bor?

6. Yuklamalardir -u, -yu,
Ko‘p hunarlidir -u, -yu.
Bog‘lovchi bo‘lar -u, -yu.
Bog‘lovchi-yu yuklama
Qanday bo‘ladi u, yu?

Topishmoqlarning javobi

1. So‘roq yuklamalari.
2. Birinchi bilan — *ko‘makchi*, ikkinchisi — *bog‘lovchi*.
3. Bilan, uchun so‘zlari *-la*, *-chun* tarzida.
4. Vergul.
5. Birinchi ham bog‘lovchi, ikkinchisi — *yuklama*.
6. Ikki ot orasida kelsa — *bog‘lovchi*, fe‘llar bilan qo‘llansa — *yuklama*.

364-mashq. «Matnni davom ettiring» usuli. O‘qituvchi doskaga quyida keltirilgan maqolni yozib qo‘yadi. Talabalar esa birin-ketin chiqib, bittadan gap yozib, matnni davom ettiradilar hamda talabalarning yozgan gaplari uslubiy, orfografik jihatdan qanday to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi o‘zgalar tomonidan izohlanadi.

N a m u n a: Yo ostidan ... (maqol).

Tayanch tushunchalar

yuklama, so‘roq va taajjub yuklamalari, kuchaytiruv va ta‘kid yuklamalari, ayiruv yuklamalari, gumon yuklamalari, inkor yuklamalari, so‘z yuklamalar, affiks yuklamalar.

38-dars. UNDOV, TAQLID, MODAL SO‘ZLAR VA ULARNING USLUBIYATI

38.1. UNDOV VA TAQLID SO‘ZLAR, ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: undov va taqlid soʻzlar yuzasidan oʻrta umumiy taʼlimda olgan bilimlarni mustahkamlash va kengaytirish. Undov va taqlid soʻzlardan nutqda oʻrinli foydalanish koʻnikmasini hosil qilish.

- R e j a:**
- * Undov soʻz haqida maʼlumot.
 - * Undovlarning maʼno turlari.
 - * Undovlarning uslubiy xususiyatlari.
 - * Taqlid soʻzlar haqida maʼlumot.
 - * Taqlid soʻzlarning maʼno turlari.
 - * Taqlid soʻzlarning uslubiy xususiyatlari.

Nutq jarayonida *oh, hoy, eha, dod, voydod, pisht* singari soʻzlarni koʻp eshitasiz.

His-hayajon, buyruq-xitob, haydash-chaqirish maʼnolarini ifodalaydigan soʻzlarga undov soʻzlar deyiladi.

Undov soʻzlar ham xuddi modal soʻzlar kabi qoʻshimchalar olib oʻzgar olmaydi. Masalan, *hoy* soʻzi kelishik, egalik qoʻshimchalari olmaydi. Unga yasovchi qoʻshimchalar qoʻshilib yangi soʻz yasalmaydi.

Ayrim undov soʻzlar otlashganda, yaʼni ot vazifasida qoʻllanganda, egalik qoʻshimchasini olishi mumkin. Masalan, *Ohi olamni tutdi*. Bu oʻrinda *ohi* nimasi soʻrogʻiga javob boʻlib, *oh* deyishning, *nola* qilishning nomini bildirib kelyapti.

Undovlar maʼno jihatdan ikki turli boʻladi:

1. His-hayajon undovlari.
2. Buyruq-xitob undovlari.

Undovlar boshqa soʻzlar bilan grammatik aloqaga kirishmaydi. Baʼzan kishilarning undov soʻzlar orqali ifodalagan his-hayajonini, buyruq-xitobini tasvirlash uchun undov soʻzlarga *demoq, solmoq, urmoq, tortmoq* singari feʼllar qoʻshilib keladi va qoʻshma feʼllar hosil boʻladi: *voy demoq, dod solmoq, oh urmoq, oh tortmoq, pisht demoq* kabi.

Undovlar undov ohangi bilan ajralib turadi, lekin undov ohangi xilma-xildir. Bir undov soʻz turli ohang bilan talaffuz qilinib, turli xil maʼnolarni ifodalashi mumkin. Masalan, *Hay-hay, qanday mazali (rohatlanish, zavqlanish); Hay-hay, tegma (buyurish); Hay-hay, yigitlar bu yoqqa! (undash, taʼkidlash); Hay-hay, shakkoklik qilmang (fikrdan qaytarish)* va boshq.

Nutq jarayonida soʻzlovchilarning yoshi, amali nuqtayi nazaridan undovlardan foydalanish ham maʼlum darajada farq qiladi. Xususan, oʻzidan

katta yoshdagilarga murojaat qilinganda yoki ma'lum lavozimni egallagan shaxslarga uning qo'l ostida ishlayotgan shaxslar hoy deb murojaat etmaydi yoki *balli* undovi kattalar tomonidan kichiklarning qilgan yoki qilayotgan ishlaridan mamnunligini ifodalash, ular mehnatini baholash maqsadida ishlatiladi, lekin kichiklar tomonidan kattalarning ishlariga nisbatan bunday undov orqali baho berilmaydi.

Shuningdek, undovlar og'zaki so'zlashuv, badiiy, qisman publitsistik uslubda keng qo'llanilib, rasmiy va ilmiy uslubda qo'llanilish doirasi cheklangan. Ba'zan xat janrida, ma'lum voqea-hodisalar bayoni yuzasidan o'zaro maktublarda yoki ishqiy maktublarda, undovlar qo'llanilishi mumkin. Rasmiy doiralarning xatlarida undovlar qo'llanilmaydi. Sababi rasmiy doiralarning xatlari har qanday ehtirolardan xoli bo'ladi.

Tabiatda insondan tashqari juda ko'plab tirik jonzoqlar yashaydi. Ularda ham o'ziga xos nutq apparati mavjud. Mana shu nutq apparati yordamida ular turli-tuman ovoz chiqaradilar. Itlarning vovullashi, mushukning miyovlashi, tovuqning qaqqolashi hech birimizga yot emas. Bundan tashqari, tevarak-atrofimizda beqadad voqea va hodisalar sodir bo'lib turadi: narsalar bir-biriga tegadi, uriladi. Natijada har xil ovozlarning hosil bo'ladi. Inson o'z faoliyati davomida mana shu ovozlarga taqlid qilishga urinadi. Tilshunoslikda bunday ovozlarning taqlid so'zlar atamasi bilan yuritiladi.

Taqlid so'zlar ikkiga bo'linadi.

a) tovushga taqlid so'zlar: *taraq, gumbur-gumbur, shov- shuv, duv-duv, qars-qars, tap, sharaq, shalop, shitir-shitir* va hokazo...

b) obrazga yoki holatga taqlid so'zlar: *lip-lip, jimir- jimir, yalt-yult, lapang-lapang, dik-dik* kabi

Taqlid so'zlar egalik va kelishik qo'shimchalarini oladi, turlanadi, gapda ot bajargan vazifalarda keladi. Masalan, *Shamolda barglarning shitir-shitiri eshitiladi. Daryoning shov-shuvidan quloqlarimiz bitib qolayozdi.*

Taqlid so'zlarning barchasidan fe'l yasaladi: *shovullamoq, gumburlamoq, dupirlamoq, qarsillamoq, yaltillamoq* kabi.

Savol va topshiriqlar

1. Undov so'zlar deb nimaga aytiladi.
2. Undovlarning qanday ma'no turlari bor?
3. *Hoy, balli, ofarin* singari undovlar kimlar tomonidan kimlarga nisbatan ishlatiladi?

4. Taqlid soʻzlarga misollar keltiring va ularning hosil boʻlish sabablarini tushuntirib bering.

5. Tovushga taqlid soʻzlarga misollar keltiring, ularni gap ichida qoʻllab koʻring.

6. Obrazga taqlid soʻzlarni ishlatib gaplar tuzing, ularning qanday qoʻshimchalarni qabul qilayotganiga diqqat qiling.

365-mashq. Dialoglarni oʻqing. Undov soʻzlarni topib, ularning ishlatilish oʻrinlariga diqqat qiling.

Sobir uni koʻtarib otga mindiradi.

— Chu!

— Men hayday? — soʻraydi Zulfiya

— Qoʻrqmaysanmi? Ot yomon, olib qochib ketadi.

— Meni ushla sen. Sobir uning yelkasidan ushlab oladi.

— Ketskik. Voy, chopib ketayapti-ku!

— Ot boʻlgandan keyin chopadi-da. Qoʻrqma, tezroq haydayver.

Zulfiya haqiqiy aravakashlarga oʻxshatib:

— No-o-o! Jonivor, no-o-o! — dedi.

Ot qattiqroq chop boshlaydi.

— Qani, men olay, — Sobir cholning qoʻlidan chelakni oldi.

— Oʻh-hoʻ! Muncha muzdek?

— Quduqning suvi-da, — dedi Nazir ota gʻurur bilan.

— Tagʻin meshda olib keldim.

Koʻp ichmang, oʻgʻlim, tomoq ogʻrigʻi boʻlib qolasiz.

— O, Toshkent, Samarqand! — havas bilan dedi Anna-Mariya, — xorosho!

Uning oppoq tishlari marvarid donalariga oʻxshardi.

— U yerlarda boʻlganmisiz?

Anna-Mariya yoʻq, deya boshini qimirlatdi.

Но оччен-н, оччен-н по-бивать...

(Oʻ. Umarbekov)

366-mashq. Quyidagi undov soʻzlarni ikki ustunga boʻlib koʻchiring va ular ishtirokida ogʻzaki gaplar tuzib, ishlatilish oʻrinlarini izohlang.

Oh, kisht, ey, uh, mah-mah, chuh, tr-r-r, uf, bay-bay, o‘hho‘, ehe, ohho, beh-beh, obbo, voyey, pisht, qurey-qurey, tu-tu, bah-bah, iya, oho.

367-mashq. «Jimjitlik» romanidan olingan parchalarni o‘qing. Undov so‘zlarning ishlatilish o‘rinlarini tushuntirib bering.

— Obbo Sen-ey, — dedi mehmon. — Zo‘r bolasan-da.

— Shogirdingizman-da, Hoji aka, — Rasulbek yaltoqlanib mehmonlarga yo‘l boshladi.

Hoji aka har gal taomni og‘ziga solganda Rasulbek sha’niga hamd-u sano o‘qirdi. Pazandaligini astoydil maqtardi.

— Vey, bu hunarni qaydan o‘rgangansan, palakat? Juda zo‘r ekansan-ku.

Tolibjon undan, to‘rvangda nima bor, deb so‘raganda u, ohaktosh bilan tomatdan bo‘shagan banka, keyin picha kir sovun bor deb javob berdi.

— Iya, bularni nima qilasan?

Bola juda bilag‘onlik bilan zo‘r ish qilmoqchiligini bildiradigan harakat qildi.

— Buloq tepasidagi katta qoratoshga otimizni nimada yozamiz? Ohakni bankaga solib, tepasiga sovun yaproqlar solamiz, keyin suv quysak vaqirlab qaynab ketadi. Qatiqqa o‘xshab oppoq atala bo‘ladi, o‘sha bilan toshga hammamizning otimizni yozaman.

(Said Ahmad)

368-mashq. O‘tkir Hoshimovning «Ikki eshik orasi» romanidan olingan parchalarda ishlatilgan undov va taqlid so‘zlarga diqqat qiling, ularning uslubiy xususiyatlarini aniqlang.

Bobom quruq aravani tortishga ham madori qolmagan eshagini «xix-xix»lab yo‘lga tushdi. Chiqib ketayotganida chol-kampir pichir-pichir qilayotganini sezdim. Bobomning «a?» degani qulog‘imga chalindi.

— Pish-e! — oyog‘imga suykalgan mushukni bir tepgan edim, «big» etib uch qadamcha nariga borib tushdi. Oyim dik etib o‘rnidan turdi.

— Voy-voy-voy, sodda mug‘ambirey! — ikki qo‘llab yuzimdan ushlab ko‘zlarimga tikildi.

Cholimning aytishicha tabib sigirini ham sizlab gapirarkan. «Chu» demay, «chuing» derkan.

— Shoshma, Qorako‘z, shoshma... Drr! Xop!

Ana bo‘ldi. Ketskik.

— Chu, birodar.

369-mashq. Quyidagi taqlid soʻzlar ishtirokida gaplar tuzing, ularning ishlatilish oʻrinlarini izohlang.

Taqir-tuqur, qars-qurs, gup, taka-tum-tak, gʻir-gʻir, miyov-miyov, lip-lip, yalt-yult, lapang-lapang, gumbur, gʻisht, shov-shuv, dir-dir, dagʻ-dagʻ, pish-pish, taq-tuq.

Tayanch tushunchalar

undov soʻzlar, his-hayajon undovlari, buyruq-xitob undovlari.

38.2. MODAL SOʻZLAR VA ULARNING USLUBIYATI

Dars maqsadi: modal soʻzlardan talabalar nutqida oʻrinli foydalanish koʻnikmasini shakllantirish

Reja:

- * Modal soʻzlar haqida maʼlumot.
- * Modal soʻzlar tasnifi.
- * Modal soʻzlarning uslubiy xususiyatlari.

1-topshiriq. Quyidagi berilgan gaplar tarkibidagi *shubhasiz* soʻzining vazifasini aniqlang. *Shubhasiz, yangilik eskilik ustidan tantana qiladi. Sizning aʼlo oʻqishingiz shubhasiz.*

2-topshiriq. *Albatta* soʻzi ishtirokida gap tuzing. *Albatta* soʻzining gapdagi tartibini oʻzgartiring va bu oʻzgarishning gap mazmuniga taʼsir etish-etmasligini aniqlang.

Soʻzlashuv jarayonida *albatta, shubhasiz, ehtimol* singari soʻzlarni koʻp eshitasiz, lekin bunday soʻzlar borliqdagi narsa-hodisalar, belgi xususiyatlarini nomlamaydi. Shu bilan birgalikda yordamchi soʻzlarga oʻxshab sof grammatik maʼno ham ifodalamaydi. Bunday soʻzlar bildirilayotgan axborotga soʻzlovchining tasdiq, ishonch, gumon kabi munosabatlarini bildiradi.

Soʻzlovchining munosabatini ifodalaydigan soʻzlar modal soʻzlar sanaladi. Masalan, *Mamlakatimiz, albatta, buyuk, gullagan yurtga aylanadi.* Yuqoridagi gapdan *albatta* soʻzini tushirib qoldirsangiz ham gapning umumiy mazmuniga futur yetmaydi. Lekin, ishonch, tasdiq maʼnosi boʻrtib turmaydi. Gapga *albatta, shubhasiz* soʻzlarining qoʻshilishi bilan esa soʻzlovchining gap orqali ifodalanayotgan axborotga ishonch, tasdiq munosabati alohida taʼkidlangan holda bayon qilinadi.

Modal soʻzlarning maʼno tasnifini quyidagi jadvalda ifodalash mumkin:

370-mashq. Gaplarni oʻqing. Modal soʻzlarni topib, har bir modal soʻzning maʼnosini, gapda qanday vazifa berayotganini tushuntiring.

1. Tabiiy, xiyonatkor sultonlarning qochishi Boysungʻur Mirzo lashkarining soniga unchalik taʼsir qilmagan boʻlsa-da, ruhiga jiddiy zarar yetkazgani shak-shubhasiz edi.

2. Darhaqiqat, agar voqealarning kechishini diqqat bilan kuzatsak, Abu Yusuf argʻun bilan Zuhrabegi ogʻa niyatidan xabardor boʻlgan.

3. Aytishlaricha, Shayboniy otasi Budoq Sulton bilan onasi Qoʻzibegimdan yoshligida yetim qolib, ukasi bilan birga bobosi Abulxayrxon qoʻlida tarbiya topgan.

371-mashq. Berilgan gaplarni koʻchiring. Modal soʻzlarni topib maʼnosini ayting.

1. Ehtimol, sizda ham shunday hollar boʻlgandir: tun yarmidan oqqanda birdan uygʻonib ketasiz.

2. Yoʻq, chamamda, onalarning biz tushunmaydigan, bizning oʻlchovimizga sigʻmaydigan oʻz olami borga oʻxshaydi.

3. «Xayriyat!» — oʻqituvchi bosh silkidi.

4. Nachora, kuni bitgan-da, dedi dadam tomogʻini boʻgʻgan koʻz yoshidan ovozi xirillab.

5. Nihoyat, Anna xola oʻzi tutib turgan koʻzguni etagiga artib xurjuniga tiqdi. (*Oʻ. Hoshimov*)

6. Darhaqiqat, xalq uchun ulugʻ ish qilyapsiz, oʻgʻlim.

7. Xullas, vodiya ham, gullar bogʻida ham avvalgi hayotdan asar qolmagan edi. (*Sh. Rashidov*)

8. Darhaqiqat, o‘shanda ham Beruniy qilmaganini shoir Unsuriy qildi.

9. Mayli, hamma in’om, hamma boyliklar o‘shal madhiyabozlarga buyursin!

10. Xullas kalom, mana, yaqin uch oydirki, maxfiy elchi yo‘lda emas, ikki o‘t orasida!

11. Durust, mana yigirma yildirki, bu takabbur hakim bizga xizmat qilishdan bosh tortdi.

12. Binobarin, bu naql ko‘p purhikmat naqldur!.. (O. Yoqubov)

13. Garchi, to‘satdan dimog‘-firog‘ paydo qilgan «allomayi zamon»ning bema’ni qiliqlarini kechirishga majbur bo‘lsa ham, ichida undan kular, nazarida, «shayx ur-raisa» bir necha daqiqadan keyin o‘ziga kelib, mo‘minlashib qoladigandek tuyulardi. (O. Yoqubov)

372-mashq. «Ming bir hadis» kitobidan olingan hikmatlarni o‘qing, ulardan bir nechtasini yod oling. Modal so‘zlarni topib, ma’nosini ayting.

Ollohga eng yomon ko‘rinadigan odam, avvalo, gina va adovatni uzoq saqlovchi odamdir. Kimningki g‘azabi kelsa, so‘zsiz, jim bo‘lsin. Birinchidan, olim (ilm beruvchi) bo‘l yoki ilm o‘rganuvchi bo‘l, yoki tinglovchi bo‘l, yoki ilmga va ilm ahliga muhabbatli bo‘l. Beshinchisi bo‘lma, afsuski, unda halok bo‘lasan.

Ikkinchidan, agar yaxshiliging seni xursand qilib, yomonliging xafa qilsa, demak, sen mo‘min ekansan.

Kingaki (Olloh tomonidan) aql-u idrok berilsa, binobarin, u najot topadi.

Uzr aytishga majbur qiluvchi ishlarni shaksiz, kamaytiringlar.

Umuman olganda, baxtli kishi fitnalardan yiroq bo‘lgan va musibat yetganda sabr qilgan kishilardir.

39-dars. SO‘ZLARNING TUZILISHIGA KO‘RA TURLARI. SODDA VA QO‘SHMA SO‘ZLAR, ULARNING USLUBIYATI

Dars maqsadi: so‘zlarning tuzilishiga ko‘ra turlari bo‘yicha talabalarning o‘rta umumiy ta’limda olgan bilimlarini mustahkamlash va kengaytirish.

- R e j a:**
- * Soʻzlarning tuzilishiga koʻra turlari.
 - * Qoʻshma soʻzlar, ularning sodda soʻz hamda soʻz birikmasidan farqi.
 - * Qoʻshma soʻzlar bilan sodda soʻzlar sinonimiyasi.

Topshiriq. «Imlo lugʻati»dan qoʻshma soʻzlarga oʻnta misol keltiring. Qoʻshma soʻzlarning sodda soʻzlardan farqini ayting. Soʻzlar tuzilishiga koʻra uch turga boʻlinadi:

1. Sodda soʻzlar. 2. Qoʻshma soʻzlar. 3. Juft va takroriy soʻzlar.

Faqat bir oʻzakdan tashkil topgan soʻzlar sodda soʻzlar hisoblanadi. Masalan, *keldi, yondirishdi, yigitlarga, gʻallachilik, lalmikor, yettinchi, oʻrikzor* kabi.

Ikki va undan ortiq oʻzaklardan tashkil topgan soʻzlar qoʻshma soʻzlar sanaladi. Masalan, *shirinzabon, muzqaymoq, ishlab chiqarish, kungaboqar* kabi.

Qoʻshma soʻzlar tilning tarixiy taraqqiyoti davomida aslida ikki va undan ortiq soʻzlarning birikuvidan tashkil topgan, lekin hozirgi oʻzbek tili nuqtayi nazardan bu birikuv oʻz kuchini yoʻqotib bir soʻzga aylanib qolgan boʻladi. Shuning uchun qoʻshma soʻz tarkibida alohida soʻz boʻlib koʻringan qismlar (*kunga-boqar, beshik-tervatar, nomoz-shom-gul*) hozirgi oʻzbek tilida soʻzlik xususiyatini yoʻqotgan, bir soʻz tarkibidagi maʼnoli qism (morfema)lar sanaladi.

Qoʻshma soʻzlar bitta soʻz boʻlganidan, ularning qismlari orasiga boshqa maʼnoli qismni kiritib boʻlmaydi. Masalan, *kungaboqar* soʻzining *kunga* qismidagi *-ga* ni boshqa kelishiklar bilan almashtirib boʻlmaydi. Shuningdek, bu qism egalik, koʻplik shakllarini ham olmaydi. Ana shu xususiyati bilan soʻz birikmasidan va sodda soʻzning koʻmakchi feʼli shaklidan farq qiladi. Solishtiring: *uxlab chiqdi —uxlamay chiqdi; kunga qaradi — kun qaradi* (soʻz birikmasi). Qoʻshma soʻzlar qismlari birikib bitta soʻzning tarkibiga aylangani uchun ular koʻpincha sodda soʻzlar bilan sinonimik munosabatda boʻladi. Masalan, *oʻsal qilmoq — uyaltirmoq, oq qilmoq — haydamoq, bayon qilmoq —soʻzlamoq; kamchiqim — pishiq, shifobaxsh — dori, hamnafas — yaqin* va boshqalar.

Savol va topshiriqlar

1. Sodda va qoʻshma soʻzlarning oʻzaro farqini ayting.

2. Qo'shma so'zlarning o'ziga xos xususiyatini bayon qiling. So'z birikmasidan farqini ayting.

373-mashq. Yasama sodda so'zlarga, shuningdek, qo'shma so'zlarga misollar yozing.

374-mashq. Gaplarni ko'chiring. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning qaysi usul bilan hosil qilinganligini aniqlang. Uni sodda so'zlar bilan almashtirib ko'ring.

...Xatlibegim qo'lidagi tasbehini xontaxtaga qo'yib, piyoladagi sharbatdan bir ho'pladi.

— Mavlono! Men sho'rlik sizni yo'qlab kelishdan murodim, xabaringiz bor, valine'mat davlatpanoh, — iloyo umri uzoq bo'lg'ay! — og'ir dardga chalinmish. Saroy to'la alloma, mushkul kalom, dovrug'i jahon hakimlar, biroq sho'rlik og'am o'z yog'ina o'zi qovurilib yotmish! Dardiga davo, ko'ngliga orom berguvchi na bir habibi bor, na bir tabibi. — Xatlibegim harir durrasining uchini ko'ziga bosib, piq-piq yig'lab yubordi. — Olampanohning dardiga davo qidirish o'rniga saroyda ig'vo, fisq-fasod! Inongan tog'lari Ali G'arib bilan Abul Hasanak bo'lsa martaba talashishdan boshqani bilmas. Davlatpanoh olamdan o'tsa, iloyo, bichgan kafanlari o'zlarig'a buyurg'ay! — taxtga kim o'ltiradi? Shundan boshqa tashvishlari yo'q ularning! To'ng'ich o'g'il amir Mas'ud qolib, kichik o'g'il, aqli noraso Muhammadni taxtga ko'tarmoq rejasini tuzadurlar!

(O. Yoqubov)

375-mashq. O'qing, yasama so'zlarni topib, ularning o'zagi va qo'shimchalarini aniqlab yozing.

1. Tushlik o'tib, ikki soatlik majburiy hordiq tamom bo'lgandan keyin kasalxona gavjum bo'lib ketadi. 2. Karavot simlari asabiy g'ijirlab ketdi. Shunda to'satdan yuragi tez-tez gursillab ura boshladi. 3. Shunday qildiki, yupqa gardishli ko'zoynagi siljib ketdi. 4. Mashina qora oqqushdek yengil suzib borar, yon derazadan bahor shabadasi shiddat bilan yopirilib kirar. Sirojiddinning siyrak sochlari peshanasiga tushib, ora-chora ko'z o'ngini to'sib qo'yardi. 5. U zina oldiga yetganda qo'ng'iroq uzoq asabiy jiringladi. 6. O'rta Osiyoda Jaloliddin Manguberdi mo'g'illar lashkariga qiron keltirgan. 7. Asfalt yo'lkaning bir chekkasida paxtalik chopon kiyib olgan mallasoch kishi o'tirardi. 8. Doshqozonga olov yoqilgan, kabobpaz sixlarini

ko‘raga tergan, boyagi qassob bola allaqachon qo‘yni tinchitgan edi. 9. Chapdast bir yigit ko‘zlari yulduzdek chaqnab turgan oppoq otning jilovidan mahkam tutib, darvozadan olib kirdi.

(O‘. Hoshimov)

376-mashq. «Imlo lug‘ati»dan foydalanib, ajratib yoziladigan qo‘shma so‘zlarga 20 ta, qo‘shib yoziladigan qo‘shma so‘zlarga 20 ta so‘z yozing, ularni izohlang.

377-mashq. Uyga topshiriq. «Kunlarning birida» nomli qisqa hikoya yozing, unda qo‘shma so‘zlardan ham foydalaning.

378-mashq. Yusuf Xos Hojib yozib qoldirgan quyidagi baytni bahs-munozaraga aylantiring.

Til arslon turur, ko‘r, eshikda yatur,
Aya, evlug, arsiq boshingai eyur.

M a z m u n i:

Til hovli (qafas)da yotgan arslon kabidir,
Ey, uy egasi, qafasdagi makkor vahshiy boshingni yeydi.

379-mashq. Sintaktik usul bilan yasalgan so‘zlarni ko‘chiring, yasalishi va imlosini tushuntiring.

Jigarpora, jinoyatchilik, idrokli, ibodatxona, kamolot, majnuntol, mardikor, masxaraboz, noahil, oshxamir, oqpadar, sassiqpopishak, ohaktosh, xonavayron, chilonjiyda, Sirdaryo, toshbaqa, Qoraqurt, Oyko‘l, qolipli, Quvasoy, serg‘ayrat, temiryo‘l, g‘o‘zapoya, qultum.

Tayanch tushunchalar

sodda so‘zlar, sodda tub so‘zlar, sodda yasama so‘zlar, qo‘shma so‘zlar, juft so‘zlar, takroriy so‘zlar.

40-dars. JUFT VA TAKRORIY SO‘ZLAR HAMDA ULARNING SINONIMIYASI. QISQARTMA SO‘ZLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

40.1. JUFT VA TAKRORIY SO‘ZLAR HAMDA ULARNING SINONIMIYASI

Ikki so‘zni yonma-yon qo‘shish yo‘li bilan hosil qilingan so‘zlar juft so‘zlar sanaladi. Masalan, *qishin-yozin, erta-kech, bugun-erta* va boshqalar. Bunday so‘zlar ko‘pincha yangi ma‘noga ega bo‘ladi va sodda so‘zlar bilan sinonimik munosabatda bo‘ladi: *qishin-yozin-doimo, erta-kech-hamisha, bugun-erta-(yaqinda)*. Yoki umumlashtirish ma‘nosini ifodalaydi: *idish-tovoq (ro‘zg‘or buyumlari), qalam-daftar (o‘quv quroli), ko‘ylak-lozim (sarupo)* kabi

Juft so‘zlar doimo ikki qismdan iborat bo‘ladi. Bu qismlar zid ma‘noli so‘zlardan (masalan, *erta-kech, oldin-ketin, ochin-to‘qin, ostin-ustun* kabi) yoki o‘zaro yaqin ma‘noli so‘zlardan (*er-xotin, idish-tovoq, taxta-o‘qlov, oshiq-ma‘shuq* kabi) tashkil topadi.

1. Sodda so‘zlar bilan sinonim bo‘lgan juft so‘zlarda tasviriylik, ta‘kid ma‘nosi kuchliroq bo‘ladi. Masalan, *qishin-yozin tinmaydi* jumlasida *doimo tinmaydi* jumlasiga nisbatan tasviriyroq, ta‘sirchanroqdir. *Non-pon, choy-poy, katta-katta, tez-tez, sovuqdan-sovuq, dam-badam, so‘zma-so‘z, uncha-muncha* kabi so‘zlar takror so‘zlar sanaladi.

Juft va takroriy so‘zlardan o‘rinli foydalanish nutqning ifodaliligini, ta‘sirchanligini oshiradi. Yuqoridagi takrorlangan yoki juftlashgan so‘zlarda ko‘pincha yangi ma‘no hosil bo‘ladi: *nari-beri (tez), uncha-muncha (sal, oz)* kabi. Ba‘zilari esa so‘z ma‘nosini kuchaytirish, ta‘kidlash, umumlashtirish uchun ishlatiladi: *tez-tez* (tezlikni kuchaytirish), *sira-sira* (ma‘noni ta‘kidlash), *tun-kun* (umumlashtirish) kabi.

So‘z takrorida qismlar turli shaklda bo‘ladi, shunga ko‘ra ular quyidagi turga bo‘linadi:

1. Har ikki qism bir xil shaklda: *tog‘-tog‘, tez-tez, ko‘p-ko‘p* kabi.

2. Birinchi qism chiqish kelishigida, ikkinchi qism bosh va jo‘nalish kelishigida: *ko‘pdan ko‘p, naridan beri yildan yil(ga)* kabi.

3. Birinchi qism bilan ikkinchi qism o‘rtasida *ba,- ma* qo‘shimchalari qo‘yiladi: *yuzma-yuz, qadam-baqadam, dam-badam, eshikma-eshik* kabi.

4. Ikkinchi qismning birinchi tovushi fonetik o‘zgarishga uchraydi: *osh-posh, ora-chora, odam-podam* kabi.

Juft va takroriy soʻzlar qismlari oʻrtasiga yozuvda chiziqcha qoʻyiladi.

Takroriy soʻzlar qismlari oʻrtasida *-ma, ba-* qoʻshimchalari qoʻyilganda *-ma* birinchi qism oxiriga, *ba-* esa ikkinchi qism boshiga qoʻshiladi. Masalan, *orqama-ketin, dam-badam, zoʻr-bazoʻr, zinhor-bazinhor* kabi.

Soʻzlarni takrorlash va juftlash yoʻli bilan ravish yasalganda, ular quyidagi soʻz turkumlaridan boʻladi:

1. Ot-ot (*qator-sator, tun-kun, yildan yilga*).
2. Sifat-sifat (*uzundan uzun, ochiqdan ochiq*).
3. Feʼl-feʼl (*uzil-kesil, turib-turib, qoʻsha-qoʻsha, qoʻyarda-qoʻymay, bilinar-bilmas*).
4. Olmosh-ravish (*oldinma-keyin, nari-beri*).
5. Olmosh-olmosh (*oʻz-oʻzidan, oʻz-oʻzicha, oʻzidan oʻzi*).
6. Son-son (*birma-bir*).
7. Taqlid soʻz-taqlid soʻz (*taqa-taq, shart-shurt*) va boshqalar.

Savol va topshiriqlar

1. Juft soʻz deganda nimani tushunasiz?
2. Takroriy soʻz deganda-chi?
3. Juft va takroriy soʻzlar sodda soʻzlardan maʼno jihatdan qanday farq qiladi?
4. Juft va takroriy soʻzlar qanday yoziladi?

380-mashq. Quyidagi sodda soʻzlardan juft soʻzlar hosil qilib yozing.

Erta — ..., shak — ..., olib — ..., ora — ..., apoq — ..., azob — ..., doʻst-u..., el — ..., aql — ..., oxir — ..., oʻgʻil — ..., ota — ..., boʻm — ..., rang — ..., toat — ..., qiy — ..., savol — ..., er-u ..., yosh — ..., kir — ..., kayf — ..., uch — ..., kuch — ..., katta — ..., past — ..., bogʻ — ..., turli — ..., qiyin — ..., toʻy — ..., oyoq — ..., yot..., or —

381-mashq. 2 guruhga boʻlining. I guruh zid maʼnoli juft soʻzlarga, II guruh esa oʻzaro yaqin maʼnoli juft soʻzlarga misollar yozsin. Qaysi guruh belgilangan vaqt ichida koʻp va toʻgʻri soʻz topa olsa, oʻsha guruh gʻolib deb topiladi. (Musobaqani davom ettirmoqchi boʻlsangiz juft soʻzlar ishtirok etgan sheʼriy misollar ham yozing).

N a m u n a:

I. Zid ma'noli

kecha-kunduz

II. Yaqin ma'noli

ota-ona

382-mashq. Bir nechta soʻzlar yozing hamda ularning qaysi sodda soʻz bilan sinonim boʻlishini ham izohlang.

N a m u n a: katta-kichik (hamma).

383-mashq. Quyidagi jadvalni juft soʻzlar bilan toʻldiring.

384-mashq. Maʼnoni kuchaytirish uchun xizmat qilgan juft soʻzlar ishtirokida gaplar tuzib yozing.

385-mashq. Gazetadan olingan quyidagi gaplarni koʻchiring. Soʻzlarning juft va takroriy shakllarini toping, ularning tuzilishini va grammatik maʼnolarini aniqlang.

1. Yigitning ukasi kelib, qoʻyarda-qoʻymay kasalxonaga borib kelishimni iltimos qildi. 2. Azizlar! Bir kuni kelib afsus-nadomatning zaharli sharobini ichmaslik uchun qoʻlning kiri boʻlgan mol-mulkni odamdan, insoniy qadr-qiyamatdan yuqori qoʻymaylik. 3. Yakshanba kuni birin-ketin, oʻgʻil-qiz, nevara-kelinlar yigʻila boshlashdi. 4. Yaqinda tumanimizdagi 54 ta bolalar bogʻchalarida koʻrik-tanlov oʻtkazildi. 5. Yigʻilishda hayotiy tajribasi va obroʻ-eʼtibori bilan yurtimizda tanilgan keksalar ishtirok etdilar. 6. Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov majlisda soʻzlagan nutqlarida yigit-qizlarning oldiga jamiyatda munosib oʻrin egallash, oʻz aql-zakovati, kuch-qudratini toʻla namoyon etishdek masʼuliyatli vazifani qoʻydi. 7. Toʻqqiz yil oldin boʻlib oʻtgan voqea-hodisalar negadir tez-tez esimga tushadi. 8. Gazetamizda «Ota-onamdan olgan saboqlarim», deb nomlangan pand-nasihat tarzidagi rukn ochilsa. (*«Oila va jamiyat» gazetasidan*)

386-mashq. Quyidagi berilgan juft soʻzlar ishtirokida gaplar tuzib yozing.

El-yurt, choynak-piyola, tun-kun, opa-singil, oʻrin-joy, asta-sekin, uzoq-yaqin, tasir-tusir, oyoq-qoʻl, zavq-shavq, meva-cheva, afsus-nadomat,

qovun-tarvuz, og‘iz-burun, teri-tanosil, sarf-xarajat, tog‘-u tosh, to‘y-tomosh, ota-yu ona.

387-mashq. «Men endi 17 daman» mavzusida matn tuzing. Uni bahs-munozaraga aylantiring.

388-mashq. Bir so‘zni qayta qo‘llash orqali hosil bo‘lgan juft so‘zlarga misollar yozing, ular ishtirokida gaplar tuzing.

N a m u n a: Paydar-pay, tog‘ma-tog‘... Ma‘ruzachiga paydar-pay savollar berila boshlandi.

389-mashq. Berilgan xalq hikmatlarini o‘qing. Yosh olim Najmiddining har bir javoblarini izohlab bering.

YOSH DONISHMAND

O‘zga mamlakatlardagi ne-ne madrasalarda ta‘lim olib, vataniga qaytgan Najmiddinni podshoh boshliq saroy ahli mudarrislikka tayinlashdan oldin sinovdan o‘tkazishdi:

- Ayting-chi, ey o‘qimishli zot, dunyoda eng jasur inson kim?
- Farzandi himoyasiga bel bog‘lagan ayol, — javob berdi yosh olim.
- Dunyoda eng sertashvish odam kim?
- Farzandi kelajagi uchun kuyib-pishadigan ona!
- Olamda eng go‘zal mavjudotni aytib bera olasizmi?
- Bolasini erkalatayotgan ayoldan go‘zalroq mavjudot yo‘q.
- Eng hayotbaxsh qudrat egasi kim?
- Avval Oллоh, so‘ng ayol...

Shoh maxsus farmon bilan Najmiddinni bosh vazir etib tayinladi.

40.2 QISQARTMA SO‘ZLAR VA ULARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Dars maqsadi: talabalarining qisqartma so‘zlar haqidagi bilimlarini chuqurlashtirish.

Qisqartma so‘zlardan foydalanish ko‘nikmasini shakllantirish.

R e j a: * Qisqartma so‘zlar haqida ma‘lumot.

* Qisqartma soʻzlar va ularning toʻliq varianti oʻrtasidagi munosabat.

* Qisqartma soʻzlarni hosil qilish yoʻllari.

Inson oʻz faoliyatida doimo oz mehnat sarflab, koʻproq natijaga erishishga urinadi. Bunda nutqiy faoliyat natijasida bir qancha barqaror birikmalarni qisqartirish yoʻli bilan qisqartma soʻzlar vujudga keladi va bu bilan nutqiy ixchamlikka erishiladi. Masalan, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti — BMT, Ichki ishlar boshqarmasi — IIB* kabi.

Qisqartma soʻzlarga **abbreviatura** ham deyiladi. Darhaqiqat, *Birlashgan Millatlar Tashkiloti* deyishdan koʻra, *BMT* deyish ixchamroq.

Shuni taʼkidlash kerakki, qisqartirish yangi soʻz yasash emas, chunki qisqartirish faqat soʻzning shakliga oid boʻlib, maʼnoga taʼsir etmaydi. Shuning uchun qisqartma soʻz barqaror soʻz birikmasining, toʻgʻrirogʻi, murakkab nomning qisqartirilgan varianti (koʻrinishi)dir. Qisqartma soʻzlarni aytishimiz bilan uning toʻliq, kengaygan koʻrinishi xotiramizga keladi. Masalan, *DAN—Davlat Avtomobil nazorati, DTM—Davlat Test markazi, DTS — Davlat Taʼlim standartlari*.

Qisqartirish turli yoʻl bilan amalga oshiriladi.

1. Barqaror soʻz birikmasi qismlarning birinchi tovushlari (yozuvda harflari) asosida: *BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), YTRK (Yoshlar Teleradio kompaniyasi)* kabi.

2. Barqaror soʻz birikmasi birinchi qismining birinchi boʻgʻini, qolgan qismlarning birinchi tovushlari (harflari) asosida: *OʻzROAK (Oʻzbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya komissiyasi), OʻzAS (Oʻzbekiston Adabiyoti va sanʼati)*.

3. Barqaror soʻz birikmasi birinchi va ikkinchi qismlarining birinchi boʻgʻini, qolgan qismlarning toʻla koʻrinishi: *Oʻzmashxolding*.

4. Birinchi qismning birinchi boʻgʻini, qolgan qismlarning toʻla koʻrinishi: *Oʻzmevaxolding, Oʻzdunrobita* kabi. Mustaqillik davrida Respublikamizning boshqa davlatlar bilan munosabatining kengayishi, yangi qoʻshma korxonalarining koʻpayotganligi tilimizni ham turli- tuman qisqartma soʻzlar bilan boyitmoqda. Masalan, *OʻzDEUavto, Oʻzmashxolding, Anteks, Kibo* kabi. Qisqartma soʻzlar asosan, yozma nutq uslubiga xosdir. Bunday soʻzlar dastlab yozma nutq uslubida vujudga keladi va nutqimizda faollashib, hamma uchun tushunarli boʻlgandan soʻng keyinchalik ogʻzaki soʻzlashuv uslubiga oʻtadi.

Savol va topshiriqlar

1. Qisqartma soʻzlar deganda nimani tushunasiz?
2. Qisqartma soʻzlar qanday usullar bilan hosil qilinadi?
3. Mustaqillik davrida vujudga kelgan qisqartma soʻzlarga misollar keltiring va ularni kengaytiring.

390-mashq. Quyidagi qisqartma soʻzlarni barqaror birikmalarga aylantirib yozing.

AQSH, DTM, Oʻzavtotrans, Toshshaharloyiha, XXR, IIV, DAN, OʻzA, DEU, AYQSH, TMU, AndMII, EXHT, MDH, OʻzMU, SamDU, TDIU.

391-mashq. Gaplarni oʻqib, qisqartma otlarni toping. Soʻng ularni kengaytirib, daftaringizga koʻchirib yozing.

Samarqandda, Turkiyaning «Koch Xolding» konserni rahbariyati hamda Oʻzbekiston avtomobilsozlik korxonalarini assotsiatsiyasi — «Oʻzavtosanoat», «SamKOCh-avto» oʻzbek-turk qoʻshma korxonasi «Otayoʻl» rusumidagi oʻrtacha avtobuslar va yuk mashinalari ishlab chiqarilmoqda. «OʻzDEUavto» Oʻzbekiston—Janubiy Koreya qoʻshma korxonasi «Matiz» avtomobillarini ishlab chiqaradigan yangi liniya ishga tushdi.

Oʻzbekiston 1992-yilning 2-mart kuni jahondagi eng nufuzli xalqaro tashkilot BMTga aʼzo boʻldi.

MTDP 1995-yilning 3-iyun kuni taʼsis etilgan. Respublikamizdagi OʻzMU, SamDU, TDPU, FarDU, TDTU, TDYI, ADU, BuxDU, NamDU, TerDU kabi oliy oʻquv yurtlarida xalq xoʻjaligining turli sohalari uchun yetuk malakali mutaxassislar tayyorlanmoqda.

Oliy oʻquv yurtlariga talabalar qabul qilish ishlari DTM tomonidan yildan yilga takomillashtirilib borilmoqda.

392-mashq. Qisqartma otlarni kengaytiring. Soʻngra daftaringizga koʻchirib oling.

OʻzMU, MDH, YPX, MXQ, MOQ, YTRK, Toshqishmash, teleradiokompaniya, biofak, matfak.

393-mashq. Quyidagi qisqartma otlarni daftaringizga ko‘chirib oling va ularni yodda saqlab qolishga harakat qiling.

YUNESKO — BMTning maorif, fan va madaniyat masalalari bo‘yicha tashkiloti (inglizcha so‘zlarning birinchi harflari olingan).

YXHT — Yevropa Xavfsizlik va Hamkorlik tashkiloti.

XTH — Xalqaro Gumanitar Huquq.

JIMT — Jahon Intellektual Mulk tashkiloti.

IHT — Iqtisodiy Hamkorlik tashkiloti.

«O‘zdonmahsulot» — O‘zbekiston Respublikasi Don mahsulotlari konserni.

O‘zDJTU — O‘zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti.

TAI — Toshkent Aviatsiya instituti.

TAICHB — Toshkent Aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi.

IIB — Ichki ishlar bo‘limi.

XDP — Xalq demokratik partiyasi.

AJ — aksionerlik jamiyati.

QK — qo‘shma korxonalar.

FTDQ — Fan va texnika davlat qo‘mitasi.

Tayanch tushunchalar

barqaror so‘z birikmalari, qisqartma so‘zlar, abbreviaturalar.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
1-dars. O‘tilganlarni takrorlash.....	4
2-dars. Adabiy til haqida ma’lumot. Adabiy til shakllari	16
3-dars. Leksikologiya. So‘z va leksema	26
4-dars. Bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlar. Ko‘chma ma’nolar va ularning turlari	34
5-dars. Metafora va metonimiya hamda ularning uslubiy xususiyatlari	39
6-dars. Sinekdoxa va vazifadoshlik hamda ularning uslubiyati	44
7-dars. Atama va atamashunoslik. Atamashunoslik muammolari	47
8-dars. O‘zbek tili leksikasining rivojlanishi. O‘zbek tili leksikasining boyish manbalari	53
9-dars. Qo‘llanilish doirasi chegaralanmagan va chegaralangan so‘zlar. Nomshunoslik	62

10-dars. Omonim va sinonimlar hamda ularning uslubiy xususiyatlari	70	
11-dars. Antonimlar va ularning uslubiy xususiyatlari. Takrorlash		78
12-dars. Barqaror birikmalar	80	
13-dars. Maqol va matallar	86	
14-dars. Hikmatli soʻzlar (aforizmlar). Takrorlash.....	91	
15-dars. Oʻzbek leksikografiyasi (lugʻatshunosligi). Ensiklopedik (qomusiy) lugʻatlar va ulardan foydalanish	95	
16-dars. Filologik lugʻatlar va ularning tiplari	99	
17-dars. Imlo lugʻati va etimologik lugʻat hamda undan foydalanish.....	103	
18-dars. Uslubiyat	107	
19-dars. Publitsistik va badiiy uslub	112	
20-dars. Rasmiy va ilmiy uslub.....	119	
21-dars. Morfologiya va uning oʻrganish obyekti. Soʻz turkumlari		125
22-dars. Ot va uning uslubiy xususiyatlari	133	
23-dars. Sifat va uning uslubiyati	149	
24-dars. Sifat darajalari va sifat yasovchi qoʻshimchalarning uslubiy xususiyatlari	155	
25-dars. Son va uning uslubiy xususiyatlari	166	
26-dars. Son va oʻlchov soʻzlar. Sonlarning uslubiy xususiyatlari		172
27-dars. Olmoshlarning maʼno xususiyatlari.....	178	
28-dars. Kelishik va egalik shakllari hamda ularning uslubiy xususiyatlari	183	
29-dars. Feʼl va uning uslubiy xususiyatlari.....	192	
30-dars. Nisbat va mayl qoʻshimchalarining uslubiy xususiyatlari	198	
31-dars. Shaxs-son va zamon qoʻshimchalarining uslubiy xususiyatlari	206	
32-dars. Feʼllarning yasalishi	219	
33-dars. Koʻmakchi feʼllar va ularning vazifalari. Boʻlishli va boʻlishsizlik shakllarining uslubiy xususiyatlari	224	
34-dars. Ravishlarning uslubiy xususiyatlari.....	231	
35-dars. Yordamchi soʻzlar. Koʻmakchilar va ularning uslubiy xususiyatlari	240	
36-dars. Bogʻlovchilar va ularning uslubiy xususiyatlari	247	
37-dars. Yuklamalar va ularning uslubiy xususiyatlari	253	
38-dars. Undov, taqlid, modal soʻzlar va ularning uslubiyati	259	
39-dars. Soʻzlarning tuzilishiga koʻra turlari. Sodda va qoʻshma		

soʻzlar, ularning uslubiyati	266
<i>40-dars.</i> Juft va takroriy soʻzlar hamda ularning sinonimiyasi.	
Qisqartma soʻzlar va ularning uslubiy xususiyatlari	269